

ADRIAN BEJAN

DACIA FELIX

Istoria Daciei romane

Timișoara
1998

Stăpânirea romană în Dacia prezintă un dublu aspect. Ea s-a instaurat pe pământul Daciei prin violență, pe calea armelor și s-a menținut tot timpul sprijinindu-se pe o armată numeroasă și pe un puternic sistem de apărare. Cu toate acestea, ea nu a avut un caracter distructiv. Dimpotrivă, epoca stăpânirii romane în Dacia a însemnat un progres din punct de vedere al evoluției generale a societății față de epoca precedentă, schimbând întreaga înfățișare a Daciei și ridicând-o la o treaptă superioară.

CUCERIREA DACIEI DE CĂTRE ROMANI

Civilizația dacică

Perioada sec. I î.Hr. – 106 d.Hr., finalizată cu cucerirea Daciei de către romani este perioada celei mai înalte manifestări, pe un întreg teritoriu, a capacității creatoare a poporului geto-dac. Pe plan economico-material este perioada formării unei civilizații de tip *oppidan*; pe plan spiritual ea este marcată de însușirea scrisului și de existența a numeroase cunoștințe științifice; pe plan politic, este vremea organizării celei mai înalte la care a ajuns societatea dacică, statul lui Burebista și Decebal.

Se cuvine subliniată unitatea profundă a civilizației dacice. Complexul din Munții Orăștiei este un fenomen singular, dar cercetările au dovedit că elementele care-l compun se regăsesc, pe scară mai redusă, în alte zone. Descoperirile reflectă existența unui sistem de apărare vast și complex, care justifică, pentru intervalul cronologic post Burebista, continuarea existenței statului dac transilvănean, care avea să unească din nou, pe vremea lui Decebal, majoritatea triburilor geto-dacice din celelalte regiuni ale țării. Unitatea politică realizată pe tot spațiul dacic în anumite momente este dovedită de sistemul de cetăți și fortificații, unitar pe întreg cuprinsul Daciei.

Unitatea profundă de cultură materială a civilizației dacice este dovedită și de construcțiile civile sau sacre, precum și de inventarele așezărilor dacice. Această unitate nu a însemnat însă uniformizare sau identitate absolută.

Cultura și civilizația dacică au fost profund originale. Această originalitate nu exclude ci dimpotrivă, implică acceptarea unor influențe din afară. Dar dacii nu s-au mulțumit doar cu preluarea unor elemente de cultură materială și spirituală de la alte popoare; ei le-au adoptat, le-au transformat și le-au îmbogățit, topindu-le în creațiile lor tradiționale și formând o civilizație profund originală.

Desfășurarea civilizației geto-dacice în sec. I î.Hr. – I d.Hr. pe cele patru nivele: economic, social, politic și cultural-spiritual permite cristalizarea a cel puțin două concluzii privitor la existența daco-geților în perioada statului dac:

1. *Civilizația oppidană dacică constituie faza clasică* (în raport cu cele anterioare) a culturii materiale și spirituale a poporului geto-dac, reprezentând ceea ce epoca lui Pericles fusese pentru Atena antică sau principatul lui Augustus pentru Roma.

2. *Poziția civilizației daco-getice în ansamblul civilizației antice europene.* Poporul dac, civilizația și statul dacilor aparțin lumii clasice. Ea se află încă la periferia acestei lumi, dar întreaga sa dezvoltare urmează calea deschisă de statele antichității clasice. Deși inegale ca și nivel de dezvoltare, prin natura sa civilizația dacică este egală cu cea elenistică sau cu cea romană imperială. “Și dacă civilizația dacilor, mai puțin evoluată, a fost înfrântă și distrusă în confruntarea militară cu civilizația Romei, caracterul ei clasic a trebuit să joace un rol de seamă în înlesnirea romanizării populației autohtone” (H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*).

Expansiunea romană la Dunărea de Jos

În paralel cu “creșterea” puterii dacilor, are loc penetrarea treptată (pe etape) romană în sud estul Europei. La sfârșitul sec. III – începutul sec. II î.Hr. Roma devine pentru prima oară arbitru al situației politice din Balcani. În a doua jumătate a sec. III (anul 229 î.Hr.) ocupă primele teritorii; la 148 î.Hr. transformă statul macedonian în provincie; peste doi ani creează provincia Ahaia (146 î.Hr.); spre sfârșitul sec. II î.Hr. ocupă tot litoralul est adriatic (129 î.Hr.). Dispariția statului lui *Mithridates al VI-lea Eupator* al Pontului (112 - 63 î.Hr.) aduce Roma la Dunăre și Marea Neagră; în anul 74 î.Hr. generalul C.Scribonius Curio ajunge la Dunăre, undeva în Banatul de Sud, fără a trece fluviul; peste doi ani, în 72 î.Hr. generalul *M.Terentius Varro Lucullus* pătrunde în Dobrogea și instalează controlul roman asupra orașelor vest pontice, prin guvernatorul provinciei Macedonia.

După zece ani (62-61 î.Hr.) guvernatorul Macedoniei C.Antonius Hybrida efectuează o expediție în Dobrogea (pentru a pedepsi coloniile grecești răsculate împotriva abuzurilor sale), dar este înfrânt de o coaliție greco-bastarno-getă. Expediția lui Hybrida se înscrie în tendința Romei de a învâli Dacia, care se profila în perspectivă un inamic greu de învins. Se explică astfel preluarea de către Burebista, prin forța armelor sau diplomație, a controlului asupra litoralului pontic.

Prin campania sa, regele dac reușise să stopeze pentru o perioadă expansiunea romană spre ținuturile nord dunărene. Apariția unui stat puternic în imediata vecinătate a granițelor Romei și lezarea intereselor imperiale prin scoaterea cetăților grecești pontice din sfera de interes roman nu putea să nu stârnească reacția Imperiului. Reacție întârziată de războiul civil de la Roma (conflictul Caesar-Pompeius), în care regele dac intervine, plasându-se de partea lui Pompeius. Astfel se explică planurile militare ale

lui Caesar, care preconiza o campanie împotriva dacilor, chiar înainte de proiectatul război cu parții. Moartea celor doi conducători amână confruntarea decisivă, dar zona devine un puternic focar de tulburări (atacuri dacice și bastarnice) periclitând liniștea posesiunilor sudice.

Izvoarele vremii pomenesc frecvent amenințarea dacică (asupra Romei) luptele cu dacii constituind un subiect foarte actual la Roma în epoca lui Augustus. În 29 î.Hr. regele dac Cotyso al dacilor care stau “aninați de munți” (Florus) este înfrânt de către generalul *Marcus Licinius Crassus*, într-o expediție desfășurată la sudul Dunării.

“Regii” daci se implică frecvent în viața politică de la Roma: un conducător, probabil din Câmpia munteană, *Dicomes* (Plutharch) se amestecă în războiul civil dintre Octavian și Antonius. Un “rege al geților” (Suetonius) pe nume *Coson* este implicat în intrigile legate de Octavianus, acesta fiind acuzat de Antonius că intenționează să se căsătorească cu fiica regelui get Coson, care, la rândul său, urma să o ia în căsătorie pe fiica lui Octavianus.

Urmărind diminuarea tulburărilor de la granița cu dacii, Octavianus va demara politica “spațiului de siguranță” prin crearea de-a lungul frontierei cu dacii, în teritoriul dușman, a unei zone mai puțin populate, mai ușor de supravegheat. Din ordinul lui Augustus, *Sextus Aelius Catus* transferă la nord de Dunăre 50.000 de geți din Muntenia. La mijlocul sec. I d.Hr., legatul Moesiei, *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus* transferă și el în sudul Dunării peste 100.000 de geți (cifră exagerată de izvoare).

În paralel, Roma intervine în conflictele dintre conducătorii locali geți din Dobrogea, *Roles*, *Dapyx* și *Zyraxes*. “Prietenul și aliatul” romanilor *Roles* va chema în ajutor în conflictul cu *Dapyx* pe generalul roman *Crassus* care, atacându-l și pe al treilea conducător get *Zyraxes* ocupă întregul ținut dobrogean. În scurt timp vor transforma litoralul în district militar dependent de provincia Macedonia, iar restul teritoriului, numit *Ripa Thraciae* va fi înglobat în regatul clientelar al Thraciei.

Ocuparea romană a Dobrogei a intensificat conflictele daco-romane, daco-geții atacând în permanență teritoriile cucerite de romani. Primele decenii ale sec. I d.Hr. se vor caracteriza prin numeroasele atacuri dacice precum și prin preocuparea împăraților romani de-a le anihila : sunt aduse în Dobrogea numeroase trupe, se creează *praefectura orae maritimae* (15 d.Hr.) – împăratul Nero va crea flota Mării Negre (*Classis Pontica*) iar Vespasian pe cea dunăreană (*Classis Flavia Moesica*), sunt situați *sarmații iazigi* în Câmpia Tisei creându-se și aici o zonă tampon între Imperiu și daci. Se efectuează în Câmpia Munteană menționatele transferuri de populație la sudul Dunării. În vremea împăratului Claudius, Dobrogea a fost anexată Moesiei și apărarea sa a fost organizată temeinic, în 86 d.Hr. fiind încorporată Moesiei Inferior.

Preluarea puterii politice în Dacia de către Decebal, reconstituirea de către acesta a statului dac unitar a reacutizat conflictele dintre Imperiul roman și Dacia, aducându-le în faza finală.

Incursiunile dacilor la nord de Dunăre din iarna 85/86 au pus în pericol taberele de iarnă ale legiunilor și liniștea provinciilor romane. Ca urmare a acestor incursiuni asupra Moesiei, guvernatorul acesteia *Oppius Sabinus* moare în luptă.

Impunându-se o ripostă la adresa dacilor, împăratul Domițian părăsește Roma îndreptându-se spre Dacia, și își stabilește cartierul general la Naissus (Niș-Serbia). Între timp, în Dacia Decebal preia tronul și trimite soli la împăratul roman promițând pace. Oferta lui Decebal este însă respinsă, împăratul roman încredințând comanda războiului generalului Cornelius Fuscus. Ca răspuns, Decebal trimite o a doua solie la Domițian, de această dată sfidându-l: va încheia pace dacă Domițian are să vrea ca fiecare roman să-I dea lui Decebal anual câte doi oboli. Dacă împăratul nu primește propunerea, Decebal va duce mai departe războiul, pe romani așteptându-i mari nenorociri.

Prin această atitudine orgoliul roman a fost grav lezat; în primăvara anului 87 armata romană condusă de Fuscus trece Dunărea pe un pod de vase. Decebal, retrăgându-se din fața lui Fuscus îi pregătește o cursă și îl atacă pe neașteptate. Armata imperială este înfrântă, Fuscus ucis, stindardele armatei romane rămânând în Dacia, dezastrul lui Fuscus producând o puternică impresie la Roma.

În anul următor, romanii preiau ofensiva, sub comanda generalului Tettius Iulianus, fost consul, veteran al războaielor de la Dunăre, care va înainta prin Banat, câștigând lupta de la Tapae. Însuși Vezina, al doilea demnitar dac ca importanță după Decebal se preface mort pe câmpul de luptă pentru a putea fugi noaptea.

Învins de către marcomani, Domițian va propune lui Decebal un tratat de pace pe care acesta îl va accepta, dar nu se prezintă personal la întâlnirea cu împăratul ci îl trimite pe Diegis să-l reprezinte. Condițiile avantajoase pentru daci au făcut ca această pace să fie ulterior considerată ca rușinoasă pentru romani: Decebal a primit sume importante de bani, meșteri constructori de cetăți și multe alte avantaje. În schimb, Domițian s-a considerat singurul biruitor și a trimis la Roma “așa ziși soli ai lui Decebal și o prețioasă scrisoare de-a acestuia” pentru a anunța senatului triumful său asupra dacilor.

Istoricii consideră pacea din 89 ca pe o pace de compromis, necesară din cauza violenței luptelor și a epuizării reciproce. Decebal era interesat în obținerea și păstrarea acestei păci, ca aliat al Romei el putându-se mai bine apăra de atacurile neamurilor din jur – bastarnii și sarmații care râvneau la

pământul dacilor. De aceea, deși s-a străduit să obțină avantaje cât mai mari în pacea cu Domițian, el a căutat însă să respecte tratatul încheiat și să nu se implice în acte ostile Romei, reușind, până în momentul preluării conducerii Imperiului de către Traianus, să evite o confruntare decisivă cu romanii.

Războaiele purtate de Traian împotriva Daciei

Izvoarele documentare privind războaiele lui Traian în Dacia

Informațiile documentare privind războaiele lui Traian în Dacia sunt puține și lacunare, majoritatea scrierilor despre daci pierzându-se de-a lungul timpului: scrierea relatând războaiele daco-romane intitulată *Dacica* a împăratului Traian, *Getica* scrisă de medicul militar Criton care l-a însoțit pe Traian în Dacia, scrierile lui Dios Crysostomos, de asemeni participant la evenimente, *Istoria romană* a lui Appianus, scrierile despre daci ale lui Flavius Arrianus, opera poetului Forus, toate au constituit documente valoroase pentru antici, dar ele s-au pierdut pentru posteritate.

Cea mai importantă sursă documentară rămâne *Istoria romană* a lui Dio Cassius (sec. III), cărțile tratând războaiele lui Domițian și Traian ajungând la noi în copii târzii, bizantine din sec. XI și XII.

Columna lui Traian, monument ridicat la Roma, în forumul lui Traian a fost inaugurată la 12 mai 113 fiind opera arhitectului Apollodor din Damasc. Este o creație originală a artei romane de la începutul sec. II, prezentând totodată un deosebit interes ca izvor istoric. În privința valorii sale istorice, păreri sunt împărțite: unii cercetători consideră *Columna* ca o cronică fidelă a evenimentelor, alții consideră că ea ar fi doar o reprezentare artistică de sinteză. Este cert că în multe aspecte legate de războaiele dacice, *Columna* oferă informații unice, de neînlocuit prin alte surse. După moartea împăratului Traian *Columna* a servit ca mormânt împăratului. Pentru Dacia, *Columna* reprezintă o istorie în imagini a cuceririi ei și a transformării în provincie romană, de aceea poate fi considerată ca un adevărat act de naștere al poporului român.

Complexul de monumente de la Adamclisi. Pe teritoriul comunei Adamclisi (jud. Constanța) se află ruinele a trei monumente legate de luptele romanilor contra dacilor. Cel mai cunoscut este *Trofeul* ridicat de împăratul Traian; la 80 de m nord de acesta se află un tumul, iar la 250 m de trofeu este un altar funerar. S-a presupus că tumulul reprezintă mausoleul cu resturile pământești ale soldaților lui *Oppius Sabinus*, căzuți în luptă în timpul atacului dacic din 85/86, adunate de romani după încheierea păcii; altarul ar reprezenta *cenotaful* ridicat de Domițian în memoria lui Fuscus și a soldaților săi căzuți în luptele cu daci; trofeul, ridicat în anul 109 de către

Traian avea scopul să comemoreze luptele grele pe care romanii le-au dus în aceste părți împotriva dacilor și aliaților lor. Monumentul ilustrează, într-o artă provincială, prin sculptură, scene la care participă în afară de luptătorii daci și familiile lor și sarmații și bastarnii.

Se adaugă la documentele și monumentele menționate izvoarele epigrafice și cele arheologice. Cele mai multe inscripții fac referiri la ofițeri și generali romani participanți la lupte și la unitățile militare pe care le conduceau. Ele provin de pe teritoriul viitoarei provincii dar și din afara acesteia.

Cercetările arheologice, îndeosebi cele din Munții Orăștiei au adus elemente importante privitoare la distrugerea și cucerirea cetăților dacice în primul război dacic, refacerea lor și apoi distrugerea lor definitivă. Cercetările din castrele romane au oferit date privitoare la momentul și condițiile construirii lor.

Cauzele războaielor daco-romane

Spre deosebire de conflictele anterioare desfășurate între romani și daci, războaiele duse de Traian împotriva dacilor aveau ca *scop definit acela de a transforma Dacia în provincie romană*. Cauzele acestor războaie au fost diverse:

- Creșterea puterii dacilor îngrijora profund Imperiul, care se vedea prins între două forțe inamice: regatul partic care amenința provinciile romane din Orient și regatul dac. O cooperare militară între cele două putea constitui un serios pericol pentru romani.
- Sumele de bani plătite ca subsidii barbarilor de către Roma apăsau greu asupra economiei Imperiului. De aceea, împărații romani, inclusiv Traian urmăreau reducerea stipendiilor către barbari.
- Prada de război oferită de o campanie victorioasă contra dacilor și posibilitatea exploatarea ulterioară a bogățiilor Daciei în cadrul Imperiului.
- Nemulțumirea romanilor (îndeosebi a lui Traian) față de avantajele câștigate de Decebal în urma tratatului de pace cu Domițian, pace considerată rușinoasă pentru Imperiu.
- Ambițiile militare personale ale lui Traian.

Se pare că Decebal a înțeles noua politică romană impusă de Traian și s-a străduit să amplifice cât mai mult forța de apărare a statului dac. Totodată, a evitat să declanșeze conflictul cu Imperiul, respectând pactul încheiat cu Domițian și nereacționând la tăierea subsidiilor de către Traian.

În aceste condiții Traian este cel care face primul pas, comițând actul de agresiune împotriva Daciei.

Primul război dacic din anul 101/102

Personalitate lui Traian

Marcus Ulpius Traianus a fost primul împărat din afara Italiei urcat pe tronul Imperiului Roman. El s-a născut la 18 septembrie 53 d.Hr. în orașul Italica din Spania. Ascensiunea tatălui său – ajuns consul și guvernator al Siriei a deschis drumul fiului care face o strălucită carieră militară. A fost tribun militar în armata din Siria și apoi din Germania, pretor, comandant al legiunii VII Gemina din Hispania, guvernator al provinciei Hispania, consul, guvernator al provinciei Germania Superior. În anul 97 este adoptat de către împăratul *Nerva*. A domnit între anii 98-117 sub numele oficial de Imperator Caesar Nerva Traianus Augustus. Cu el se deschide cel mai prosper secol din istoria Imperiului. Este inițiatorul unor reforme economice și sociale care au redresat statul roman.

A fost unul dintre cei mai mari comandanți militari ai lumii antice. În 97 primește titlul de *Germanicus*, în 102 de *Dacicus* și în 116 de *Parthicus*, ca urmare a înfrângerii germanilor, dacilor și parților.

A murit la 10 august 117 în Cilicia, la Traianopolis, la întoarcerea din expediția împotriva parților.

Pregătirile de război

După trei ani de pregătiri minuțioase, la 25 martie 101 împăratul Traian pornea din Roma spre baza de operațiuni militare din Moesia Superior. Pregătirile de război fuseseră intense atât de partea romană cât și de cea dacică. Traian ia următoarele măsuri:

- Facilitarea concentrărilor și mișcărilor de trupe și a legăturilor cu provinciile învecinate teatrului de operațiuni (Pannonia și Moesia) prin: construirea unui drum în stâncă în anul 100, pe malul drept al Dunării în defileul Cazanelor; ușurarea legăturilor pe Dunăre a fost înlesnită prin săparea în anul 101 a unui canal de-a lungul malului drept al fluviului, între localitățile actuale Șip și Carataș (Serbia);
- Concentrarea în provinciile vecine a 13-14 legiuni, numărând peste 70.000 de oameni, a numeroase unități auxiliare din armata regulată, alae și cohorte precum și unități speciale recrutate din rândul popoarelor supuse. Armata de uscat era sprijinită de flota dunăreană, *Classis Flavia Moesica*. În total au fost mobilizați cca. 150.000 de oameni;
- Unitățile militare au fost puse sub comanda unor generali și ofițeri capabili dintre care se remarcă viitorul împărat

Hadrian și viitorii guvernatori ai Daciei Iulius Sabinus, D.Terentius Scaurianus și C.Iulius Quadratus Bassus.

La rândul său Decebal s-a pregătit de război. Armata dacilor, apreciabilă ca forță, nu s-a ridicat numeric la valoarea celei romane, ea netrecând de 50.000 de oameni. Această armată era formată din cavaleria luptând cu arcuri și pedestre înarmată cu paloșe curbe (*sicae*) și săbii drepte sau curbe (*falces*). Stindardul era vestitul balaur *draco*. Această armată se baza pe condițiile de teren favorabile și pe sistemul de fortificații și cetăți din Dacia, îndeosebi cel din jurul capitalei.

Decebal s-a străduit să realizeze un sistem de alianțe antiroman cu popoarele vecine (bastarnii și sarmații) dar și cu regatul part, trimițând o ambasadă (solie) înaintea celui de-al doilea război la regele parților *Pacorus II*.

Desfășurarea conflictului

Încheind minuțioasele pregătiri, Traian pătrunde în Dacia în fruntea unei armate de aproximativ 50.000 de oameni pe un pod de vase, pe la *Viminacium* (Kostolač, Serbia) și traversează Banatul spre *Tibiscum*. O a doua coloană a armatei romane pătrunde în Dacia pe la *Dierna* (Orșova) înaintând pe Valea Cernei și a Timișului și unindu-se cu prima coloană la *Tibiscum* (Jupa, lângă Caransebeș). Probabil că o a treia coloană a pătruns în Dacia pe la *Drobeta* de unde s-a îndreptat spre munți și apoi prin pasul Vâlcan spre Sarmizegetusa. Înaintarea armatei romane s-a făcut fără incidente, Decebal așteptându-i pe romani la *Tapae* (Porțile de Fier ale Transilvaniei).

În timpul înaintării împăratului spre *Tapae*, Decebal încercă să-l determine pe Traian să renunțe la expediție trimițându-i un sol bur care aduce o ciupercă mare pe care era scris cu litere latine că atât burii cât și ceilalți aliați îl sfătuiesc pe Traian să se întoarcă și să facă pace. Traian respinge ultimatumul și bătălia se dă la *Tapae* unde lupta este crâncenă și cu rezultat indecis. Decebal se retrage spre cetățile cu ziduri de piatră din munți, iar armata romană îl proclamă pe Traian pentru a doua oară *imperator*.

Pe parcursul desfășurării conflictului, Decebal a făcut mai multe încercări de a obține pacea de la Traian. De fiecare dată însă soliile dace au fost respinse. Ca urmare, în iarna anilor 101-102 Decebal a încercat să schimbe soarta războiului, organizând o diversivă: invazia dacilor aliați cu sarmații roxolani și cu burii germanici asupra Dobrogei. Atacul a luat prin surprindere garnizoanele romane, dar nu a avut amploarea și importanța scontate, nereușind să nimicească forțele romane rămase în garnizoanele de la Dunăre și nici să pună în primejdie liniile de comunicație ale lui Traian. Împăratul renunță la asedierea capitalei lui Decebal lăsând o parte din armată în teritoriul ocupat; fără a disloca principalele forțe de pe teritoriul de

luptă, el se îndreaptă spre Moesia Inferior; înfrânge într-o luptă separată călăreții roxolani și apoi pe daci, devenind pentru a treia oară imperator. În urma acestor lupte Traian supune triburile geto-dacice din Muntenia și parte din sudul Moldovei.

După aceste evenimente, în primăvara anului 102 Traian reia ofensiva, în ciuda încercărilor de tratative ale lui Decebal, duse de solii formate din comati și apoi prin tarabostes. Traian atacă din mai multe părți, probabil dinspre apa Orașului, prin pasul Turnu Roșu și trecătoarea Vâlcan. Cu prilejul luptelor au fost cucerite câteva cetăți din Munții Orăștiei printre care și Costești, capturându-se insignele militare și mașinile de război pierdute de Fuscus.

În urma acestor lupte, dacii slăbiți au cerut pace, pe care Traian a acceptat-o la sfârșitul verii sau începutul toamnei 102; armata îl aclamă pentru a patra oară imperator. Biruința asupra dacilor este anunțată prin emisiuni monetare de bronz pe care Traian poartă titlul oficial de Dacicus. Prin războiul din 101-102 Dacia a fost învinsă dar nu zdrobită. Era nevoie de o a doua acțiune militară de amploare, care să desăvârșească ceea ce conflictul din 101-102 începuse.

Traian nu a transformat Dacia în provincie romană după primul război, deoarece o astfel de măsură ar fi comportat riscuri deosebite și ar fi putut dezlănțui în rândul dacilor o mișcare generală antiromană, îndepărtându-i pe dacii care s-au apropiat de Imperiu; în condițiile în care armata romană suferise pierderi grele, ea nu ar fi făcut față unei revolte generale antiromane. De asemenea, o parte a senatului prefera o Dacie clientelară care, după înfrângere, nu mai prezenta o primejdie pentru Roma.

În schimb, Traian impune lui Decebal o pace extrem de grea: predarea armelor și mașinilor de război primite de la Domițian, predarea meșterilor romani și a dezertorilor, interzicerea primirii fugarilor (ostași) romani; dărâmarea zidurilor cetăților; retragerea regelui dac din teritoriile cucerite de romani în cadrul războaielor din 101-102 (este vizat îndeosebi Banatul, cu trecătoarea Tapae și probabil partea de vest a Olteniei), să fie aliat devotat Romei, interzicându-i-se o politică externă independentă.

După încheierea păcii Traian se întoarce la Roma dar lasă garnizoane romane atât în cetățile dacice cât mai ales în castrulele construite în timpul înaintării în Banat, Țara Hațegului, Oltenia, Muntenia, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei.

Forța de ocupație romană lăsată în Dacia a fost apreciabilă. Diplomele militare datând din această perioadă și descoperite în viitoarea provincie menționează fracțiuni de legiuni și trupe auxiliare. Comandantul armatei de ocupație a fost *Longinus* cu titlul de legat imperial al armatei din legiuni și trupe auxiliare aflate în Dacia "*legatus Augusti pro praetore exercitus*

legionarii et auxiliorum in Dacia tendentium” de rang consular, identificat cu fostul legat al provinciilor Moesia Superior (93-95) și Pannonia (96-98).

Traian trimite soli daci la Roma să se înfățișeze senatului și scrie acestui for cerând pacea. La Roma, Traian își sărbătorește triumful, ia titlul de Dacicus și organizează festivități. Emisiunile monetare de după război (anul 103) îl vor reprezenta pe Traian învingător.

În condițiile în care intenția fermă a lui Traian era de a transforma Dacia în provincie, este evident că el a considerat pacea din 102 doar ca pe un armistițiu. Între cele două războaie, Apollodor din Damasc construiește podul de piatră de peste Dunăre, între Drobeta și Pontes, eveniment immortalizat prin baterea unei monede de bronz ce va reprezenta podul și a alteia reprezentându-l pe zeul Danubius.

La rândul său Decebal, conștient de intențiile lui Traian, se pregătește pentru revanșă. Pe ascuns continuă să-și înarmeze oamenii și să primească dezertori din Imperiu; revine la politica externă independentă, căutând să creeze acel front antiroman cu vecinii; marcomanii și cvazii din nord-vest, carpicii și costobocii din centrul și nordul Moldovei, bastararii și sarmații din răsărit.

Probabil sarmații iazigi se numără printre aliații lui Decebal. Profitând de slăbiciunea lui Decebal și a dacilor în timpul luptelor cu Domițian ei au ocupat zona de câmpie a Banatului (la vest și nord de linia Lederata-Aizis-Berzobia-Tibiscum – până la Mureș) și sperau că romanii să le recunoască acest teritoriu. După încheierea luptelor însă, Traian nu va restitui sarmaților acest teritoriu (recunoscut între timp de Decebal) înglobându-l în Imperiu.

În primăvara anului 105, reclamând nerespectarea de către Decebal a clauzelor tratatului, Traian va reîncepe ostilitățile, de această dată decis să transforme Dacia în provincie romană.

Al doilea război dacic (105-106)

La 4 iunie 105 Traian părăsea Roma și însoțit de Decimus Terentius Scaurianus, viitorul guvernator al Daciei, se imbarcă la Brundisium, îndreptându-se spre Moesia Superior. Încă înainte de a pătrunde în Dacia într-o localitate din fața Drobetei, Traian primește o solie de pace a lui Decebal. O parte a triburilor dacice se supuseseră romanilor, iar încercările lui Decebal de a se alia cu neamurile vecine eșuaseră. Cum condițiile puse de Traian echivalau cu o capitularea, Decebal încercă să organizeze un complot împotriva lui Traian pentru a opri intrarea pe teritoriul dac a armatelor romane, complot care eșuează și el. Pentru a forța mâna lui Traian îl capturează pe Longinus, comandantul armatei romane din Dacia, cerând în schimbul său lui Traian retrocedarea teritoriilor cucerite până la Istru și plata banilor cheltuiți cu războiul. Longinus se va otrăvi în închisoare,

anulând tentativa de înțelegere a lui Decebal. Toate acestea dovedesc cu claritate că Decebal s-a străduit să evite o confruntare decisivă cu Traian.

Capturarea și moartea lui Longinus înseamnă de fapt deschiderea ostilităților. În speranța stopării dușmanului pe linia Dunării, dacii atacă primii. Acum, în grabă, se vor reface fortificațiile vechi (Costești, Piatra Roșie) și se va construi la Blidariu a doua cetate.

Traian trece Dunărea pe podul de la Drobeta și se îndreaptă spre Dacia. Războiul este greu și resimțit de ambele părți. Împăratul evită capcanele și gândește fiecare acțiune, iar biruința în luptă este rezultatul unor "lungi și grele strădanii". Acțiunile din vara anului 105 au avut ca scop recucerirea pozițiilor câștigate în urma războiului din 101-102 și apoi pierdute. Atacul asupra Daciei s-a desfășurat din mai multe direcții: din vest prin Banat, spre vale Mureșului și Valea Orașului; dinspre sud, de la Drobeta prin pasul Vâlcău; posibil și pe Valea Oltului. Abia în anul 106 au început operațiunile de cucerire a ultimelor cetăți stăpânite de daci. Columna ilustrează prin scene dramatice aceste cuceriri, asediul cetății Costești trecută din nou prin foc și sabie; rezistența apărătorilor Sarmizegetusei, apărători care-și împart ultimele rămășițe de apă, iar înainte de a părăsi cetatea îi dau foc; cucerirea și jefuirea de către romani a capitalei, capturarea tezaurului regal.

Cu toată vitejia și îndârjirea dacilor, cetățile lor au fost rând pe rând cucerite și distruse. În fața acestei situații disperate Decebal împreună cu cei apropiați a fugit spre est cu intenția de a organiza o nouă rezistență. Urmărit de romani el a fost ajuns și pentru a nu cădea prizonier s-a sinucis. Scena 145 de pe Columnă îl arată pe regele dac lângă trunchiul unui stejar, tăindu-și beregata cu sabia sa scurtă. După sinuciderea sa, capul și mâna lui stângă au fost duse la Roma și expuse în for.

Există mai multe informații care confirmă sfârșitul lui Decebal. Cea mai importantă este stela funerară a lui Tiberius Claudius Maximus de la Grammeni din Macedonia (lângă anticul Philippi). Din biografia lui T.Cl.Maximus redată în inscripție rezultă că acesta a fost conducătorul grupului de călăreți romani care l-a urmărit pe Decebal. După prinderea lui, i-a adus capul la *Ranisstorum* (localitate neidentificată) fapt pentru care a fost făcut ofițer (decurion) în ala a II-a a Pannoniei. Valoarea inscripției constă în faptul că confirmă veridicitatea scenei de pe Columna lui Traian.

Moartea lui Decebal pune practic capăt războiului. Deși chiar și înainte de moartea regelui dac au existat nobili daci care s-au închinat lui Traian, focare de rezistență au mai continuat să existe, fiind însă treptat înăbușite. Romanii au urmărit capturarea membrilor familiei regale, atât pentru a împodobi cortegiul triumfal al împăratului, cât și pentru a nu le da posibilitatea acestora de a organiza din exteriorul Daciei rezistența antiromană. De asemenea, pentru a face imposibilă rezistența dacilor au fost

distrușe din temelie cetățile și sanctuarele. În locul lor se va construi sistemul defensiv roman, populația din zona cetăților dacice fiind evacuată în zona viitoarelor așezări.

Prada de război, în care se include și tezaurul lui Decebal, a fost mare. (Scena 78 de pe Columnă). Dio Cassius, Ioanes Lydus, (bazat pe datele din *Getica* lui Criton) apreciază acest tezaur la 165.000 kg aur și 331.000 kg argint. Chiar dacă cifrele sunt exagerate, bogăția prăzii a permis redresarea parțială a finanțelor Imperiului, edificarea unor construcții impunătoare, organizarea la Roma a sărbătoririi victoriei lui Traian asupra dacilor. Au mai fost capturați și duși la Roma 50.000 de prizonieri.

Victoria romanilor împotriva dacilor a fost sărbătorită în mod deosebit atât la Roma cât și în Imperiu. S-a hotărât ridicarea Columnei comemorative la Roma și a unor monumente triumfale pe locul luptelor (ex. la Adamclisi), întemeierea unor orașe noi (Trophaeum Traiani, Nicopolis ad Istrum) s-au bătut monede și medalioane comemorative.

Dacia învinsă devine în vara anului 106 provincie imperială (diploma militară din 11 august 106 de la Porolissum), cucerirea romană marcând sfârșitul regatului independent al geto-dacilor. Nu tot teritoriul cucerit de Traian va intra în componența noii provincii. Ea va cuprinde cea mai mare parte a Transilvaniei (fără colțul de sud-est), vestul Olteniei, Banatul.

Dacia ca provincie imperială era condusă de un *legatus augusti pro praetore* – primul guvernând ca locțiitor al împăratului Decimus Terentius Scaurianus, care a fondat și Colonia Ulpia Traianan Dacica – capitala noii provincii. O altă parte a Daciei, Muntenia și sudul Moldovei împreună cu sud-estul Transilvaniei au fost înglobate la provincia Moesia Inferior; în sfârșit Crișana, Maramureșul și cea mai mare parte a Moldovei au rămas în afara ocupației romane, fiind locuite de dacii liberi. Astfel, atât în cadrul provinciilor romane cât și în afara Imperiului, dar sub puternica amprentă a Romei, istoria poporului dac nu încetează, ci își continuă cursul, în istoria poporului român deschizându-se un nou capitol, cel al simbiozei daco-romane.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI MILITARĂ A DACIEI ROMANE

Dacia între anii 102-105

Organizarea teritoriilor cucerite

“După ce stătu câțva timp la Roma, Traian făcu o expediție împotriva dacilor, gândindu-se la ceea ce făcuseră ei, supărat pentru banii pe care ei îi luau în fiecare an și văzând că puterile și trufia lor cresc” (Dio Cassius, “*Istoria Romană*”, LVIII, 6). În cadrul primului război dintre Traian și Decebal armata romană a pătruns în Dacia pe trei căi, Traian însuși conducând grosul trupelor (150.000 soldați) pe traseul *Viminacium* (Kostolač, Serbia) – *Tibiscum* (Jupa, Caransebeș). După lupta de la Tapae și după revărsarea armatei romane în Țara Hațegului în anul 102 se încheie primul război. Având o armată mai numeroasă și mai organizată, romanii ies învingători iar dacii acceptă pacea impusă de Traian care prevedea: cedarea teritoriilor cucerite în campania din anii 101-102, predarea armelor și mașinilor de război, extrădarea specialiștilor constructori și a dezertorilor romani aflați în armata lui Decebal. Mai mult, regele dac consimte a avea “drept prieteni și drept dușmani pe prietenii și pe dușmanii Romei” (*Dio Cassius*).

Pacea încheiată între cei doi conducători era privită ca un armistițiu. În privința condițiilor încheierii păcii, opiniile istoricilor diferă: unii consideră că Traian nu și-a continuat expedițiile pentru a nu fi nevoit să facă față rezistenței întregii populații dacice într-un moment încă neprielnic pentru Imperiu, alții consideră că împăratul nici nu a vizat cucerirea statului dac încă din primul război.

Oricare a fost contextul și motivațiile păcii din 102, este fapt constatat că o parte a regatului Daciei (zone importante, corespunzând provinciilor actuale românești) a fost integrată în urma acestui prim conflict în Imperiu, o parte a armatei romane rămânând în Dacia după încheierea armistițiului (*Dio Cassius*), probabil pe locul unde se va ridica ulterior capitala noii provincii, în Țara Hațegului.

În anul 102 sunt anexate Imperiului cea mai mare parte a Banatului, cu trecătorile de la Tapae și Țara Hațegului, care deschid drumul spre Transilvania. Peste Carpați, romanii ocupă Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei cu așezarea de la *Poiana*. Castele de la *Jigorul Mare*, *Vârful Lui Pătru* și *Comărnicele* au servit ca loc de cantonament pentru trupele romane.

O dovadă a anexării unor teritorii nord dunărene la Imperiu o reprezintă construcția podului peste Dunăre la *Drobeta - Turnu Severin* pod care nu putea fi construit decât dacă stăpânirea romană în zonă (Oltenia) era deja consolidată. Scenele de pe Columna lui Traian referitoare la începutul campaniei din anul 105 indică libera deplasare a armatei romane în teritoriul dacic, neîntâmpinându-se nici o rezistență din partea armatei lui Decebal. Deplasarea fără conflict a armatei romane spre capitala Daciei în anul 105 nu ar fi fost posibilă fără ca măcar o parte a Olteniei (zona cuprinsă între Dunăre și partea de nord a Olteniei) să nu fi fost deja sub stăpânirea Imperiului.

La British Museum se păstrează un document – *papyrusul Hunt* – descoperit în Egipt, al cărui text reprezintă un registru de efective militare (*pridianum*) al unui detașament al *cohortei I Hispanorum veterana*, aparținând Moesiei Inferioare, detașament cantonat la Buridava în Oltenia. Majoritatea istoricilor datează documentul ca aparținând perioadei de cucerire a Daciei, nu mai târziu de anii 105-106, perioadă când Buridava din Oltenia a putut aparține provinciei Moesia Inferior.

Utilizarea în epocă a expresiilor “*trans Danuvium, intra provinciam*” și “*trans Danuvium in expeditionem*” referitoare la provincii din Banat, Muntenia și sudul Moldovei indică anexarea acestor zone la Imperiu, încă după războiul din 101-102.

Din teritoriile anexate se asigura aprovizionarea armatei, proviziile fiind păzite de un detașament de soldați (*ad annonam[m] defendendam*).

O inscripție descoperită la *Corinth* specifică expres faptul că doar în al doilea război a fost cucerită de către romani *întreaga Dacie* rezultând deci că doar o parte a sa fusese ocupată în cursul primului război.

În teritoriul cucerit, romanii ridică numeroase fortificații de pământ și piatră (ex. *Castra Traiana* la *Sâmbotin* pe Olt), multe din ele rămase neterminate, (în locul *praetoriului* în centrul lagărului se instalaseră corturi de campanie). Este greu de stabilit limita precisă a teritoriului care a fost anexat imperiului după războiul din 101-102. Astfel, unii istorici consideră că Oltenia a fost anexată în întregime, alții opresc această anexare pe cursul Jiului, deci doar partea vestică a Olteniei. Construirea podului de la *Turnu Severin (Drobeta)* impunea totuși crearea unei zone de protecție care nu putea fi limitată doar până la Jiu.

Descoperirea de cărămizi cu ștampile ale unităților militare staționate în zonă contribuie și ele la elucidarea problemei. S-au descoperit ștampile aparținând celor trei legiuni din Moesia Inferior: *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*. La *Buridava* s-au descoperit ștampile ale cohortelor *II Flavia Bessorum*, *IX Batavarum* și *pedites singulares* (garda personală) puse sub comanda legatus-ului provinciae al Moesiei Inferior. Detașamentele de lucru

de la Buridava se aflau sub ordinele unor gradați (ex. *Iulius Aper* și *Cornelius Severus*).

Ștampilele cu *pedites singulares* (garda imperială) demonstrează prezența guvernatorului Moesiei Inferior pentru mai mult timp la Buridava, fapt ce întărește afirmația că după 102 romanii stăpâneau probabil în mod ferm întreaga Oltenie., cu pasul Oltului până la Turnu Roșu și până la actualul teritoriu al Munteniei.

O parte din efectivele *cohortei I Hispanorum veterana* se aflau la *Piroboridavae in praesidio*, *Buridavae in vexillatione*. Aceste toponime dacice au fost identificate ca fiind actualele *Poiana* (pe valea Siretului) și *Stolniceni* (la ieșirea Oltului din munți, nu departe de așezarea dacică de la *Ocnița*, identificată de către arheologul D. Berciu cu Buridava dacică). Papirusul *Hunt*, care menționează aceste denumiri, permite concluzia că în cursul celui de-al doilea război dacic, teritoriile de la sud de Carpați precum și o bună parte a sudului Moldovei se aflau integrate Moesiei Inferior. Tot acestei provincii îi aparțineau (conform geografului Ptolemeu) și “orașele” *Zargidava*, *Tamasidava* și *Piroboridava*, aflate lângă râul Hierassus (Siret) iar între acestea și *Tyras* “orașele” *Iniconum*, *Optiussa* și *Tyras*.

În aceste centre staționau garnizoane romane. La Piroboridava se afla un detașament al cohortei amintite, iar la Buridava fusese trimisă o vexilație, descoperirile epigrafice atestând aici și alte efective din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*.

Spre nord, la *Rucăr*, se găsește un *castellum* unde au fost descoperite ștampile ale *cohortei II Flavia Bessorum*. Spre sud, spre Prahova, la *Târgșorul Vechi* se află alt castru de unde provin cărămizi cu ștampila legiunii *XI Claudia*, iar spre est, pe Teleajen, sunt castrele de la *Mălăiești* și *Drajna de Sus* unde au fost găsite cărămizi purtând sigla *legiunilor I Italica*, *V Macedonica*, *XI Claudia* și ale *cohortei I Flavia Commagenorum*. Probabil ca și pe Valea Buzăului, la *Filipești* să fi existat un castru.

La sfârșitul războiului din 101-102 sud estul Transilvaniei a fost anexat provinciei Moesia Inferior. Se poate constata contemporaneitatea (sistem de construcție și datare) castrelor de la *Brețcu* și *Hoghiz* cu cele din Muntenia și Oltenia. Castrele erau construite în preajma drumurilor ce însoțeau cursul principalelor râuri. Cele de dimensiuni mici erau dotate cu val de pământ, cele mari integrându-se în sistemul de apărare numit “*limes transalutanus*”.

Deoarece descoperirile monetare din castrele de la *Drajna*, *Mălăiești*, *Târgșor* și *Voinești* nu depășesc domnia lui Traian, se pare că micile fortificații (din cadrul cărora fac parte și cele menționate) și-au încetat existența spre sfârșitul domniei cuceritorului Daciei.

Armata romană din Dacia între 101-105

Unitățile auxiliare care aparținuseră armatei Moesiei Inferior au fost deplasate pe Olt. Sunt cunoscute deplasări ale *cohortei I Flavia Commagenorum* la *Arcidava*, ale *cohortei I Hispanorum* la *Arutela*, ale *cohortei II Flavia Numidarum* la *Feldioara*, ale *cohortei II Flavia Bessorum* la *Criscior*, ale *cohortei I Bracarangustanorum* la *Angustia(Brețcu)* și ale *alaei I Asturum* la *Hoghiz*.

Cea mai importantă clădire a comandamentului roman în Dacia este așa numitul *Palat al Augustaliilor*, care are caracteristici asemănătoare cu *principia* de la Potaissa, din sud-estul Transilvaniei. *Aedes Augustalium* are intrarea pe latura de nord. Pe laturile de est și vest se aflau încăperi denumite *principia*. Acest tip de construcție este specific Orientului Apropiat. Conform specialiștilor, “*Aedes Augustalium*” de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* reprezintă *principia* castrului de aici.

Dintre legiunile care au staționat în Dacia între cele două războaie sunt menționate legiunea *XIII Gemina* și legiunea *IV Flavia Felix*.

Înainte primului război daco-roman legiunea *XIII Gemina* se afla cantonată la *Vindobona* unde își încheiase misiunea. La începutul sec. II d.Hr. împreună cu legiunile *I Adiutrix* și *XV Apollinaris* sunt mutate, probabil în 101, în dreapta Dunării de Jos, în apropierea viitorului teatru de operațiuni militare. Legiunea *XIII Gemina* își aduce aportul militar la ambele campanii daco-romane. Comanda legiunii a avut-o (după cercetătorul N. Gostar) *Longinus (Cn. Pompeius Longinus)* care era și comandantul *legiunii IV Flavia Felix*. Cercetătorul ieșean aduce ca argument ștampila abreviată a legiunii *XIII Gemina* descoperită împreună cu materiale identice aparținând legiunii *IV Flavia Felix*, în unele localități din Banat și datând – după opinia autorului – din anii 102-103. Această supoziție trebuie privită cu rezerve, deoarece textul antic pe care se face demonstrația (*Dio Cassius*, LXVIII, 12, 1-5) nu oferă decât în mod vag indicații în privința misiunii reale a generalului roman *Longinus*.

Materialul tegular datează însă din primii ani ai stăpânirii romane în Dacia, dar în actualul stadiu al cunoștințelor nu se poate afirma cu certitudine dacă produsele respective sunt anterioare cantonării legiunii la *Apulum*.

Arheologul Vasile Moga este de părere că acest material datează din etapa imediat ulterioară instalării legiunii la *Apulum* și că prezența sa în sud-vestul Daciei trebuie pusă în legătură cu vexilații ale legiunii dislocate în zonă. Confirmarea faptului că legiunea *XIII Gemina* a participat la ambele războaie și că după aceasta se găsea în Dacia (*tendit in Dacia*) reiese clar din inscripția onorifică ridicată la *Corinth* în onoarea lui *C. Caellius Martialis, tribunus legionis XIII Geminae*, personaj distins de împăratul Traian ca urmare a actelor de bravură militară săvârșite în cea de-a doua campanie.

Longinus a fost primul magistrat care a exercitat o comandă stabilă în nordul Dunării. Putem socoti că el este aceeași persoană cu Cn. Pompeius Longinus, guvernator al Moesiei Superior între 93-96 și al Pannoniei între 96-98.

N. Gostar era de părere că Pompeius Longinus comanda ca *vir consularis* o armată de rang consular, nefiind subordonat altui *vir consularis*. Longinus dispunea de cel puțin două legiuni, a IV-a Flavia Felix și a XIII-a Gemina și controla Banatul și vestul Olteniei, precum și punctele strategice din sudul Transilvaniei, inclusiv capitala Sarmizegetusa. Istoricul ieșean era de părere că armata de ocupație din Dacia a ascultat de o comandă consulară de sine stătătoare, pe când teritoriul ocupat fusese anexat din punct de vedere administrativ Moesiei Superior; această situație i se pare contradictorie, mai degrabă a fost cazul unei cooperări militare.

Nu toți specialiști sunt de acord cu existența pe locul Ulpiei Traiane a unui castru legionar în perioada dintre cele două războaie. Cei care acceptă ipoteza existenței sale consideră că acest castru legionar a fost un pilon central al strategiei lui Traian în Dacia.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* au fost descoperite *cărămizi cu ștampilele legiunii IV Flavia Felix*, ceea ce explică participarea unor detașamente ale legiunii la construirea unor edificii publice după 106 d.Hr. În ceea ce privește staționarea legiunii XIII Gemina la Ulpia, unii cercetători nu o cred posibilă, ipoteza bazându-se pe publicarea eronată a cărămizilor cu ștampila legiunii, care nu proveneau de la Ulpia ci de la Micia.

Cassius Dio (LXVIII, 97) afirmă că Traian lasă în regiunile ocupate legiunea IV Flavia Felix. N. Gostar considera că comanda acestei legiuni o avea tot Cn. P. Longinus, fost senator roman (93/94-94/95), fost *Legatus Augusti pro praetore* în *Moesia Superior* (95/96-97/98) având aceeași funcție și în *Pannonia*. Alegerea sa în funcția de comandant militar a fost o consecință a faptului că acesta era un bun cunoscător al realităților dacice, după perioada îndelungată cât fusese guvernator în cele două provincii limitrofe Daciei libere.

Cornelius Fronto în "*De bello Parthico*" menționează că în vremea lui Traian în Dacia a căzut în captivitate un *vir consularis*. Acest *vir consularis*, care avea sub comanda sa două legiuni a fost identificat cu generalul roman amintit de Dio Cassius.

Deci, în Dacia, după primul război rămân două legiuni: legiunea XIII Gemina cu sediul de staționare încă incert și legiunea IV Flavia Felix staționând, conform lui Cassius Dio, în capitala provinciei romane, singura cunoscută cu acest statut în sec. III d.Hr. când scria autorul antic.

O comparație între unitățile auxiliare menționate în diploma din anul 100 (CIL, XVI, 46) și cea din anii 103/107 – datată de N. Gostar în ianuarie-

februarie 105/106 (CIL, XVI, 54) dovedește că multe din cele 23 de unități menționate în anul 100 lipsesc în a doua diplomă. Aceste unități ar fi constituit armata de ocupație a lui Longinus, unele rămânând în cadrul armatei provinciei Dacia. Ele sunt: *alae I Claudia Nova Miscellanea*; *coh. I Antiochiensium*; *coh. II Britannorum c.R.p.f.*; *coh. III Brittanum*; *coh. II Hispanorum*; *coh. V Hispanorum*; *coh. I Thracum c.R.*; *coh. I Vindellicorum c.R.*

Între anii 102-105 legiunile și auxiliile au staționat în castre mari de pământ ridicate la *Schela Cladovei*, *Zăvoi*, *Berzobis*, posibil *Tibiscum* și *Sarmizegetusa*. Castele de la *Drobeta* și de la *Pojejena* au fost construite de *cohors I Antiochiensium* (Drobeta) și *coh. V Gallorum* (Pojejena), iar Leg. IV Flavia Felix și-a avut sediul într-un mare castru de pământ ridicat pe locul viitoarei capitale a provinciei.

Se poate concluziona că între cele două războaie daco-romane Traian a fost preocupat de consolidarea stăpânirii teritoriului dacic cucerit și organizării sale militare în vederea distrugerii statului dac. Fortificațiile care s-au construit au fost astfel amplasate încât trupele romane de aici să poată rezista unor eventuale atacuri prin surprindere, dar au fost totodată și bastioane pentru viitoarea organizare militară a provinciei. Teritoriile ocupate în urma primului război au fost supuse unei comenzi unice. Cele situate în apropierea Moesiei Inferior, respectiv estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei au fost subordonate guvernatorului Moesiei Inferior, iar Banatul și vestul Olteniei subordonate Moesiei Superior (sau au format încă din anul 102 un comandament aparte).

Banatul în cadrul provinciei romane

După pacea din anul 102 se poate considera că Banatul făcea parte din Imperiu, inclusiv cu trecătoarea spre Transilvania, unde se afla locul luptei de la Tapae. Aici, din dispoziția împăratului Traian se ridică un altar și se oficiază jertfe în memoria celor decedați. Pentru ca romanii să dețină un punct stabil la Tapae, era necesar ca spatele să fie asigurat, deci se poate presupune că Banatul era deja integrat în Imperiu în intervalul dintre cele două războaie. Cu toate acestea, sunt încă controversate atât problema stăpânirii romane în Banat cât și apartenența acestuia la Dacia sau Moesia Superior.

Problema stăpânirii romane în Banat și apartenența acestuia la Dacia sau la Moesia constituie încă obiectul disputei științifice. Unii cercetători caută să dovedească că partea de câmpie – Banatul vestic – nu se afla sub control roman, ci se integra în teritoriul stăpânit de sarmații iazigi, masați în zona de la vest de Tisa. Descoperirile sarmatice bănățene ar dovedi astfel penetrația și extinderea sarmată

în sec. I – III d.Hr. Cercetătorii români au demonstrat caracterul roman al întregului Banat, ocupat efectiv în partea sa occidentală încă din timpul lui Traian. Ca dovezi și argumente se apelează la urmele romane (vestigiile) descoperite cât și la necesitatea pentru Roma de a avea o acoperire strategică până la Tisa.

Din punct de vedere geografic Banatul reprezintă teritoriul delimitat la nord de Mureș, la vest de Tisa, la sud de Dunăre, la est de Munții Carpați. În ce privește relația Banatului cu Imperiul Roman, există următoarele ipoteze:

- Banatul a fost incorporat Moesiei Superior;
- Banatul a aparținut în totalitate provinciei Dacia;
- Doar Banatul de est a fost ocupat de romani;
- Banatul nu a fost incorporat imperiului roman;
- Banatul a fost ocupat de sarmații iazigi încă din sec. I d.Hr. iar în sec. II-III era un teritoriu “*extra provinciam*”.

C. Daicoviciu, în studiul “Bănatul și iazigii” (1939) analizează critic ipoteza lui A. Alföldi (cercetător maghiar, ipoteza “e”):

În prima jumătate a sec. I d.Hr. iazigii se despart de masa sarmaților aflată la nordul Mării Negre și în valuri succesive încep stabilirea în pusta ungară în timpul lui Tiberius. Pe timpul lui Claudius (cca. 50 d.Hr.) ei se află deja între Dunăre și Tisa, avându-i ca vecini pe germani și pe quazi, astfel încât teritoriul lor era sigur cel din nordul pusteii ungare. Spre deosebire de A. Alföldi care crede că drumul urmat de iazigi a fost prin Muntenia și Oltenia, C. Daicoviciu considera că aceștia au ajuns în zona Tisei prin nordul Daciei, trecând peste Carpați. Tot Alföldi mai susține că iazigii, aduși în pusta ungară de către împărații romani din motive de siguranță, ocupaseră în sec. I d.Hr. Banatul și Oltenia, de la ei fiind cucerite aceste teritorii și nu de la daci.

Teoria potrivit căreia Banatul și Oltenia au aparținut iazigilor în sec. I d.Hr. este neîntemeiată. Este posibil ca încă înainte de Decebal iazigii să fi făcut incursiuni în Dacia, dovadă fiind numeroasele descoperiri de la nord de Mureș. Dar încă din timpul lui Augustus tipul de monede specifice sarmaților era imitația după denarul imperial, aceste imitații găsindu-se și la sarmații *roxolani* (Galiția) și la cei *iazigi* (pusta ungară), dar nu s-au descoperit pentru sec. II d.Hr. și cu atât mai puțin în Muntenia și Oltenia.

Dio Cassius afirmă că după primul război cu romanii, Decebal recucerește de la iazigi unele teritorii, pe care ulterior Traian nu le va mai restitui iazigilor. A. Alföldi consideră că aceste teritorii erau Banatul și Oltenia. Argumentele arheologice aduse de către cercetătorul maghiar în favoarea tezei sunt ne semnificative (mărgelile de calcedon caracteristice iazigilor descoperite în Banat, dar care se găsesc și în spațiul panonic, aceasta neînsemnând ocuparea Pannoniei de către iazigi). Deci nu se poate dovedi

pe cale arheologică ocuparea Banatului și Olteniei de către iazigi în sec. I d.Hr.

Banatul roman a avut cu totul alt caracter decât Oltenia și vestul Transilvaniei, zone intensiv colonizate. El a fost un ținut de ocupație militară, servind pentru a face legătura cu Dacia interioară. Există părerea (L. Mărghitan) că după primul război cu dacii, Traian a organizat Banatul ca pe un fel de district militar care nu aparținea nici Moesiei Superior nici Pannoniei pentru că “în situația strategică în care se aflau teritoriile desprinse prin forța armelor din vatra statului geto-dac, era mai eficientă o autoritate militară la fața locului, capabilă să ia hotărâri ferme și rapide în eventualitatea unui atac prin surprindere, decât să aștepte dispozițiile guvernatorului uneia dintre cele două provincii învecinate.”

Relieful și clima Banatului au contribuit ca această zonă să fie din cele mai vechi timpuri istorice o vatră de locuire umană, existând toate condițiile necesare existenței și evoluției omului. Faptul este valabil și pentru epoca romană. Aparenta raritate a urmelor romane și sarmatice de aici (datorată de fapt unei deficiențe de cercetare pentru o lungă perioadă de timp) și inexistența în Banat a unor cariere de piatră pentru construcții au determinat pe unii cercetători să considere această zonă ca una neprielnică existenței umane, plină de mlaștini și terenuri nisipoase. *Carl Patsch* (“*Banater Sarmaten*”) consideră că zona era controlată de romani doar prin unele puncte de veghe (posturi de control) situate pe înălțimi. Problema se complică dacă se iau în considerare cele trei valuri de pământ ce despart zona deluroasă de cea de câmpie. Ele puteau fi un limes roman pentru apărarea Daciei de sud-vest, sau numai lucrări de îndiguire și secare a bălților. C. Daicoviciu nu le consideră romane, ele neavând, în concepția cercetătorului, nimic comun cu sistemul de limes roman. Cercetările arheologice întreprinse nu au putut demonstra caracterul roman al acestor valuri, care puteau fi tot atât de bine iazige sau avare. Deci teza ocupării integrale a Banatului de către romani nu este infirmată de existența acestor valuri. De altfel, ar fi fost lipsit de logică ca romanii să fi ocupat linia Mureșului până la vărsarea în Tisa și linia Dunării până la vărsarea Tisei, lăsând Banatul de vest neocupat. După unii istorici, Banatul a fost părăsit de către Hadrian, dovadă fiind încetarea existenței castrelor de pământ din sud vestul Daciei. Explicația cea mai plauzibilă a încetării acestei existențe a fost simplificarea sistemului de apărare, după liniștirea iazigilor de către Q. Marcius Turbo. De fapt, dacă romanii ar fi cedat câmpia Banatului iazigilor, aceștia ar fi trebuit să fie alături de Imperiu în războaiele marcomanice, fapt neadeverit de nici un izvor istoric. În momentul împărțirii Daciei sub Hadrian în 118-119, Banatul aparținea Daciei Superior; o diplomă militară din 126 atestă Tibiscum-ul ca aparținând Daciei

Superior. Odată cu reorganizare Daciei, Banatul ține de Dacia Apulensis (după opiniile lui D. Tudor și Al. Borza).

Istoricul și arheologul Dumitru Tudor demonstrează faptul că Banatul a fost ocupat efectiv de către romani (D. Tudor, *Orașe târguri și sate în Dacia Romană*). Repertoriul urmelor romane din Banat este considerabil: la *Vârșeț* (Banatul de sud, Serbia) încă săpăturile lui F. Milleker indicau prezența unui *castru înconjurat de canabaele specifice*. S-au descoperit ziduri romane, canale de scurgere, cărămizi, sculpturi în marmură, monede romane, inscripții, cărămizi cu ștampilele *coh. I Hispanorum Scutata Cyrenaica* și *alae I Tungrorum Frontiana*, trupe aparținând Daciei Porolissensis, care au staționat probabil la *Vârșeț* în timpul cuceririi Daciei până la Hadrian. La *Foeni* este atestat un *vicus*, aici descoperindu-se țigle, ceramică, cărămizi, monede și o inscripție. La *Deta* s-a descoperit ceramică, monede, amfore de import, o monedă de argint de la Antoninus Pius, probabil aici existând un *vicus*. Urme de *așezări romane* s-au descoperit la *Moravița* (și minerit), *Jamul Mare* și cărămizi cu inscripția Leg. IV Flavia Felix și monede de la Claudius II Gothicul și Constans, la *Carani* un post de pază militar, cărămizi cu ștampile ale Leg. V Macedonica, ceramică provincială și terra sigilata. La *Timișoara* a existat o așezare rurală romană. S-au descoperit aici 35 monede de aur de la Augustus, cărămizi, vase, monede de bronz, terra sigilata, o rozetă de aur. Continuitatea vieții în acest loc este dovedită de succesiunea monedelor din sec. I-IV (până la huni). La *Recaș* s-au descoperit o oglindă, o figurină din bronz și 100 de monede a cărei serie se încheie la Decius, fiind atestată aici o *așezare romană*. La *Cenad* s-au descoperit pietre de mormânt, sarcofage, ceramică, monede (Traian, Hadrian, Claudius II, Constantin cel Mare), cărămizi cu ștampila Leg. XIII Gemina de producție locală. S-au descoperit și cărămizi cu ștampila SISC(IA) dovedind transferarea unor trupe de la Siscia la Cenad în sec. IV, pentru lucrări militare. Deci la începutul sec. IV Banatul se găsea încă sub stăpânirea romană, fapt dovedit și de numeroasele descoperiri monetare de la Aurelian la Constantin cel Mare. La *Sânicolaul Mare* s-au descoperit urme de ziduri, monede, ceramică de sec. II-III, cărămizi cu ștampila Leg. XIII Gemina, un monument funerar și o necropolă. Numeroase descoperiri s-au făcut la *Aradul Nou*, *Lipova*, *Chesinț*, *Bulci*, etc. Deși în ultimii ani urmele romane din Banat sau înmulțit, acest teritoriu rămâne încă o zonă mai săracă decât alte provincii în urme romane. Majoritatea așezărilor sunt rurale, cele urbane, mai puține, plasându-se spre zone "marginale" provinciei (*Dierna*, *Tibiscum*, etc.) Desigur lipsa cercetărilor sistematice și de durată își spune cuvântul.

La *Denta* s-a descoperit ceramică, cărămizi cu ștampila Leg. IV Flavia Felix, urme de ziduri și castru roman precum și o importantă inscripție, în

care, la sfârșitul textului apare numele lui *C. Kaninius Sabinianus*, urmat de trei inițiale D.C.M. Carl Patsch este de părere că cele trei inițiale ar însemna *Decurio Coloniae Malvensis* și că aici ar trebui localizată capitala Daciei Malvensis. Majoritatea cercetătorilor cred însă că inițialele reprezintă prescurtarea curentă de la *Decurio Municipii*. La Deta a fost de fapt doar un vicus, păzit probabil de un mic grup de soldați ai Leg. IV Flavia Felix. Dacia Malvensis a fost localizată în Oltenia, de către majoritatea specialiștilor. La *Sevilla* s-a depistat o inscripție care atestă orașul *Romula*, despre care Mihail Macrea spunea: “identitatea dintre civitas Romulensium din Dacia Inferior și Malva nu este de loc probată și nici asigurată ... întrucât inscripția de la Sevilla se citește *Romulensium M. Arvensium*, adică Romula avea un curator civitatis Romulensium, care la o dată anterioară a fost curator [m]unicipii Arvensium din Baetica (Hispania) [Sex. Iulius Possesol]”.

Deoarece inscripția este prost păstrată (greu lizibilă), permite diverse interpretări.

C. Daicoviciu înclina să considere Banatul ca făcând parte din Dacia Malvensis. O inscripție ridicată de sclavul Felix atestă două puncte vamale: *Micia* și *Pons Augusti*. Sclavul este mutat de la Micia (la granița naturală dintre Banat și Transilvania) la Pons Augusti (Marga sau Voislova) care se află la extremitatea estică a Banatului. Acest transfer atestă faptul că amândouă punctele vamale erau sub supravegherea financiară și administrativă a imperiului roman. Modul de amplasare a celor două puncte de vamă din estul Banatului poate constitui un temei pentru ideea că întregul Banat a fost organizat ca o provincie de sine stătătoare; ca întindere teritorială, aria geografică cuprinsă între vămile de la *Partiscum*, *Dierna*, *Pons Augusti* și *Micia* s-ar părea că justifică suprafața unei provincii romane. S-ar putea ca Malva să fie pe undeva prin Banat dovadă că Malva provine de la cuvântul moesic “mal”; Banatul antic era delimitat de trei importante “maluri”: Mureș, Tisa și Dunăre. H. Daicoviciu considera că Malva nu ar fi existat, capitala Daciei Malvensis fiind unul dintre centrele urbane ale Banatului. Majoritatea cercetătorilor susțin însă ideea egalității Romula = Malva, fapt ce pare a fi confirmat de cercetările arheologice de la Reșca (Romula).

Cercetările arheologice din ultima vreme au dovedit cu certitudine că Banatul a aparținut, în întregime sa, imperiului roman. Sunt numeroase descoperirile arheologice care atestă continuitatea daco-romană – peste 400 de puncte în 181 de așezări bănațene, iar în cadrul lor un număr de aproximativ 30 reprezintă așezări romane edificate pe cele dacice, iar peste 200 sunt puncte locuite în epoca romană și continuând și după retragerea aureliană. Dublarea numărului de descoperiri de epocă romană față de cele

de epocă dacică constituie o dovadă că după 102/106, prin integrarea Banatului în Imperiu are loc un proces de intensificare a locuirii sale și de spor demografic atât prin colonizare cât și prin creșterea demografică naturală. Este o dovadă a rolului pe care Banatul l-a avut în epoca romană, faptul constituind o premisă a continuității daco-romane pe teritoriul Banatului, în cadrul viitorului proces al etnogenezei românești (sec. IV-VIII).

Organizarea administrativă a Daciei romane

Conform diplomei militare din 11 august 106, în vara aceluiași an se încheiase războiul contra dacilor cu victoria definitivă a romanilor. Împăratul mai rămâne câteva luni în Dacia pentru a organiza noua provincie, dar în primăvara anului următor (107) se află la Roma unde își sărbătorește al doilea triumf, acordând cu această ocazie fiecărui cetățean roman 450 denari și organizând pentru populația capitalei 123 zile de spectacole, în cadrul luptelor fiind ucise cu această ocazie 11.000 animale și 10.000 de gladiatori.

Soldați participanți la lupte primesc cetățenia romană înainte de termen, după cum rezultă din diploma militară descoperită la Porolissum.

Pentru a comemora cucerirea Daciei este emisă o monedă cu legenda DACIA CAPTA (Dacia a fost cucerită), având pe revers reprezentarea unei femei stând pe o stâncă și având alături o sabie dacică curbă.

Încă în perioada când se afla în Dacia, Traian organizează provincia: acordă *Lex Provinciae*, prin care se stabilesc hotarele, conducerea, trupele care vor staționa aici, impozitele pe care provincia trebuie să le plătească. Emisiunile monetare din anul 112 au legenda DACIA AUGUST[I] PROVINCIA, dovedind că noua cucerire era o provincie imperială. Prin prezența în acest teritoriu a legiunilor XIII Gemina, IV Flavia Felix și probabil I Adiutrix, titulatura guvernatorului provinciei era aceea de *legatus Augusti pro praetore* (*vir consularis*), ales dintre foștii consuli, exercitându-și atribuțiile militare și juridice în numele împăratului.

Cassius Dio în *Istoria romană* (LII, 23) precizează că durata obișnuită a guvernării unui *Legatus Augusti pro praetore* într-o provincie era de cel puțin trei ani și cel mult cinci ani. Puternica armată de ocupație rămasă în Dacia după plecarea împăratului era pusă sub comanda generalului *Iulius Sabinus* (menționat în diploma din 14 octombrie 109), succedat în anul 108 sau 109 la guvernarea provinciei de *D. Terentius Scaurianus*. Prin 113 i-a succedat *C. Avidius Nigrinus*, urmat în 117 de *C. Iulius Quadratus Bassus*, fost guvernator al Spaniei.

Faptul că Traian plecând în Orient retrace multe trupe auxiliare și le transferă în armata provinciei Pannonia poate fi explicat ca urmare a

instaurării păcii în noua provincie, probabil și la hotarele acesteia. Traian acordă o atenție deosebită Daciei în cadrul politicii imperiale la Dunărea de Jos și de Mijloc.

Situația se schimbă brusc după moarte împăratului, prin declanșarea unor puternice mișcări ale sarmaților și populației locale. Revolta sarmaților iazigi stabiliți la vest de Tisa are loc concomitent cu atacuri ale roxolanilor. Atât de grave sunt tulburările încât noul împărat Hadrian este pe punctul de a abandona Dacia.

În anul 117 *Hadrianus* trimite în Moesia trupele aduse din Orient, ca urmare a atacurilor violente îndreptate împotriva Daciei și Pannoniei Inferior. Situația se agravează odată cu moartea naturală a guvernatorului consular al provinciei, C. Iulius Quadratus Bassus.

Pentru a reprima revolta iazigilor, în fruntea trupelor este numit generalul *Q. Marcius Turbo*, acesta având o practică de reprimare a răscoalelor din Egipt și Cirenaica. Însuși împăratul este nevoit să se deplaseze în zona aflată în primejdie. Turbo va fi numit praefectus al Pannoniei inferior și al Daciei; funcție care se pare că a deținut-o până la înfrângerea sarmaților și plecarea împăratului la Roma (ipoteză M. Macrea). Pentru ca Turbo să poată prelua conducerea celor două provincii, fusese numit prefect al Egiptului (generalul fiind de rang ecvestru, putea comanda doar trupe auxiliare, dar cu noul titlu preia comanda unei armate formate din legiuni și trupe auxiliare).

Hadrian încheie pace cu regele roxolan, iar până în vara anului 118 iazigii sunt zdrobiți. După definitivarea reprimării revoltelor, în anul 119 pleacă la Roma.

Apărând evidentă necesitatea reorganizării teritoriilor de la nordul Dunării, Hadrian revine la concepția politică a lui Augustus: “o politică defensivă în cadrul limitelor existente”. Diplomele militare datate la 29 iunie 120 descoperite la *Cășei (Cluj)*, *Moigrad (Sălaj)* și *Românași (Sălaj)* sunt primele care dovedesc schimbări în organizarea administrativă a Daciei, ca urmare a evenimentelor menționate, respectiv existența Daciei Superior, cuprinzând probabil cea mai mare parte a Daciei Traiane. În ceea ce privește Dacia Inferior, existența sa este atestată pentru prima oară de diploma din 22 martie 129 descoperită în anul 1842 în satul *Grodjibod (Dolj)*. Datorită denumirii celor două provincii Superior – Inferior, părerea unanimă a cercetătorilor este că ele au fost create concomitent, probabil prin anii 118-119.

Dacia Superior cuprindea Banatul și Transilvania, cu excepția zonei de sud-est. Hadrian transferă la Singindunum în Moesia Superior legiunea IV Flavia Felix, în Dacia Superior rămânând doar legiunea XIII Gemina cu centrul la Apulum. După această schimbare, comandantul legiunii XIII Gemina, Legatus Augusti Legionis era în același timp și guvernatorul Daciei

Superior, având titlul de legatus Augusti pro praetore (vir praetorius), având doar rang pretorian, (ajungea la consulat doar după guvernarea Daciei) deoarece provincia deținea doar o singură legiune (XIII Gemina), secondat de un Procurator Augusti din ordinul ecvestru, pentru problemele de ordin administrativ-financiar.

Dacia Inferior cuprindea Oltenia, colțul de sud-est al Transilvaniei și fâșia din Muntenia aflată la vest de linia Flămânda-Rucăr și era condusă de un Procurator Augusti vice praesidis din ordin ecvestru. După unele ipoteze, Daciei Inferior i-ar fi putut aparține o zonă mai mare a Olteniei: ori întreaga Oltenie apuseană la vest de Jiu, ori partea de sud (zona Drobetei), ori partea de nord-vest. Muntenia și sudul Moldovei vor fi evacuate de romani, aceștia mulțumindu-se cu supravegherea lor.

Alte două diplome militare, una descoperită în castrul de la Gherla în anul 1971 și a doua lângă satul *Čovdin (Serbia)*, ambele datate în vara anului 123 (10 august), indică existența unei a treia provincii, *Dacia Porolissensis*, plasată în nordul Daciei Traiane, în teritoriul aflat la nord de cursul superior al Mureșului, râul Arieș, până la Munții Meseșului și râul Someș.

Privitor la momentul apariției noii provincii există următoarele ipoteze:

- a) *Dacia Porolissensis* a apărut din necesitatea de a constitui aparte zona de nord-vest a Daciei Superior în împrejurările datorate războiului cu iazigii din anii 118-119.

Cea de a treia provincie a apărut în urma reorganizării în două etape, chiar dacă perioada dintre constituirea lor a fost de scurtă durată (I. Piso, Cluj). După cercetătorul clujean, diploma de la Gherla nu poate proba apariția provinciei în 119, ci oricând între 119-123.

Provincia *Dacia Porolissensis* a fost constituită către anul 124, momentul vizitei lui Hadrian în Dacia.

Dacia Porolissensis a fost creată concomitent cu celelalte două provincii (C. Petolescu, București).

Asemeni Daciei Inferior era condusă de un procurator Augusti, provenind din ordinul ecvestru (Flavius Italicus) (aveau în subordine doar trupele auxiliare din provinciile ce le guvernau). *Dacia Porolissensis* își va menține atât numele cât și aceeași întindere teritorială – la nord cursul superior al Mureșului și de la Arieș până la Munții Meseșului și cursul râului Someș – inclusiv în timpul lui Marcus Aurelius. Din 124 este certă existența celor trei provincii, *Dacia Porolissensis* avându-și reședința la Napoca (cercetătorul clujean N. Gudea nu este de aceeași părere, luând în considerare faptul că orașul Porolissum a dat denumirea întregii provincii).

Constituirea *Daciei Porolissensis* s-a realizat din rațiuni de ordin militar, provincia fiind un puternic bastion întărit al apărării romane, înfipt în

mijlocul lumii barbare. Prin prezența sa, apărarea Imperiului era mult ușurată și asigura liniștea în zona Dunării de Mijloc și de Jos, precum și la sudul Dunării. De aceea, provincia a avut de la început armata sa proprie, deosebită de cea a Daciei Superior – *Exercitus Daciae Porolissensis*, alcătuită din trupe auxiliare conduse de un procurator Augusti vice praesidis (ca și Dacia Inferior). Diploma de la Gherla menționează două alae și șase cohorte, ulterior existând două alae și douăsprezece cohorte și cel puțin trei numeri; efectivul trupelor staționate în Dacia ajungând la 13.000 de soldați. Scurta perioadă de liniște este întreruptă de conflictele cu dacii liberi din anii 143, 156-157. Îndeosebi cele desfășurate spre sfârșitul domniei lui *Antoninus Pius* (156-157) provoacă grele pierderi. Sunt aduse noi trupe în Dacia, se fac masive lăsări la vatră a veteranilor epuizați. În urma luptelor lui *Antoninus Pius* cu dacii liberi, noul împărat *Marcus Aurelius* și-a asociat la domnie pe fratele său prin adopție, *Lucius Verrus*, numindu-l Caesar și Augustus și “atunci pentru prima dată Imperiul Roman a început să aibă doi Augusti” (*SHA, Vita Marci Aureli*, 7). În primii ani de domnie a celor doi Augusti se fac lăsări la vatră din trupele auxiliare, atestate de diplomele militare descoperite, referitoare la armata Daciei Porolissensis (Diplomele D XVIII-XXI în IDR I).

În anul 166 se declanșează așa numitele războaie marcomanice. Barbarii vor iniția atacuri asupra limes-ului dunărean al Imperiului, fiind afectate treptat toate provinciile limitrofe Dunării. Se consideră că adevărata cauză a războaielor marcomanice a constituit-o începutul migrației gotice care a produs mari mișcări de populație în toate direcțiile și o serie de presiuni asupra triburilor barbare aliate romanilor. Noile împrejurări vor determina în Imperiu regroupări de trupe și alte schimbări. O frază din *SHA Vita Marci Aureli*, 22, menționează schimbări intervenite în rangul provinciilor: “A schimbat provinciile din preconulare în consulare și din consulare în preconulare sau pretorale după cum au cerut necesitățile războiului”. În Dacia, pentru întărirea forțelor armate de aici și în special a zonei nordice este adusă la *Potaissa* (în Dacia Porolissensis) legiunea V-a Macedonica, după întoarcerea acesteia din Orient (fosta garnizoană a acesteia fiind Troesmis, în Moesia Inferior). Tot acum, la conducerea Moesiei Superior este adus ca *Legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* generalul *Marcus Claudius Fronto*, care se distinsese anterior în Orient în războiul cu parții. Funcțiile exercitate de acest important personaj sunt cunoscute din două inscripții, una descoperită la *Sarmizegetusa*, oraș al cărui patronus a fost, și alta, mai completă, aflată la baza statuii de bronz ce i-a fost ridicată în *Forul lui Traian de la Roma*, după moartea sa, din ordinul împăratului *Marcus Aurelius*. În aceste inscripții este menționată pentru prima oară până acum denumirea de *Dacia Apulensis*, dar este și singura dată când la

conducerea acestei provincii este atestat un Legatus Augusti pro praetore de rang consular, deținând titlul de Procurator Augusti Daciae Apulensis.

Apare acum și prima atestare cunoscută a unei noi provincii, *Dacia Malvensis* dată de o inscripție de la Roma referitoare la cariera lui *M. Macrinus Avitus Catonius Vindex* din ordinul ecvestru, promovată de către Marcus Aurelius în senat după anul 173. Între anii 167 și 169 Macrinus Avitus a fost *praefectus alae I Ulpiae Centariorum*, iar prin anul 169 a fost numit *procurator provinciae Daciae Malvensis*.

În anul 1984 a fost publicată o diplomă militară datată la 1 aprilie 179, descoperită la *Drobeta*. Până la descoperirea sa se considera că reorganizarea Daciei în timpul lui Marcus Aurelius a determinat dispariția denumirilor de Dacia Superior și Inferior, în locul lor apărând Dacia Apulensis și Dacia Malvensis. Privind modificările teritoriale care au însoțit schimbările de nume, părerile erau împărțite, acceptându-se unele modificări minore, de exemplu integrarea colțului de sud-est al Transilvaniei la Dacia Apulensis. Diploma de la Drobeta a dat o nouă viziune asupra reorganizării Daciei în timpul lui Marcus Aurelius, deoarece la 1 aprilie 179 *Publius Helvius Pertinax* apare ca și comandant al trupelor din Dacia Superior.

Informațiile epigrafice dovedesc că în timpul lui Marcus Aurelius cele trei provincii dacice au alcătuit din nou o unitate, din punctul de vedere al guvernării și al conducerii trupelor. Denumirile de Apulensis și Malvensis se regăsesc doar în legătură cu procuratorii financiari, cu excepția menționată anterior.

Primul guvernator cunoscut al celor trei Dacii a fost *M. Claudius Fronto*. Inscripțiile referitoare la cariera sa arată că el a fost *legat consular al Moesiei Superior* în anul 167, apoi *Legatus Augusti pro praetore Moesiae Superior et Daciae Apulensis*. Din februarie 169 și până în vara anului 170, când moare în luptă, generalul Fronto a avut două funcții: *Legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum* apoi cel de *Legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae Superior*. Inscripția de la Sarmizegetusa romană arată că Fronto a fost *Legatus Augusti pro praetore trium Daciarum et Moesiae Superior*, cuvântul trium demonstrând că este vorba de trei provincii dacice.

După Fronto, guvernator general a fost *Sextus Cornelius Clemens*, numit *consularis et dux trium Daciarum* (într-o inscripție din Caesarea Mauretania, pusă de un centurion din legiunea XIII Gemina), funcție pe care o va deține probabil până în anul 172.

Un alt guvernator general a fost *C. Arrius Antoninus*, probabil între anii 175-177, după care este numit viitorul împărat al Imperiului Roman, *Publius Helvius Pertinax*, numit *consularis III Daciarum*, funcție deținută până cel mult în anul 180 când este numit guvernator al Siriei. În SHA, Vita

Helvi Pertinax, se consemnează: "... a plecat la paza Dunării unde a fost guvernator al celor două Moesii și al Daciei. Conducând bine lucrurile în această provincie, a fost avansat, dându-i-se guvernarea Siriei”.

Revenind la diploma militară de la Drobeta, în care apare numele lui Pertinax cercetătorul I. Piso apreciază că este normal ca în titulatura guvernatorului consular să fie consemnate districtele militare subordonate autorității sale și nu cele financiare, în continuare arătând că și în timpul lui Marcus Aurelius, trupele auxiliare au fost enumerate în funcție de districtele militare, vechea împărțire continuând să existe formal, din tradiție și poate din rațiuni practice, apărând numai în diplomele militare. De asemenea I. Piso precizează că acest fapt nu trebuie să ducă la concluzia că ar fi vorba de trei grupări de trupe autonome, organizate în funcție de cele trei provincii și că, pe de altă parte, Dacia Apulensis, Malvensis și Porolissensis trebuie înțelese ca districte financiare, delimitând domeniile de competență ale procuratorilor financiari.

Procuratorii (magistratură creată de Augustus și ocupată de membrii ordinului ecvestru), cunoșteau o ierarhie în funcție de venitul (plata) pe care îl primeau: sexagenarii și centenarii primeau 60.000 și respectiv 100.000 sesterți pe an, ducentenarii și trecentenarii primeau 200.000 și respectiv 300.000 sesterți pe an. Toți cei trei procuratori ai Daciilor au aparținut clasei centenarilor, cu toate că anterior, Pertinax a făcut parte din clasa ducentenarilor. Procuratorul Daciei Apulensis deținea un rang superior, fiind adesea numit pe parcursul sec. III, *agens vice praesidis*.

Problema importantă care se pune în legătură cu aceste districte financiare este dacă ele corespund din punct de vedere teritorial vechii împărțiri a Daciei. Nu există dubii în privința Daciei Porolissensis, aceeași denumire sugerând aceeași întindere teritorială. Dacă identitatea ce s-a stabilit între Dacia Superior = Dacia Apulensis și Dacia Inferior = Dacia Malvensis este reală, se naște problema motivului pentru care s-au schimbat denumirile celor două provincii, în timp ce aceea a Daciei Porolissensis a rămas la fel. O analiză a împrejurărilor istorice în care a fost reîmpărțită Dacia constată că, după ce Helvius Pertinax a avut comanda flotei de la Rin, a fost mutat în Dacia, cu o soldă de 200.000 sesterți, dar “suspectat de Marcus Aurelius din cauza unor intrigă, a fost îndepărtat din funcție”. Ulterior, “ducându-și mai departe bine sarcinile și fiind descoperită uneltirea organizată împotriva lui, împăratul, ca să-i compenseze nedreptatea, l-a făcut pretorian” (*SHA, Vita Helvi Pertinax*, 2). Și epigrafic este atestată calitatea lui Pertinax de *procurator Augusti ad ducaena III Daciarum*. Dacă într-adevăr Pertinax a fost procurator financiar al celor trei Dacii, neînțelegera ivită în legătură cu el, corelată și cu faptul că, începând cu Marcus Aurelius, se trece la folosirea pe scară largă a procuratorilor, care devin numeroși și de o extrem de mare

varietate, să-l fi determinat pe împărat să reîmpartă Dacia din punct de vedere financiar pentru a dispersa puterea prea mare pe care o acumulasera procuratorii financiari.

Deci, reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius, spre deosebire de cea realizată în timpul domniei lui Hadrian, a presupus o guvernare și o conducere militară unică a celor trei provincii dacice. Reforma înfăptuită de Marcus Aurelius a avut un caracter cu precădere militar. Menținerea identității fiecărei provincii va consta nu numai din faptul că trupele celor trei provincii formează în continuare armate separate, ci și din faptul că legăția guvernatorului general conține totdeauna referire la *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum*, cele trei provincii păstrându-se în continuare ca și departamente financiare distincte.

Unirea celor trei Dacii efectuată de Marcus Aurelius va fi valabilă probabil până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia, ultimul legat cunoscut al celor trei Dacii este din timpul lui *Gordian al III-lea*. Pe vremea lui *Septimius Severus* și *Caracalla*, se constată că un procurator al Daciei Apulensis era însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei cu titlul *agens vice praesidis*. Sub împărații ce au urmat, procedul este reluat, ultima mențiune fiind în timpul domniei lui *Trebonianus Gallus*. De cele mai multe ori, mențiunea exercitării interimatului era asociată cu titlul de Procurator Augusti Daciae Apulensis, deci probabil autoritatea sa se întindea doar asupra Daciei Apulensis.

Spre mijlocul secolului al III-lea uzurpările tot mai frecvente la tron, bazate pe existența în provincii a unor mari contingente militare, a făcut ca să se generalizeze practica interimatului.

Disputa privind localizarea Daciei Malvensis

Localizarea Daciei Malvensis a fost una din problemele controversate legate de istoria Daciei romane, unii cercetători considerând, pe baza interpretării izvoarelor (inscripții îndeosebi) că Dacia Malvensis ar fi fost pe teritoriul Olteniei, iar alții că ar fi fost în Banat, existând și opinia că Dacia Malvensis nu ar fi alta decât Dacia Inferior. Chiar și momentul apariției provinciei este controversat: a fost creată în timpul lui Antoninus Pius, care o numește astfel după un "*municipium Hadrianum, Malvum*", sau a fost creată în vremea lui Marcus Aurelius. În sfârșit, localizarea orașului de reședință – Malva a fost o problemă mult controversată.

Diploma militară din 7 ianuarie 230 acordată lui *Marcus Aurelius Decianus*, călăreț în garda imperială, numește orașul natal al acestuia cu titlul de *coloniae: coloniae Malvense ex Daciae*. Alte două menționări ale Malvei și Daciei Malvensis sunt tot din afara Daciei: *Marcus Macrinus Avitus* –

procurator al provinciei în timpul lui Marcus Aurelius și o inscripție care atestă existența unei *cohors Prima Flavia Miliaria Brittanum Malvensis*.

Privitor la localizarea Malvei au existat în istoriografia românească următoarele opinii:

1. V. Pârvan o plasează la Răcari (Dolj), fără dovezi suficiente.
2. C. Nicolăescu-Plopșor – la Cioroiu, sat la nord de Craiova – de asemeni argumentația nu rezistă din lipsă de dovezi.
3. În anul 1926, în curtea castelului feudal din Denta a fost descoperită o inscripție pusă de un anume Caius Kaninius Sabinus, închinată lui I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO] I[UNONI] R[EGINAE] M[INERVAE] T[ERRAE] M[ATRI] C. KANINIUS SABINUS D.C.M. II VIR. Unii cercetători au interpretat prescurtarea D.C.M. II VIR ca fiind *Decurio Coloniae Malvensis*, localizând Malva la Denta (com. Deta), iar Dacia Malvensis în Banat; alți cercetători consideră că D.C.M. este doar o *prescurtare de la Decurio Municipii*.
4. Cei mai mulți istorici plasează *Malva la Reșca-Romula* (jud. Olt) iar *Dacia Malvensis în Oltenia*. Aceștia se bazează pe textul unei inscripții aflate în *Sevillia (Romula Hispolis din Spania)*, aflată azi la baza unui turn (La Giralda). S-a păstrat până în prezent doar o copie realizată în anul 1575 de umanistul Ambrosie de Morales și un mulaj în ghips aflat la muzeul din Sevillia. În rândurile 4 și 5 este menționată o localitate Romula: CVRATORI CIVITATIS ROMULEN/SIUM MAVENSIUM. Unii au interpretat textul Curatori civitatis Romulensium Malvensiam, identificând Romula = Malva. Alții au interpretat Romulensium M. Arvensium, adică Romula, Municipium Arvensium, Arva fiind o localitate, municipium din Peninsula Iberică.

Pornind de la premisa că “mal” în limba dacă este același cuvânt ca “ripa” din latină, cercetătorul D. Tudor aprecia că Dacia Ripensis de la sud de Dunăre a fost întemeiată datorită faptului că se afla pe malul opus al Dunării față de Dacia Malvensis.

Referitor la denumirea Romula – Malva s-au făcut numeroase speculații:

- Romula ar fi numele roman al așezării, Malva ar fi numele dac;
- Malvum poate fi o denumire de plantă (la fel ca Ulmetum) caracteristică regiunii unde era așezată localitatea;
- Cuvântul Malva pornește de la radicalul indo-european (prezent și în limba albaneză) “mal” care înseamnă munte.

S-au adus și argumente împotriva relației Romula = Malva:

- numele popular al Romulei a fost Antina;

- Romula se află într-o zonă de câmpie, la sute de kilometri de munți deci interpretarea mal-munte nu se potrivește;
- inscripțiile descoperite la Romula nu fac referire directă la Malva;
- Malva era municipiu încă de pe vremea lui Hadrian (poate chiar Traian), Marcus Aurelius ridicând-o la rang de *coloniae*; în schimb, Romula la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius era încă *municipium*, fiind ridicată la rang de *coloniae* abia în timpul lui Filip Arabul, în 248, poate puțin mai devreme;
- zidurile și fortificațiile Romulei au fost ridicate “*manu militari*” de soldați din Legio VII Claudia din Moesia Superior și Legio XXII Filipianorum din Germania superior, staționată în Moesia. Deci garnizoanele Romulei erau formate din trupele provinciei Moesia și nicidecum ale Daciei. Înainte de cucerirea Daciei, romanii controlau un anumit teritoriu din stânga Dunării. Primul val de apărare al orașului, de fapt primul castru, datat în timpul lui Traian, putea fi un punct înaintat al liniei romane. Deci dacă în faza de început trupele staționate aici aparțineau provinciei Moesia iar ulterior erau tot garnizoane moesiene, rezultă că Romula era mult mai dependentă de Moesia Superior decât de Dacia. Ștampilele care atestă prezența Leg. V Macedonica și Leg. XI Claudia sunt mult mai târzii. Prezența romană în zonă este atestată și după 275 la *Acidava* – locuire neîntreruptă până la Constantin cel Mare și la *Slăveni* pe Olt, unde se afla cel mai mare castru de piatră din zona sudică a Daciei, locuit până în sec. IV, ambele așezări fiind în perimetrul Romulei. Dacă Dacia Malvensis s-ar fi întins atât de mult spre sud, Aurelian ar fi păstrat în scop propagandistic și titlul Daciei Malvensis pe lângă Dacia Ripensis, fiind dovedită prezența romană în continuare. Un alt fapt ce infirmă identificarea celor două orașe se desprinde din inscripția de la Sevilla: Sextus Iulius Possessor era curator al Romulei, dar este știut faptul că acești curatori nu erau numiți decât în provinciile senatoriale ale imperiului în timp ce Dacia era provincie imperială, deci acest Sextus Possessor ar fi singura excepție.

Chiar dacă dovezile plasării Malvei la Romula sunt incerte, plasarea sa la Denta este și mai puțin posibilă, aici descoperindu-se doar “modeste cioburi romane” care dovedesc cel mult o așezare. Dar existența la Denta a

cărămizilor cu ștampila Legio IV Flavia dovedesc că Denta, ca și Centum Putea și Berzobis făceau parte tot din Moesia Superior și nu din Dacia.

La Răcari este o așezare romană necercetată încă care ocupă o suprafață nouă hectare. Doar castrul a fost săpat, ultimele cercetări având loc în anii 1928/1929. Au staționat aici trupe din Leg. V Macedonica și un Numerus Maurorum.

Se poate deci concluziona că Dacia Malvensis ocupa zona din nordul Olteniei, Oltenia Subcarpatică, probabil unele regiuni din sudul și sud-vestul Transilvaniei (castrele de la Cumidava și Angustia). Puțin probabil ca Banatul să fi făcut parte din Dacia Malvensis, eventual zona muntoasă a Banatului – exploatările de la Sasca Montană și din Valea Cernei, în amonte.

Organizarea militară a provinciei Dacia

Cucerită printr-un efort militar uriaș, provincia Dacia, datorită poziției sale geografice și strategice – cap de pod peste Dunăre, făcând legătura între Imperiu și lumea “barbară” (popoarele și semințiile libere aflate în exteriorul limesului roman) a putut fi menținută sub controlul Imperiului doar printr-o atentă și permanentă întreținere a unui puternic sistem de apărare.

Multiplele interese de ordin economic, politic și militar legau Dacia de Roma. În sistemul de apărare al Imperiului, la Dunărea de Mijloc și de Jos, Daciei îi revine rolul de a sparge unitatea lumii așa zis “barbare” din această zonă, de a întrerupe legăturile dintre diferitele neamuri, de a bara accesul acestora în Imperiu prin Câmpia Tisei și șesul Munteniei. Iar pe plan intern, armata avea sarcina de a supraveghea populația supusă a provinciei. Totodată, este important rolul armatei în procesul de romanizare a populațiilor noilor provincii.

Pentru îndeplinirea rolului său strategic, Dacia a fost încă de la început înțesată cu trupe și întărită cu numeroase castre, castele, burguri, turnuri, valuri și alte lucrări de fortificație. Efectivele militare au fost menținute tot timpul la un nivel ridicat, iar sistemul militar defensiv a fost în permanență adaptat în funcție de situația din exteriorul granițelor provinciei.

Organizarea militară a provinciei a cuprins două categorii:

- b) Sistemul ofensiv, constând din unitățile militare (legiuni și trupe auxiliare).

Sistemul defensiv, constând din diverse tipuri de fortificații, edificate atât în zona limesurilor cât și în interiorul provinciei.

Sistemul ofensiv

Nucleul armatei în Dacia îl formează legiunile, în jurul cărora se grupează celelalte trupe. Legiunile erau alcătuite în exclusivitate din cetățeni romani și efectivul lor era de aproximativ 5600 de oameni. O legiune cuprindea zece cohorte, împărțite la rândul lor în centurii. Comandantul legiunii era un *Legatus legionis* ce se intitula și *Legatus Augusti* pentru că era numit de împărat dintre membrii ordinului senatorial. Din timpul domniei lui Gallienus el se va numi *praefectus legionis*, nemaivând rang senatorial, fiind numit dintre militarii de profesie. După el urmau în rang tribunii ce puteau fi *tribuni laticlavii* (tineri din ordinul senatorial) sau *tribuni angusticlavii* (rang ecvestru).

În continuare, comandanții de centurii erau centurionii (*centuriones*), ei fiind ofițeri de carieră, ca și soldații din rândul cărora se alegeau comandanții mai mărunți – *principales* și *imunes* (cei scutiți de corvoadă). Centurionii puteau avansa în grad și, de asemenea, se puteau transfera de la o legiune la alta până ajungeau în poziția de *primipili* (comandanți ai primei centurii din prima cohortă), după care, de obicei, erau admiși în ordinul ecvestru. Comandantul legiunii avea un stat major alcătuit din subofițeri de diferite grade care îndeplineau diverse funcțiuni, însărcinări și misiuni.

În Dacia, doar legiunea XIII Gemina din garnizoana de la Apulum a staționat fără întrerupere de la cucerirea provinciei și până la părăsirea ei. După cucerire, în Dacia a mai rămas și legiunea IV Flavia Felix care a fost transferată ulterior în Moesia Superior.

După reorganizarea provinciei din anul 119 d.Hr. în Dacia a rămas doar legiunea XIII Gemina urmând să asigure paza regiunii aurifere. Între anii 167-168 d.Hr. o a doua legiune – legiunea V Macedonica – a fost transferată din Moesia Inferior, de la Troesmis, cu garnizoana la Potaissa (Turda). Aceste două legiuni rămân pe teritoriul Daciei până la retragerea aureliană când vor fi retrase împreună în sudul Dunării în Dacia Aureliană.

Începând din vremea lui Septimius Severus, subofițerii se organizează în colegii care își au clădirea lor proprie chiar în lagăr. Detașamente ale celor două legiuni sunt atestate epigrafic în diferite localități din Dacia, iar pe lângă acestea mai apar detașamente ale legiunilor *I Italica*, *IV Flavia*, *VII Claudia*, *XI Claudia*, *X Gemina* și *XXII Primigenia*, care au stat temporar în acest spațiu.

Trupele auxiliare, foarte numeroase în Dacia, se numesc *alae*, *cohortes*, *numeri*. Alaele sunt trupe de călăreți, iar cohortele sunt alcătuite din pedestrași. Efectivul lor poate cuprinde 500 de militari, în acest caz numindu-se *quinagenariae*, iar în cazul în care au 1000 de militari sunt numite *milliariae*. Dacă au în alcătuire și călăreți, se vor numi *equitatae*.

Membri trupelor auxiliare se recrutau dintre locuitorii provinciilor care nu aveau cetățenia romană, dar erau organizate după sistemul roman și erau conduse de ofițeri și subofițeri romani. Alaele erau conduse de un *praefectus alae*, iar cohortele de un *praefectus /tribunus cohortis*. Comandanții mai mărunți – *principales* – erau de diferite grade. Aleși din rândul cetățenilor romani, se numeau: *decuriones, optiones, imaginiferi, signiferi, tubicines*, etc.

Soldații primeau cetățenia romană la ieșirea din armată (după 25 de ani de serviciu sau mai mult), atât pentru ei cât și pentru urmașii lor.

În majoritatea lor, trupele auxiliare din Dacia erau originare din provinciile vorbitoare de limbă latină, din Thracia (ex. *cohors I Thracum Germanica, coh. I Thracum Sagitariorum*), din Dalmația (*alae I Illiricorum, coh. III Dalmatarum*) din Pannonia, din Raetia, Gallia, etc.

În afară de alae și cohorte, în Dacia au staționat și multe formațiuni neregulate, recrutate din ținuturile mărginașe și mai puțin romanizate ale Imperiului, care își păstrau armamentul și felul lor de luptă, doar comandanții fiind romani: *Mauri Gentiles, Surii Sagitarii*, etc.

Începând cu Hadrian sau Antoninus Pius, aceste formațiuni neregulate sunt organizate în *numeri*. Organizare de numeri aveau și *Pedites singulares* și *Equites singulares* care alcătuiau la Apulum garda legatului imperial. Numeri aveau un efectiv de 500-900 de oameni care alcătuiau unități separate de pedestrași și călăreți, dar puteau fi și formațiuni mixte. În frunte sta un *praepositus*, sau, din sec. III d.Hr., un *praefectus*.

Trupele de toate categoriile, care au staționat în Dacia însumează un efectiv mare, care în anul 110 d.Hr. era apreciat ca situându-se în jurul cifrei de 35.000-40.000 de oameni. Ulterior, în ultimii ani de domnie a lui Traian și în vremea lui Hadrian, efectivul a scăzut. Abia sub Antoninus Pius, datorită războaielor din anii 157-158 duse cu dacii liberi, au fost masate noi trupe în Dacia Porolissensis pentru ca, în timpul lui Marcus Aurelius, trupele să ajungă la cca. 40.000 de oameni.

În timpul staționării lor în Dacia, trupele auxiliare și-au schimbat mult compoziția etnică inițială. Recrutarea locală, introdusă treptat în toate provinciile Imperiului, își găsește aplicarea într-o măsură mai redusă în Dacia secolului II d.Hr.; dar în sec. III d.Hr., după adoptarea constituției lui Caracalla și mai târziu, ea se generalizează și în provincia din nordul Dunării, recrutarea de elemente locale provinciale devenind aproape o regulă.

Indiferent de categorie, toate trupele staționate în Dacia au jucat un rol de seamă în romanizarea provinciei și în general în viața acesteia. În cursul serviciului militar îndelungat, soldații se romanizează, devenind la rândul

lor factori ai romanizării populației din Dacia. Mulți veterani își găsesc rost în Dacia, devenind proprietari de pământ, meseriași sau negustori.

Unitățile armate ale Daciei

(după C. Petolescu, “Scurtă istorie a Daciei Romane”, București, 1995, p. 58-60)

Fiecare provincie a Daciei avea propria sa armată (*exercitus*). *Armata Daciei Superioare* număra, alături de *Leg. XIII Gemina* un număr important de unități auxiliare, sunt cunoscute unități de:

- cavalerie – (*alae*): *I Batavorum miliaria* (garnizoana de la Războieni-Cetate, probabil singura alae miliaria din Dacia); *I Bosporanorum* (Cristești) și *I Hispanorum Campagnorum* (Micia-Vețel);
- infanterie – reprezentată în majoritate de *cohortes quingenariae*: *I Gallorum Dacica*, *II Gallorum Pannonica*, *V Gallorum* (Pojejana), *I Augusta Ituraerorum sagittariorum*, *I Thracum sagittariorum*, *I Ubiorum* (Odorheiul Secuiesc); *cohortes equitates*: *I Alpinorum* (Sărățeni), *II Flavia Commagenorum sagittaria* (Micia), *IV Hispanorum* (Inlăceni), *VIII Raetorum civium Romanorum torquata* (Teregova); *cohortes miliariae* din care trei *peditatae*: *I Vindellicorum* (Tibiscum), *I Aurelia Brittonum* (Bumbești) și *III Campestris* (Drobeta); două *equitatae*: *I Sagittariorum* (sec. III Drobeta) și *III Delmatarum* (Mehadia-Praetorium).

Diplomele menționează existența unor *Palmyreni sagittari ex Syria qui sunt in Dacia Superiore*, organizați ulterior în numeri: *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (la Tibiscum). Diploma din anul 158 amintește: *vexil[larii] Afric[ae] et Mau[r]jet[aniae] Caes[ariensis] qui sunt cum Mauris gentilib[us] in Dacia Super[iore]*. În 204 sunt pomeniți la Micia *Mauri Micienses*; alți numeri: ex. *numerus Maurorum Miciensium*, *numerus Maurorum Hisp.* (Ampelum), *numerus Maurorum Tibiscensium*; *Pedites singulares Britannici* organizați ulterior în *numerus singularium peditum Britannicorum*, *numerus exploratorum Germanicianorum* (Bucium, Orăștioara de Jos).

În garda guvernatorului provinciei intrau *pedites singulares* și *equites singulares* (călăreți organizați ulterior în *numerus singularium*).

Dacia Inferior – aici au staționat doar trupe auxiliare: trei *alae quingenariae*: *I Asturum* (Hoghiz), *I Claudia Gallorum Capitoniana* (sud-estul Transilvaniei), *I Hispanorum* (Slăveni).

Cohortes quingenariae: II Flavia Bessorum (la Cincșor), *I Bracaragustanorum* (Brețcu), *II Gallorum*, *III Gallorum* (întâi pe Olt, la Ioneștii Govorii, ulterior în sud-estul Transilvaniei), *I Tyrionum sagittariorum*, *VI nova Cumidavensium* (Râjnov-Cumidava).

Unele unități au avut în componență și efective de călăreți: *I Flavia Commagenorum sagittariorum* (în nordul Munteniei, pe timpul lui Traian, apoi pe Olt, atestată în castrul de la Câmpulung-Jidova), *I Hispanorum veterana quingenaria* (menționată de papirusul Hunt), *II Flavia Numidarum* (Feldioara).

Se menționează *cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria* și *cohors I Aurelia Brittonum milliria* (Bumbești).

Alte unități: arcașii sirieni – *surii sagitarii* (menționați în 138 la Bivolari-Arutela și Rădăcinești, ulterior organizați într-un *numerus Surorum sagittariorum* atestat la Romula), *vexillatio equitum Illyricorum* (ulterior organizați într-un *numerus equitum Illyricorum* staționat în sud-estul Transilvaniei) și un *n[umerus] burg[ariorum] et veredario[rum] Daciae Inf[erioris]*, atestat la Copăceni-Praetorium.

Armata Daciei Porolissensis este cel mai bine documentată: *alae* de cavalerie *I Brittonum (Britannica) civium Romanorum*, *II Gallorum et Pannoniorum* (garnizoana de la Gherla), *Siliana* (Gilău), *I Tungrorum Frontoniana* (Iliușa).

Cohortes quingenariae: I Cannanefatium (Tihău), *I Hispanorum pia fidelis quingenaria* (Românași), *II Hispanorum scutata Cyrenaica* (Bologa), *V Lingonum* (Porolissum), *VI Thracum equitata*.

Cohortes milliariae: I Aelia Gaesatorum (Bologa), *II Augusta Nervia Pacensis Brittonum* (Buciumi), *I Batavorum pia fidelis* (Romita), *I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*, *I Britannica milliaria civium Romanorum*, *II Brittonum equitata milliaria civium Romanorum pia fidelis* (Romita), *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* (cu excepția primelor două, toate celelalte sunt atestate ca fiind equitatae). Mai existau un *numerus Palmyrenorum Porolissensium* (cu garnizoana la Porolissum) și probabil un *n[umerus] M[aurorum?] O[ptatianensium?]* la Zutor-Optatiana.

Sistemul defensiv și căile de comunicații

Organizarea acestuia a început îndată după cucerire, pe timpul lui Traian, și a fost apoi, treptat, amplificat și desăvârșit.

În Dacia sunt folosite aceleași elemente de fortificație ca și în restul Imperiului, caracteristice sec. II-III d.Hr. Sistemul defensiv al Daciei se

bazează în primul rând pe numeroase castre, mai mari sau mai mici, castele, burguri și turnuri. În centrul acestui sistem defensiv se află castrul leg. XIII Gemina de la Apulum, la care se adaugă apoi și cel al legiunii V Macedonica de la Potaissa. Castele erau astfel dispuse pe teren încât închideau în primul rând văile ce intrau și ieșeau din podișul central al Transilvaniei, barând principalele căi de intrare în provincie. Pe drumurile de legătură, alte castre serveau atât pentru a supraveghea teritoriul și populația din interior, cât și ca etape și rezerve pentru fortificațiile și trupele din linia întâi. În plus, acest sistem de apărare nu a fost unul rigid, ci el a fost adoptat la formele de teren, care au fost exploatate la maxim (culmile muntoase, apele, văile abrupte pe care apele le săpau în sol). Ele constituie frontiera (*limes-ul*), în sens larg, al provinciei.

Propriu zis, *limes* – zid de piatră sau val de pământ – nu s-a folosit în Dacia, spre deosebire de alte regiuni ale Imperiului: Raetia, Brittania, Africa, etc., decât în două porțiuni:

- c) Una de aproximativ 4 km (scurtă), în fața castrului și orașului Porolissum;

Una mai lungă (235 km) în Muntenia, de la localitatea Flămânda, pe Dunăre, până la pasul Bran și poartă numele de Limes Transalutanus, fiind construit de Septimius Severus.

Sistemul de fortificare a granițelor cuprindea următoarele linii de castre: în sud, pe Dunăre, pornind de la Drobeta se înșiruie câteva castre menite a supraveghea cursul fluviului (*Dierna, Moldova Veche, Pojejena*). Pe drumul către Tibiscum se găseau castre la *Arcidava, Berzobis, Centum Putei*, aceste castre constituind linia de apărare exterioară în Banat.

Principala poartă de intrare spre vest în provincie, pe valea Mureșului, era păzită de puternicul castru de la *Micia*. Spre vest, alte castele sau fortificații mai mici sunt cunoscute de-a lungul Mureșului, până la vărsarea lui în Tisa: *Bulci, Aradul Nou, Sânicolaul Mare, Cenad*.

Apărarea ținutului aurifer era asigurată de cele două legiuni de la Apulum și Potaissa, iar pe o linie interioară, în jurul Munților Apuseni se găsesc castele de la *Abrud și Gilău*.

Valea Crișului Repede era închisă de castrul de la *Bologa*, iar pe culmile Munților Meseș au fost identificate mai multe turnuri de pază. Porolissum era cheia de boltă a apărării romane din nord-vestul Daciei. Aici au existat două castre – unul pe dealul *Citera* și unul pe dealul *Pomet*.

Începând de la *Tihău*, castele sunt dispuse de-a lungul Someșului, la *Cășei, Gherla și Ilișua*. De asemenea, spre sud-est, o serie de noi castre blochează căile de acces dinspre munții vulcanici spre interiorul Daciei: castele de la

Orheiul Bistriței, Brâncovenești, Călugăreni, Sărățeni. Pe râul Bârșa, castrul de la *Rășnov*, supraveghea pasul Bran.

De la *Caput Stenarum* (Boița), pe Olt în jos, până la *Islaz*, pe Dunăre, se înșiruie numeroase castre ce formează *Limes Alutanus* (limes nu exista, locul valului fiind luat de cursul apei). De-a lungul acestei linii de apărare s-au identificat: *Râul Vadului, Căineni, Racovița, Copăceni, Stolniceni (Buridava), Momotești (Rusidava), Enoșești (Acidava), Reșca (Romula).*

Fortificarea acestei linii și organizarea ei ca o frontieră a provinciei are loc pe timpul lui Hadrian după abandonarea teritoriului Munteniei și reorganizarea Daciei.

În interiorul teritoriului Olteniei alte castre sunt cunoscute de-a lungul principalelor artere de comunicație. Pe malul stâng al Dunării, de la *Islaz* până la *Drobeta*, s-au identificat mai multe castre, precum și o serie de castele și fortificații mai mici la *Celei (Sucidava), Zavalu, Desa, Izvoarele, Izvorul Frumos.* Pe drumurile din interior se aflau castrele de la *Răcari și Craiova.*

Ultima linie de castre din Dacia se afla de-a lungul limes-ului transalutanus în Muntenia. Acesta a fost construit de Septimius Severus fiind un val continu de pământ situat la 10-15 Km de Olt. Valul era înalt de 3 m și lat la bază de 10-12 m. Pe culme se afla o platformă lată de 3 m pe care se ridica un zid (parapet) de pământ și palisadă, gros de cca. 1 m și înalt de 1,60 m, ce a fost ars intenționat devenind astfel mai rezistent. La 150-300 m în spatele valului, s-au ridicat din loc în loc castre de pământ, cărămidă sau piatră. S-au identificat 13 castre dintre care o parte sunt castre duble (*Băneasa, Săpata de Jos, Jidova*). Limesul transalutan este părăsit în anul 245 d.Hr. ca urmare a invaziei carpilor din acest an, când apărarea provinciei a fost din nou transferată pe Olt.

Cele mai numeroase castre au fost construite inițial din pământ, pentru ca, ulterior, să fie reclădite din piatră.

Unele castre de pământ folosite în timpul războaielor dacice au fost abandonate, iar cele construite cu începere de sub Traian au fost folosite ca fortificații permanente și au fost incluse în sistemul defensiv al provinciei.

Castrele sunt înconjurate de o incintă de pământ – *agger* – întărită cu palisadă constând dintr-un gard de nuiele și pari de lemn. În cazul castrelor de pe limes Transalutanus, incinta este construită din pământ bătut așezat pe un pat de trunchiuri de copaci și întărit cu un gard de pari și nuiele, apoi ars. La unele castre se folosește pământul ars și cărămida. O tehnică deosebită este căptușirea zidului cu glee de pământ (cazul castrului de la *Bumbești*).

Pe timpul împăratului Hadrian, se completează și se consolidează limes-ul transalutan, iar opera de desăvârșire a sistemului defensiv al provinciei este

continuată de împăratul Antoninus Pius, când castrele de pământ sunt treptat reclădite din piatră (*Gherla, Porolissum, Micia, Ilișua*).

Castrele de piatră sunt situate de obicei în văi sau pe terase, în apropierea unui curs de apă. Forma lor este în cele mai multe cazuri dreptunghiulară, mai rar fiind pătrată. Zidul de incintă, înalt de 3-5 m, era sprijinit dinspre interior de un val de pământ (agger-ul) pe care se afla drumul de rond lat de cca. 2 m. La unele castre, valul de pământ este înlocuit de un pod de lemn, sprijinit pe stâlpi de piatră. În exterior, de jur împrejurul zidului de incintă, se află o platformă lată de 1,50-2 m, numită *berma*, după care urma un șanț fără apă. Colțurile zidului de incintă erau rotunjite și întărite în multe cazuri cu turnuri. Pe fiecare latură se deschidea o poartă flancată de două bastioane, alte turnuri ridicându-se între porți și colțuri. În mijlocul castrului se afla clădirea comandantului (*praetorium*). Prin fața sa trecea *via principalis* ce unea cele două porți laterale. De la poarta principală, situată în fața praetoriului, venea *via praetoria*, iar din spatele praetoriului venea *via decumana*. Aria interioară a castrului era împărțită în trei părți: *praetentura* partea din față a praetoriului, *latera praetorii* – pe cele două laturi ale praetoriului și *retentura*, partea din spatele său.

Castrele trupelor auxiliare din Dacia prezintă o serie de particularități. De exemplu, la câteva castre, cum ar fi cele de la Bologa, Porolissum, Cășei, turnurile porții ies în afara liniei zidului de incintă, descriind un semicerc. La altele (Brețcu), turnurile de colț sunt circulare. Tot aici, zidul de pământ este susținut dinspre interior de un zid de piatră paralel cu cel de incintă. Nelipsite pe lângă fiecare castru erau băile.

Datorită faptului că în timpul lui *Marcus Aurelius* și a fiului său *Commodus*, potențialul armatei și sistemul defensiv al Daciei au fost deteriorate, *Septimius Severus* hotărăște să îl refacă și să îl întărească. Se refac astfel castrele de la *Bumbești, Slăveni*, se repară drumul de-a lungul Oltului și se construiește *Limes Transalutanus*. Se întărește granița de vest și nord-vest a Daciei, se refacă castrul mare de la *Porolissum*, cele de la *Cășei, Inlăceni, Bologa, Ilișua, Micia*.

În vremea lui *Caracalla*, sistemul defensiv a ajuns la apogeu. Reconstituirea în piatră a castrelor de pământ precum și refacerea celor dărâmate era aproape terminată.

După *Caracalla* se mai practică încă înconjurarea cu ziduri a unor orașe. S-au fortificat puternic așezările urbane din Dacia Inferioară, semn că provincia din nordul Dunării se afla într-o situație precară. Oricât de puternic ar fi fost sistemul defensiv, în fața atacurilor migratorilor el nu a putut rezista.

Cercetările arheologice au dovedit că romanii au făcut până la sfârșit încercări disperate de a reface în pripă fortificațiile distruse, folosind pentru

aceasta și monumentele din piatră, chiar și cele ridicate în onoare împăraților.

Când situația a devenit precară în teritoriile de la sudul Dunării, împăratul Aurelian, realizând că apărarea și menținerea provinciei de la nordul Dunării nu mai erau posibile, abandonează provincia retrăgându-și armata împreună cu toată administrația la sud de Dunăre. Atunci, fortificațiile atât de puternice cad încetul cu încetul în ruină.

Castrele ridicate de armata romană în timpul războaielor din 101-106 rămân după cucerire *intra Provinciam*. Pierzându-și rolul militar, cele mai multe vor fi abandonate.

Sistemul defensiv al Daciei romane a fost inițiat de Traian și rezolvat sub Hadrian. Castrele din Dacia sunt situate:

- d) Pe principalele artere rutiere ale provinciei. În Dacia superioară – marele drum ce lega Porolissum de Dunăre (Dunăre – Ulpia Traiana – Apulum – Porolissum); în Dacia Inferioară – pe Olt și limes Transalutanus.

Pe artere ce făceau legătura cu Imperiul, trecând prin zona doar controlată de romani (valea Meseșului, prin trecătoarea Brețcu și nordul Moldovei, spre Dobrogea).

Toate castrele sunt amplasate în funcție de configurația geografică a provinciei, spre a bara căile de acces în provincie. Deci principalele căi de comunicație indică și principalele linii de castre:

5. *Lederata – Apus flumen – Arcidava – Centum Putei – Berzobis – Aizis – Caput Bubali- Tibiscum* este drumul urmat de împăratul Traian și marcat la mijlocul sec. III de Tabula Peutingeriana, având castre mai importante Arcidava și Berzobis;

6. *Dierna – Tibiscum* (estul Banatului) cu castrele de la *Praetorium* (Mehadia) și *Ad Pannonios* (Teregova) – *Zăvoi – Ulpia Traiana Sarmizegetusa – Aquae* (pe râul Strei) – pe Mureș între *Orăștioara de Sus* și *Bucium*.

7. Pe Mureș până la Porolissum. Malul stâng al Mureșului inferior a fost fortificat în vremea lui Traian (*Cenad, Aradul Nou, Bulci*), fortificațiile fiind apoi abandonate. Drumul pe Mureș era străjuit de castrele de la Vețel; urca pe Mureș și, după unirea cu drumul de la Ulpia Traiana – *Aquae* era castrul de la *Cigmău*, apoi *Războieni-Cetate, Potaissa – Napoca, Porolissum*.

Granița de vest a provinciei trecea la vest de *Micia* și *Alburnus Major* apoi pe culmile Munților Apuseni până la Crișul Repede, sistem ce avea în centru castrele de la *Apulum* și *Potaissa*, drumurile vestice care porneau din aceste mari garnizoane fiind păzite de mici fortificații și turnuri de observație.

Apărarea Daciei Porolissensis pornea de la *Bologa* (pe Crișul Repede) continuând cu castrele de la *Bucium*, *Românași*, *Romita* și cele două castre (de pe dealurile *Citera* și *Pomet*) de la *Porolissum*. În fața acestor castre se aflau turnuri de supraveghere. Complexul militar defensiv de la *Porolissum* era completat prin două linii de apărare constând din val de pământ și zid de piatră (pe o porțiune), păzite de burgi de pământ și turnuri de supraveghere.

Limesul Daciei Porolissensis continua astfel: *Tihău - Cășei (Samus) - Ilișua - Orheiul Bistriței - Brâncovenești* (pe Mureș). În interiorul provinciei *Gilău, Gherla, Zutor*.

Dacia Superior – limesul pornea de la *Brâncovenești - Călugăreni - Joseni - Sărățeni - Înlăceni - Odorhei - Sânpaul*.

Dacia Inferior cu sud-estul Transilvaniei: Castrul de la *Brețcu* păzea trecătoarea *Oituz (Angustia)*. Pe malul drept al Oltului Transilvan: *Olteni, Hoghiz, Feldioara, Cincșor, Boița (Caput Stenarum)*. În zona Carpatică, pe malul stâng al Oltului se află castrele de la *Câineni (Pons Vetus), Racovița, Copăceni, Călimănești - Bivolari (Arutela), Jiblea*; la est de masivul Cozia sunt castrele de la *Titești, Rădăcinești și Sâmbotin (Castra Traiana)*; între ieșirea Oltului din munți până la Dunăre sunt castrele de la *Stolniceni (Buridava), Ioneștii Govorei (Pons Aluti), Momotești (Rusidava), Enoșești (Acidava), Reșca (Romula), Slăveni, Tia Mare, Islaz*.

În Oltenia sunt două drumuri importante: *Drobeta - Bumbesti - pasul Vâlcan - Transilvania* și *Drobeta - Admutrium - Pelendava - Castra Nova - Romula* (drum menționat de Ptolemeu, pe traseul căruia se afla și castrul de la Răcari).

Limes Transalutans (în vestul Munteniei) prezintă următoarele castre, pornind de la Dunăre: *Flămânda, Putinei, Băneasa (două), Roșiorii de Vede, Gresia, Ghinca (Crâmpoia), Urlueni (două), Fâlfani, Săpata de Jos (două), Albota, Purcăreni, Câmpulung (Jidova) (două)*, continuându-se peste munți până în Țara Bârsei (castrul de la Râșnov - Cumidava). Sunt castre cu val de pământ, cu excepția celor de la *Săpata* (cărămidă) și *Jidova* (piatră). C. Petolescu consideră că fortificațiile mici (în special cele duble) datează din perioada cuceririi Daciei, cele mari fiind construite mai târziu (sub Hadrian sau Antoninus Pius, cel mult sfârșitul sec. II).

Sistemul defensiv al Daciei este unitar și perfect încheșat, el reprezentând o unitate indisolubilă între linia de castre și drumul care le unește.

Principalele unități militare ale Daciei

Legiunea XIII Gemina

Începuturile legiunii XIII Gemina sunt obscure datorită lipsei unor dovezi concludente și a părerilor divergente ale cercetătorilor. Astfel, *Th. Mommsen* plasează începuturile unității în anul 6 d.Hr. când Augustus, silit de împrejurări externe, adaugă la cele 12 legiuni republicane încă opt, numerotate de la XIII la XX. Alți autori remarcă că și înainte de Augustus a existat o legiune XIII Gemina și propun pentru data înființării sale anii 16-15 î.Hr.

Epitetul “Gemina” indică fuzionarea într-o singură unitate a două sau mai multe corpuri de trupă (poate chiar legiunile cu numărul XIII ale lui Caesar și Pompei) fapt explicat de Caesar în “*De bello Gallico*”: *unam [legionem] ex Cilicia veteranam, quam factum ex dualus gemellam appelabat*. Dio Cassius spune de asemeni că legiunile contopite poartă denumirea de Gemina.

Insigna emblemă a unității era leul, simbol protector pus în legătură cu perioada zodiacală în care fusese constituită (20 iulie – 19 august). Monedele emise de *Filip Arabul*, *Gallienus*, *Victorinus* precum și descoperirile arheologice confirmă, din punct de vedere iconografic, această insignă (Ex.: pe reversul unora dintre monedele lui Filip Arabul figurează leul și un stindard cu cifra XIII, iar cele ale lui Victorinus, pe lângă inscripția Leg. XIII Gemina Pia Fidelis conțin și reprezentarea animalului simbol).

Activitatea legiunii XIII Gemina a început încă din timpul lui Augustus. Câteva epigrafe menționează o colonia alcătuită din veterani ai legiunii – *Colonia Uthina ex Africa*, apoi un centurio legionis și un evocatus din efectivele unității. Aceste inscripții se crede că datează din faza inițială a istoriei legiunii, când Augustus se pregătea să formeze, prin contopirea legiunilor republicane, o unitate nouă cu numărul XIII și epitetul Gemina.

La scurt timp după anul 14 d.Hr. are loc revolta legiunilor din Pannonia și Germania îndreptate împotriva noii conduceri de la Roma. Tacitus și Suetonius arată că nemulțumirea trupelor între care și XIII Gemina a fost calmată de prezența la Rin a lui Germanicus. După evenimentele de la începutul domniei lui Tiberius, din ordinul împăratului, legiunea XIII Gemina ocupă castrul de la Vindonissa unde staționează aproape trei decenii. Misiunea legiunii la Vindonissa se încheie sub Claudius, anul 45 sau 46 când unitatea este transferată de pe limesul germanic în Pannonia la Poetovio până în a doua jumătate a sec. I d.Hr.

În perioada panonică istoria legiunii XIII Gemina se împletește cu evenimente ce s-au petrecut la Roma în anul 69 d.Hr. La războiul civil

cunoscut sub numele de “anul celor trei împărați” au luat parte trupe militare din mai multe provincii. Potrivit lui Tacitus și Suetonius, în prima fază a războiului civil unitatea îl sprijină pe Otho. Pe câmpurile de luptă, la *Bedriacum (Galia Cisalpină)* și *Castores (lângă Cremona)*, sub conducerea legatului *Vedius Aquila*, legiunea suferă o grea înfrângere din parte *legiunii V Alaudae*.

În 22 decembrie Senatul recunoaște ca împărat pe *Flavius Vespasianus*. Soldații legiunii XIII Gemina, reînțorși la Poetovio, trec în tabăra proaspătului împărat. Vespasianus înfrânge la *Cremona* pe ultimul dintre rivali *Vitellius*, punând capăt tulburărilor.

În anul 70 d.Hr., împreună cu alte legiuni, legiunea XIII Gemina ia parte la înfrângerea unora dintre semințiile galice. Victorioasă în această campanie militară legiunea revine la Poetovio.

Noua detașare trebuie pusă în legătură cu luptele împotriva suebilor și sarmaților din 92-93. Dovadă a participării legiunii XIII Gemina la aceste conflicte este inscripția descoperită la *Antiochia* cu menționarea legatului legiunii *Stel(?) Sospes*, datorită contribuției sale din “*expeditio subica et sarmatica*”. La încheierea ostilităților, noul sediu al legiunii este stabilit la *Vindobona (Viena)*.

Începând cu sec. II d.Hr., când Traian hotărăște declanșarea atacului împotriva Daciei, se încheie și misiunea legiunii XIII Gemina la Vindobona.

În aproximativ anul 101 este mutată împreună cu legiunile *I Adiutrix* și *XV Apollinaris* în dreptul Dunării de Jos. Ea va participa la ambele campanii daco-romane, confirmarea reieșind din inscripția ridicată la Corinth în onoarea lui *Caellius Martiales tribunus legionis XIII Geminae*, distins de Traian ca urmare a actelor de bravură militară săvârșite în cea de a doua campanie în urma căreia “*universa Dacia devicta est*”.

Legiunea XIII Gemina a staționat permanent în Dacia din primii ani ai întemeierii provinciei până la abandonarea ei de către romani la începutul domniei lui Aurelian. Ea a avut tot timpul garnizoana în castrul de la Apulum, clădit pe înălțimea “Cetate” de la Alba Iulia.

În perioada de la Hadrian și până la războaiele marcomanice, guvernatorul Daciei Superior a fost totodată și comandantul legiunii XIII Gemina. După organizarea celor trei Dacii din 168-169, legiunea își are din nou comandanții săi aparte. La cele 15 nume de *legati legionis XIII Geminae* cunoscute trebuie să fie adăugat și numele unui anonim, *Valerius Maximus*, care nu a fost guvernatorul Daciei dar pe vremea lui *Commodus*, în 182, a deținut comanda legiunii XIII Gemina, după cum precizează inscripția descoperită la *Diana Veteranorum Numidia*.

Un alt legat al legiunii este *M. Herennius Faustus*, documentat prin două altare cu inscripții, la Apulum, unul închinat lui *Saturnus Securus* și celălalt zeiței *Minerva Supera*. Nici el nu a deținut funcția de guvernator.

În timpul domniei lui *Gallienus*, ca urmare a reformei efectuate de acesta, comandanții legiunilor poartă numele de *praefecti*, fiind numiți dintre cavaleri. După comandantul legiunii urmează în rang *tribunii legionis laticlavi*, funcție deținută de tinerii din ordinul senatorilor, care exercită această comandă înainte de a avea acces la cariera senatorială propriu-zisă. Această comandă a deținut-o și *Iulius Rufinus Proculinus*, care a închinat un altar zeităților egiptene *Seraphis și Isis*.

Legiunea XIII Gemina a fost singura legiune care a staționat în Dacia de la ocupare și până la evacuarea provinciei. Pentru început, legiunea a fost utilizată la acțiuni de pacificare și organizare a noii provincii romane. În momentul în care Traian începe pregătirea campaniei împotriva parților, el are în vedere și participarea militarilor legiunii. Izvoarele epigrafice oferă informații privind participarea trupelor din Dacia la luptele din Orient. Inscripțiile apărute în *Moesia Inferior, Galatia, Beirut* semnaleză centurioni și soldați din legiunea XIII Gemina prezenți în corpul expediționar roman. Vexilațiile din legiunea de la Apulum împreună cu alte detașamente legionare au fost puse în Orient sub comanda lui *Iulius Quadratus Bassus*.

La începutul domniei lui Hadrian soldații legiunii, împreună cu trupele auxiliare din provincie au opus o rezistență dâră atacurilor sarmate.

Inscripțiile din Dacia, îndeosebi cele de la Apulum fac referiri la ofițeri și soldați ai legiunii (legați, ofițeri superiori, soldați, veterani), indică originea lor etnică, divinitățile adorate și scot în evidență rolul legiunii XIII Gemina în dubla misiune de apărare și romanizare pe care a exercitat-o în Dacia.

Sub domnia lui Antoninus Pius provincia Dacia a trebuit să facă față numeroaselor și puternicelor atacuri ale dacilor liberi. Se remarcă în acțiunile militare din 156-157 unitățile legiunii, care era condusă de guvernatorul Daciei Superior, *legatul Statius Priscus*. La sfârșitul ostilităților comandantul unității de la Apulum a ridicat în apropiere de Grădiștea Muncelului un altar închinat zeiței *Victoria Augusta* pentru sănătatea împăratului.

Războaiele cu cvazii și marcomanii periclitează pentru mai bine de două decenii granițele imperiului, afectând viața provinciilor. Centre ca Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa și regiunea auriferă a munților Apuseni au cunoscut atacurile externe. Ca urmare, Marcus Aurelius a procedat la întărirea Daciei din punct de vedere militar, transferând din Moesia Inferior la Potaissa legiunea V Macedonica. Astfel, întregul efectiv militar al Daciei trece la contraofensivă. Inscripția descoperită în *Mauretania Caesariensis*,

dedicată lui *Cornelius Clemens* (comandant superior al unităților din Dacia) de către *Avidius Valens* din legiunea XIII Gemina, indică participarea acestei legiuni la lupte.

În urma aducerii legiunii V-a Macedonica la Potaissa, detașamentele legiunii XIII Gemina vor fi retrase din zonă. Legiunii XIII Gemina îi revenea în mod special paza ținutului aurifer. Întreg drumul de-a lungul Mureșului era păzit de detașamente ale legiunii de la Apulum, instalate în stațiunile militare de la *Micia*, *Bulci*, *Sânicolaul Mare*, *Cenad*, fapt dovedit de cărămizile cu ștampile descoperite în aceste localități.

Sub *Commodus* armata Daciei se găsește în aceeași stare de alertă, datorită noilor atacuri ale dacilor liberi unitatea de la Apulum se alătură eforturilor colective de înlăturare a pericolelor.

În timpul dinastiei *Severilor* (193-235) așezarea civilă din jurul castrului legiunii XIII Gemina primește titlul de *Municipium Septimium Apulense* iar la *Apulum* se constituie o *schola speculatorum*, asociație a ofițerilor unității. În această perioadă, armata beneficiază de o serie de înlesniri: la promovarea în ierarhia militară, măririi de solde, crearea de asociații militare, căsătorii în timpul efectuării serviciului militar. (*Constituția Antoniniana* – dată de *Caracalla* în anul 212).

Starea de nesiguranță se accentuează tot mai mult la granițele imperiului în perioada ulterioară Severilor. Atacul carpilor în anul 242 este respins de unitățile din Dacia, dar situația gravă impune prezența împăratului *Gordianus* în provincie (238-244).

Italia propriu-zisă fiind amenințată, se impunea concentrarea aici a numeroase trupe. Ca urmare, sunt aduse din provincii trupe care să apere teritoriul peninsulei. În localități din Italia de nord (*Aqvilea*, *Ticinium*, etc.) au apărut indicii despre existența unor vexilații aparținând legiunii XIII Gemina, care au staționat aici. Situația imperiului se degradează și sub *Gallienus*. Inscripțiile descoperite în apropierea de *Poetovio* semnaleză detașamentele legiunii XIII Gemina și V Macedonica aflate sub comanda lui *Flavius Aper* pe teritoriul provinciei *Pannonia*.

Sub împăratul *Aurelian*, legiunea XIII Gemina este transferată la sudul Dunării, în Dacia Ripensis (la *Ratiaria*), primind însărcinarea de a supraveghea malul drept al Dunării. La nordul și sudul fluviului, datate aproximativ în sec. IV și descoperite la *Ratiaria*, *Kladovo*, *Drobeta*, *Dierna*, sunt cărămizi și țigle marcate cu ștampila *L XIII G. RAT, LE XIII GE, LEG XIII G PC*.

Notitia Dignitatum oferă informații privind dislocările de trupe în timpul Imperiului roman târziu; se atestă existența unor *praefecturi* și *praefecti legionis XIII Geminae* în centre ca: *Aegeta*, *Transdrobeta*, *Ratiaria*, *Zernis*. După toate probabilitățile sediul de

bază al legiunii era la *Ratiaria*; dar unități ale legiunii erau dislocate și în localitățile menționate în *Notitia Dignitatum*. Acest fapt întărește constatarea privind procesul de divizare al armatei romane ca urmare a reformelor împăratului *Diocletian* prin crearea unui mare număr de praefecturi militare.

În cele 18 detașamente aparținând unor legiuni dislocate pe valea Nilului cu misiunea de a potoli revoltele locale, două erau vexilații ale legiunii V Macedonica și XIII Gemina, care în jurul anului 235 se găseau cantonate la *Memphis* și *Babilonia*, pe Nil.

Reforma constantiniană a fixat definitiv detașamentele respective malurile fluviului egiptean. Fraționarea legiunii în mai multe praefecturi cantonate pe o întinsă arie teritorială a făcut ca numele legiunii XIII Gemina să se piardă în Egipt. În perioada tulbure a sec.IV-V, când Imperiul a fost zguduit de invaziile populațiilor migratoare, existența acestei legiuni nu mai poate fi urmărită.

Legiunea V Macedonica

Până la venirea în Dacia

Începuturile legiunii care a avut drept embleme *taurul și vulturul* sunt puțin cunoscute. A fost adusă pe teritoriul Moesiei probabil de *Augustus* dar ea este atestată, cu siguranță, în timpul lui *Tiberius*. Prin 33-34, împreună cu legiunea IV Schytica construiește o parte din drumul strategic din dreapta Dunării, iar în 44 ia parte la operațiunile militare ce transformă *Thracia* în provincie romană. În timpul lui *Claudius* legiunea se afla în castrul de la *Oescus*. În anul 69 legiunea ia parte la *războaiele dacice ale lui Domițian*. După *invazia dacilor în Moesia*, în iarna anului 85/86, când își pierde viața guvernatorul provinciei, *C. Oppius Sabinus*, Domițian vine la Dunăre pentru pregătirea războiului. Împarte Moesia în două provincii, legiunea V Macedonica făcând parte din armata provinciei *Moesia Inferior*. După alungarea dacilor, armatele trec Dunărea sub comanda praefectului praetoriului, *Cornelius Fuscus*. Traian hotărându-se să rezolve conflictele cu dacii, masează numeroase trupe în cele două Moesii, printre care se afla și legiunea V Macedonica, care avându-l la conducere pe *Q. Roscius Caelius Pompeius Falco* participă la ambele războaie și este distinsă cu "*dona militaria*". Legiunea participă și la construirea podului peste Dunăre din dreptul Drobetei. În perioada dintre cele două războaie, 103-105, sau imediat după cucerirea Daciei legiunea este mutată *de la Oescus la Troesmis* (Iglița), în Dobrogea.

Așezată de Traian în castrul de la Troesmis, timp de șase decenii, va contribui la organizarea, dezvoltarea economică și romanizarea teritoriilor dobrogene.

Prezența legiunii la Troesmis este atestată de *Ptolemeu*, dar și de materialul epigrafic. Cele mai vechi inscripții sunt din vremea lui Hadrian. În timpul lui Traian este posibil ca legiunea V Macedonica să fi făcut parte din armatele romane care luptă în *războaiele orientale*, dar nu se cunosc amănunte, mai sigură este prezența unei *vexilații* din legiune în *războiul iudaic a lui Hadrian* (132-135). Cea mai de seamă acțiune militară la care participă legiunea în acest răstimp este războiul lui *Lucius Verrus* (161-166). Răspândirea mărturiilor epigrafice, a materialului tegular, a permis stabilirea teritoriului militar al legiunii. Inscripții s-au descoperit la *Troesmis*, *Orlovka*, *Tyras*, *Trophaeum Traiani* și *Tomis*, iar țiglele cu ștampila legiunii la *Troesmis*, *Capidava*, *Dinogeția*, *Barboși*, *Orlovka*, *Tyras*, *Noviodunum*, etc. Influențele legiunii s-au făcut simțite și pe litoral la *Tomis*, dar mai ales la *Histria* și *Callatis*.

Detășamentele din legiune au participat la construirea unor castre de pe teritoriul dobrogean (în sec. II, la *Barboși*, *Capidava* și *Arrubium*). În cele șase decenii de staționare în *Dobrogea* legiunea a contribuit la ridicarea unor fortificații, la construirea și întreținerea drumurilor, la realizarea unor rețele de aducțiune a apei, etc.

Din studiul inscripțiilor rezultă că militarii legiunii erau recrutați în această perioadă mai ales din provinciile orientale (*Asia Mică*, *Siria*) dar și din *Italia*, *Pannonia* și *Moesia*.

În anul 161, puțin după urcarea pe tron a lui *Marcus Aurelius* începe "expeditio orientalis" în frunte cu *Lucius Verrus*, terminată cu succes pentru romani în 166. După lupte în *Armenia*, au loc operațiunile împotriva parților, la care participă și legiunea V Macedonica.

Legiunea V Macedonica în Dacia și după anul 271

O amenințare mult mai gravă pândește Imperiul: vasta *coalțiie cvadomarcomanică*. Probabil data venirii legiunii V Macedonica este legată de interpretarea care se dă funcției îndeplinite de *Sex. Calpurnius Agricola* în inscripția lui *T. Valerius Marcianus* din Troesmis, militar participant la războiul marcomanic. Din text rezultă că în timpul acestui război, legiunea se afla sub comanda lui *Sex. Calpurnius Agricola*. E posibil ca la sfârșitul războiului oriental, *Agricola* să fi condus un corp de armată din care făcea parte și legiunea V Macedonica, în timpul expediției din 168 a celor doi împărați în nordul Alpilor. Cu această ocazie *Raetiei* i s-a atribuit *legiunea III Ithalica*, provinciei *Noricum* *legiunea II Ithalica*, iar Daciei *Porolissensis* *legiunea V Macedonica*. Prin urmare, legiunea a putut sosi cel mai devreme

în Dacia în 168 și putem bănuși că garnizoana a fost stabilită de la început la *Potaissa*.

Dacia prin așezarea sa geografică a avut de suferit, în 170, din partea *sarmaților, lacringilor și burilor* care au pustiit zona auriferă ajungând până la capitala provinciei, astfel că legiunea V Macedonica este adusă pentru apărarea granițelor din această parte a Imperiului. După moartea lui Marcus Aurelius, Commodus renunță să mai continue războiul.

Sosind la *Potaissa*, legiunea își construiește castrul pe platoul numit azi "Cetate". Dimensiunile sunt foarte mari 535x408 m. castrul s-a ridicat respectând regulile artei fortificațiilor cu șanț, zid de incintă, agger, turnurile de la colțurile castrului și de curtină, turnurile care flanchează porțile.

Legiunea a participat la războaiele civile din timpul lui *Septimius Severus*. Legiunile dacice s-au declarat de la început de partea acestui împărat. Vexilațiile dacice l-au însoțit pe împărat în 193 în expediția contra lui *Didus Iulianus*. În expediția împotriva lui *Pescenninus Niger* au plecat tot în 193 vexilații ale legiunilor V Macedonica și XIII Gemina. După bătălia de la *Lugundum* (II, 197) vexilațiile legiunii dacice se reîntorc în provincie, poate sub comanda unui *tribunus militum laticlavus*.

Caracalla s-a interesat de soarta castrelor și a trupelor din provincie, și mărește legiunii V Macedonica solda anuală de la 450 denari la 675/750 denari. Acum legiunea primește epitetul de "*Antoniniana*", atestat pe ștampile. În timpul împăratului *Elagabal* (218-222) și apoi *Severus Alexander* (222-235) legiunea mai primește și epitetul "*Seviriana*".

Cu domnia lui *Maximin Tracul* (235-238) începe perioada anarhiei militare când armata proclamă și detronează împărați. E de remarcat faptul că legiunea V Macedonica are o atitudine loială față de împăratul în funcție. În această perioadă se întetesc atacurile popoarelor barbare. La 242 *carpii* își fac apariția la Dunăre. Marele atac al carpilor se produce în timpul lui *Filip Arabul*. Bătălia decisivă se dă în 247. La lupte participă legiunile și unitățile auxiliare. Nu este exclus ca însăși *Potaissa* să fi fost atacată sau chiar amenințată, pentru că s-au constatat refaceri la colțul de nord-vest al castrului.

Prima jumătate a domniei lui *Gallienus* (253-268) este ultima perioadă din care se dețin știri despre activitatea legiunii V Macedonica în cadrul armatei Daciei și la *Potaissa*. Există indicii că înainte de 257, *Gallienus* duce lupte la granițele provinciei cu *dacii liberi*. Poate că epitetul III "*pia fidelis*" cu care legiunea V Macedonica este învrednicită în inscripția lui *Donatus*, să-l fi dobândit în urma participării la aceste lupte.

Din anul 260, situația din Dacia devine tulbure, izvoarele epigrafice dispar, iar cele literare vorbesc despre o *amissio Daciae* interpretată de H. Daicoviciu ca o pierdere nu a unui teritoriu, ci a autorității puterii centrale

asupra Daciei, în urma unei revolte militare. Unele detașamente din legiunea V Macedonica aflate în afara provinciei par să-și fi modificat atitudinea față de Gallienus trecând de partea uzurpatorului *Victorinus*.

Aurelian reface autoritatea asupra provinciei, pentru a retrage apoi trupele și administrația. Abia atunci legiunea V Macedonica va abandona castrul.

După 16-17 decenii, legiunea revine la Oescus unde este atestată de numeroase țigle. Din perioada de la *Aurelian* până la *Constantin cel Mare*, Imperiul s-a străduit să-și consolideze capetele de pod din stânga Dunării. Țiglele ștampilate de la *Sucidava* confirmă existența unui detașament din legiunea de la Oescus. Alte ștampile sunt semnalate la *Hinova* și eventual și la *Drobeta*.

După reorganizarea Egiptului de către *Dioclețian*, în noua provincie *Aegyptus Herculia* sunt transferate detașamente ale legiunii XIII Gemina și V Macedonica. Această ultimă perioadă rămâne, deocamdată, necunoscută.

Armamentul roman în provincia Dacia

În cadrul materialului arheologic, piesele de armament sunt bine reprezentate, deși încă puține ca număr ținând seama de numărul și durata staționării trupelor romane pe teritoriul provinciei Dacia. Numărul relativ redus al pieselor de armament ar putea fi explicat prin faptul că aceste piese au fost fie pierdute, deteriorate și apoi aruncate, fie uitate de către soldați cu ocazia retragerii.

În fiecare castru – în clădirea comandamentului (*praetorium*) – se aflau una sau mai multe încăperi (*armamentaria*) destinate depozitării armelor. Arsenalele mai erau încadrate cu personal specializat. În afara celor care participau efectiv la făurirea armelor, împărțiți în decurii, se aflau slujbașii însărcinați cu serviciul de evidență (*scribae armamentarii*) sub conducerea unui *armorum custos* sau *magister officiorum*.

Armele romane se pot clasifica după tipologia clasică în:

e) Arme ofensive – *arma*

Mijloace de apărare individuală – *armatura*

Arme de mare putere în atac și în apărare – *tormenta*

f) **Armele ofensive** se subclasifică la rândul lor în:

- arme de aruncare și de împungere – *pilum*, *hasta*, cu diferitele lor variante;

- arme de tăiere și de împungere – *gladius*, *spatha*, *pugio*, *clunaculum*;

- arme de lovire și de zdrobire - *clava*, *securis*;

Mijloacele de apărare individuală erau compuse din:

- cască și coif – *cassis*;

- cuirasă – *lorica*;
- scut – *scutum*.

Armele de mare putere cuprindeau mașinile grele de luptă, de lansare și de asediere:

- *catapulta*
- *balista*
- *onager*
- *aries*.

Iar ca intermediare între acestea și armele ofensive erau armele ușoare de lansare de la distanță *arcus* și *funda*(praștia).

Armele romane, chiar provinciale, respectă formele și dimensiunile “standard” din Imperiu. Ele se remarcă prin uniformitate și făurire în serie. Armele romane se dovedesc foarte practice, cu superioritate pe câmpul de luptă, mai ușoare decât cele grecești și mai eficiente decât ale trupelor ușoare destinate ofensivei.

În primele două secole ale Imperiului, armele romane au atins culmea perfecțiunii. Grijă pentru arme se reflectă în creațiile pur romane de pe urma experienței în lupte. În același timp armele au devenit luxoase, fără însă a-și pierde din valoarea combativă. În Imperiul roman târziu armele s-au adaptat tacticii și tehnicii de luptă a popoarelor “barbare”.

Arma

Arme de aruncare și împungere

Pilum (sulița) formată din *verutum*, veche armă italică. A fost folosită prin excelență de infanterie. Avea o înălțime cuprinsă între 2,10-2,20 m. Era alcătuită din vârf, tijă și hampă. Vârful de suliță au de regulă 4 muchii sau sunt de formă conică multifacetată, terminate cu manșon sau peduncul, atingând dimensiuni variabile între 6-18 cm. Aplicarea la hampă pentru sistemul de înmănușare tubulară, cel mai utilizat, se face prin fixarea la baza manșonului, prevăzut în acest scop cu una sau două perforații. În Dacia – vârful de suliță sunt foarte numeroase.

Aceste tipuri, fie de luptă, fie de paradă, datează din sec.II-III d.Hr., la care se adaugă, coexistând cu ele, o formă nouă cu una sau două proeminențe inelare la bază, plasate intermediar între muchii și manșon. Această formă își face apariția din a doua jumătate a sec II d.Hr. și are rolul de a întări centrul de greutate al armei respective. Sub Dioclețian s-au utilizat, ca variante ale suliței clasice *spiculum* și *verunculum*, cu vârful mai scurt (22-25 cm și respectiv 12 cm), ambele de formă piramidală din fier masiv.

În săpăturile arheologice de la Slăveni, au fost descoperite peste 50 de vârful de *pila* turnate în bronz, cu înmănușare piramidală și fățuite

piramidal (cu trei până la opt fețe). Ele fuseseră frumos lustruite, în unele cazuri chiar poleite cu foiță de argint. Sunt fără îndoială arme de paradă.

Cu totul excepțional se întâlnește *pilum murale*, care este o suliță dublă, lungă de 1,50 m, folosită mai ales la asedierea unei cetăți. Prinsă la centru cu mâner, ea se putea manevra de pe scara de asediu introducându-se prin golul dintre două creneluri în scopul de a lovi în dreapta și în stânga pe dușmanii ascunși după aceste parapete.

Hasta (lancea) este o armă ușoară folosită atât în lupta corp la corp, cât și la aruncare, a fost purtată de legiuni și de trupele auxiliare de infanterie sau de cavalerie. Are vârf de fier (*cuspis*) și hampă lungă (*hastille*) de secțiune circulară, fiind prevăzută cu o curea (*amentum*) fixată în centrul de greutate al armei pentru a-i da o forță cât mai mare de aruncare și un călcâi metalic (*spiculum*), montat la capătul opus vârfului, de formă conică cu vârful în jos pentru a putea înfișe arma în pământ pe timp de repaus. În general, vârfurile de lance erau de două forme: foliformă și romboidală, masivă sau plată, fixate la hampă cu tub de înmănușare și se fixau de mâner cu un cui. În sec. I-II înălțimea totală a ajuns la 1,15 m, dintre care cca. 15-20 cm reprezintă vârful propriu-zis. Din a doua jumătate a sec. III, lancea va fi folosită și de cavaleria romană cu numele de *contus*. În Dacia vârfurile de lance sunt prezente în toate castrele.

Arme de tăiere și împungere

Gladius (spada), considerată sabia “națională” a romanilor. În timpul Imperiului, spre deosebire de epoca precedentă, are lama lungă de 50-55 cm pentru infanterie și de 70-75 cm pentru cea de cavalerie. Mânerul cilindric prezintă patru șanțuri corespunzând degetelor. Acesta putea fi din os, fildeș sau bronz. Corpul mânerului masiv, sferic sau bilenticular avea la partea superioară un buton aplatizat (*capulus*) și un adaos sferic intermediar la capul mânerului, de fixare a cotorului lamei, care trecea prin mâner. Capul de mâner bilenticular era alcătuit din două discuri bombate în lentile biconvexe dispuse în planul lamei. Modelul era folosit și la pumnalele epocii. Unele spade dispun și de a doua pereche de lentile la baza mânerului. Teaca, alcătuită din două bucăți de lemn, este întărită la extremități cu garnituri metalice și terminată în vârf ascuțit la care se atașează buterola. Adesea, tecile sunt îmbrăcate în tablă de aramă sau în bronz cu ornamente în volută și uneori numai în piele. Garnitura de la gura tecii are două inele de agățare a spadei de *cingulum* sau de *balteus*.

Soldatul roman purta *gladius*-ul atârnat pe șoldul drept fiindcă în stânga avea scutul. Ofițerii nu purtau scut și de aceea își fixau *gladius* pe șoldul stâng.

Din a doua jumătate a sec. II și începutul sec. III apare un nou tip de spadă, *spatha*, purtată de trupele călări (auxiliare). Acest model se va generaliza treptat înlocuind *gladius* în a doua jumătate a sec. III.

Spatha, va fi purtată de toată armata din vremea lui Dioclețian. Se caracterizează printr-o lamă lungă, între 85-95 cm. Mânerul este mult mai alungit (15 cm) față de *gladius* și păstrează cele 4 șanțuri, dar capul mânerului este ovoidal mergând spre aplatizare și garda masivă cubică. Teaca ei este din lemn cu brățări metalice la gură, pe mijloc și la vârf, având inele de suspendare fixate pe marginile garniturii de la gura tecii.

Pugio (pumnal) este scurt ca dimensiuni, era folosit pentru lupta apropiată, se purta pe șoldul stâng, pe partea opusă spadei. Are lamă spatulată, lată de 4-6 cm, lungă de 20-25 cm. Mânerul prismatic sau cilindric era placat cu os. Capul mânerului, bilenticular, avea între lentile un buton sferic pentru fixarea lamei la mâner. Teaca din bronz era ornamentată cu motive decorative gravate sau reliefate și dispunea de două perechi de inele de suspendare pe părțile laterale, la gura tecii și la mijloc. Unele teci erau lucrate în aur sau argint (cele pentru paradă). Pumnale bine conservate au fost descoperite în castele de la Buciumi și de la Racovița – Praetorium II (jud. Vâlcea).

Clunaculum este pumnal de proporții mai reduse, cu lamă îngustă și scurtă, având mânerul alungit, fără lentile. Se purta la spate, fără alte arme, pe timpul diferitelor lucrări în afara luptei. Numeroase exemplare au fost descoperite în castrul Arutela.

Arme de lovire și de zdrobire

Clava (buzdugan) a fost întrebuințat pe scară largă în sec. II d.Hr., are corp metalic pe care sunt montate vârfuri masive ascuțite cu înmănușare tubulară. De formă mai mică este întrebuințat de cavalerie la sfârșitul Imperiului. În Dacia sunt cunoscute buzduganul de la Romula.

Securis (secure) a fost mai puțin folosită la începutul Imperiului apoi devine una din armele principale atât pentru infanterie cât și pentru cavalerie, în sec. V-VI.

Armatura

Căștile și coifurile (*cassis*) folosite în Imperiul roman, mai ales în primele două secole, sunt cele numite de tip Hagenau și de tip Weissenau intrând în dotare încă de la sfârșitul sec. I î.Hr. și începutul sec. I d.Hr. În timpul marșului casca se atârna pe umeri cu o sfoară petrecută printr-un inel fixat în vârful calotei (Columna Traiana).

Primul tip (Hagenau) are o calotă din fier sau din bronz cu marginea îngustă în zona frontală și mai proeminentă în dreptul urechilor și apărătoare

de ceafă orizontală; avea avantajul de a rezista la loviturile armelor de tăiere și de a permite mișcările capului, dar lăsa un spațiu vulnerabil între cască și cuirasă.

Casca de tip Weissenau are calota alungită până la baza craniului și în față un ieșind de protecție. Prezintă proeminențe în zona urechilor, jugulare (*bucculae*) mai late și apărătoare de ceafă oblică și arcuită.

Apare și un nou tip (*Niederbiber*), mai greu și mai complet, cu apărătoare de ceafă, aproape oblică, care ajunge până la baza gâtului. Calota este întărită pe partea superioară cu o placă fixată cu nituri și acoperă fruntea până la sprâncene. Apărătoarele de urechi sunt fixate cu balamale de calotă, protejând tot obrazul, încheindu-se una peste alta sub bărbie cu ajutorul unei cataramă cu limbă, lăsând liberi ochii, nasul și gura. Aceasta este casca de cavalerie, întâlnită și în a doua jumătate a sec. III, care folosește ca decorație volutele, fulgerele, scorpionul și șarpele încolăcit.

Căștile sunt prevăzute de asemenea cu inscripții legate de numele posesorului sau al unității din care făcea parte. Diversele tipuri de căști expuse sunt exemplificate cu cele descoperite la Bumbești, Berzovia și Ocna Mureș.

În epoca imperială a fost utilizată și casca cu mască asemănătoare cu forma tipului de Niederbider, elementele feței fiind conturate, marcând ochii, nasul și gura. Acest model se întrebuițează la diferite întreceri hipice și la paradă. Două asemenea căști de cavalerist, de paradă, datând din sec. I provin de la Ostrov (jud. Constanța) și au ornamente în relief turnat și cizelat, înfățișând *dioscurii*, șarpele și mistrețul. De la asemenea căști provin și măștile de la Carsium (sec. II) și de la Romula (sec. III).

Începând din sec. IV pe tot timpul Imperiului roman târziu, forma căștii se schimbă. Calota este alcătuită din două părți unite de o bandă, care formează în același timp creasta (*crista*) longitudinală, puțin proeminentă. Baza calotei este de asemenea prevăzută cu o bandă de întărire, apărătoare de ceafă îngustă și scurtă, apărătoare de urechi semicirculare cu perforații, toate fiind cu nituri, unele având și nazal după modelul oriental. Ornamentarea constă în aplicarea de pietre prețioase sau semiprețioase pe calotă și pe apărătoarele de urechi. Uneori creasta era reprezentată de un panaș fixat pe vârful calotei. El consta din pene colorate în funcție de natura armei și a gradului. Panașele se foloseau mai ales la parade. Forma, culoarea și aranjamentul acestor "creste" variau foarte mult; se știe că centurionul purta *crista transversa*, de culoare alb-argintie și aranjată cu penajul răsfrânt lateral, în două grupe de pene. După culoarea și forma penajului ostașii puteau recunoaște ușor gradele superioare.

Lorica reprezintă o piesă de apărare individuală, de diferite modele, dintre care două sunt cunoscute și pe teritoriul țării noastre, *lorica segmentata* și *lorica squamata (plumata)*.

Lorica segmentata este un tip de cuirasă, formată din benzi metalice articulate (*laminare*). Cuirasa protejează partea superioară a bustului cu două plăci suprapuse și restul bustului până la brâu cu cinci-șase benzi metalice late de 5-6 cm. Trei sau patru benzi identice alcătuiau umerarii. Piese metalice erau fixate pe o dublură sau pe un spențer de piele, iar plăcile spătarului, alcătuite din două părți, pivotau pe balamale pentru a îmbrăca armura și se închideau în față pe pieptar cu ajutorul unor curele și catarama cu limbă, montate pe fiecare bandă, descoperite în castrul de la Slăveni.

Lorica squamata era alcătuită din plăcuțe suprapuse în forma solzilor de pește (*squama*) sau a penelor de păsări (*plumata*). La începutul Imperiului roman era scurtă și dantelată la bază, fără elemente decorative.

De la începutul sec. II a existat o varietate de forme în ce privește dispunerea solzilor și pandantivelor, care erau rotunjite sau ascuțite la bază. Solzii aveau și ei diferite forme: dreptunghiulare, pătrate sau semicirculare (după descoperirile arheologice în castele de la Slăveni, Gilău sau Buciumi), ușor bombați și legați între ei cu sârmă de aramă, care trecea prin orificii anume perforate în plăcuțe și se răsucea apoi pe partea opusă. Uneori solzii erau prevăzuți cu o ușoară nervură în scopul de a abate loviturile de spadă. Acest tip de cuirasă dispărea către mijlocul sec. III.

În epoca târzie a Imperiului a existat și *lorica hamata*. Aceasta era o cămașă realizată din țesătura continuă a unor inelușe de metal sau din împletirea unei sârme. Se îmbrăca mai ușor decât celelalte două tipuri.

Cele trei tipuri de *lorica* descrise mai sus, erau purtate de trupă și de gradele inferioare.

Împăratul și ofițerii îmbrăcau *loricae* alcătuite din două piese, de bronz, turnate după un mulaj luat pe bustul beneficiarului. O piesă acoperea partea din față a bustului și alta spatele.

Ele se completau cu legături din *segmenta* peste urechi și cu *bambrechine* în partea inferioară. Prinderea cu catarama și curelele a celor două bucăți se făcea de la șolduri până sub brațe. În față, această *lorica* era decorată cu diferite figuri de zei (*Meduza, Mars, Victoria*) sau cu unele semne religioase și de război.

Pentru atârnarea sabiei și pumnalului, fiecare soldat purta un *balteus* sau un *cingulum*. Primul consta dintr-o diagonală de piele, petrecută pe deasupra

umărului stâng, apoi legată pe șoldul drept. Mult mai frecvent apare însă pe reprezentările cu caracter militar, *cingulum militiae*, adică centironul care se lega peste pânțele, imediat sub *lorica*. Centura se făcea de obicei dintr-o curea lată de piele, prinsă în față cu o cataramă puternică. Mai rar era compusă dintr-o serie de plăcuțe patrulate din metal, legate între ele cu inelușe. În ambele cazuri, centura era decorată cu aplice din metal strălucitor sau cu felurite pandantive. De centiron era atârnat în față un fel de “șorț”, realizat din piele placată cu foi de metal și terminat la poale cu pandantive ornamentale de metal (*bulae*). La ofițerii superiori și la împărați *cingulum* avea un caracter ornamental și distinctiv în ceea ce privește gradul. Ei își atârnavă sabia de o verigă legată sub *lorica*. În asemenea situație *cingulum* devenea o fâșie de lână frumos colorată care se încingea în jurul cuirasei, peste pânțele și se înnodea elegant în față.

În epoca imperială, *cnemidele* (*ocrae*) nu s-au mai folosit, fiind incomode în lupte. Se purtau numai ca piese de paradă de către centurioni și erau făcute din stofă bogat decorată cu țesături colorate sau cu aplice lucitoare din metal.

Scutum avea în imperiul roman diferite forme: ovală, rectangulară, curbată, rotundă, hexagonală, cu o convexitate mai mică decât în epoca precedentă. Lungimea lui este de până la 70-80 cm, lățimea reducându-se proporțional. *Umbo*, în majoritatea cazurilor este ovoidal sau semisferic, cu margine circulară sau dreptunghiulară, care aderă la câmp și se fixează cu nituri (ex: *umbo* de la un scut de paradă sau *umbo* de scut descoperit la Copăceni).

La interior, scutul avea atașate două mânere, unul la mijloc pentru mână și altul la margine pentru antebraț. Marginea scutului era prevăzută cu o bordură metalică marginală, de întărire. Din a doua jumătate a sec. II s-a generalizat forma dreptunghiulară a scutului, iar din sec. III până la sfârșitul Imperiului nu mai rămâne în dotare decât *scutum* oval cu *umbo* oval sau semisferic.

Clipeus este un scut oval sau hexagonal care proteja numai bustul, era lucrat din lemn întărit cu șaibe de metal acoperite cu piele tăbăcită și întărit pe margini cu o bordură de metal. În exterior, la centru, avea fixat un *umbo*.

Parma era un scut de formă rotundă, lucrat din aceleași materiale, se purta de cavalerie și de formațiile ușoare de infanterie.

În primele trei secole ale Imperiului, decorația câmpului abundă, cele mai numeroase ornamente constituindu-le motivele geometrice, arabescurile și volutele, la care se adaugă simboluri siderale, soarele cu raze, steaua cu șase brațe, semiluna, fulgerul înaripat sau simplu. O altă grupă de ornamente o constituie păsările, animalele, vulturii, scorpionii, taurii. Mai puțin frecventă este decorația vegetală, ghirlande cu volute de flori, coroane cu lauri. Aceste însemne nu erau individuale, ci aparțineau grupelor de soldați. Uneori

numele soldatului și numărul unității erau înscrise pe *umbo* sau pe plăcuțe din bronz prinse de scut.

Tormenta

Catapulta este o mașină de luptă pentru lansarea săgeților de mare greutate (*trifaces, pila muralia*). A fost alcătuită din trei părți: corpul propriu-zis prevăzut cu o cremalieră și opritor; arcurile și corzile; cutia cu resorturi. Catapulta a fost montată pe un suport cu două tălpi, una susținând cutia și alta corpul propriu-zis, la extremitatea opusă cutiei cu resorturi. Catapulta avea brațul traiectoriei orizontal, de aceea arunca proiectilele numai în linie dreaptă. Se mai numea și *scorpion*. Imaginea ei o întâlnim pe *Columna Traiana*.

Balista este o mașină de luptă folosită la asedii și apărare, era amplasată pe turnurile fortificațiilor pentru aruncarea ghiulelelor de piatră. Mașinile de luptă de acest fel erau de dimensiuni diferite (*maiores și minores*). Ele erau formate din arcuri mari de fier montate pe care trase de cai (*carroballista*) pentru a fi mai ușor transportate din loc în loc și amplasate în diferite puncte ale luptei. Brațul de înclinare avea 45° și era prevăzut cu un cursor mobil, iar cablul se întindea ca și coarda unui arc. Mecanismele de balistă, din fier, erau acționate prin forța de torsiune a unor legături de frânghii, care se realiza printr-un sistem de pârghii. Încordarea se făcea în funcție de distanța dorită pentru lovirea țintei. Mecanisme din fier de balistă au fost descoperite în fortificațiile de la Gornea și de la Orșova. Balistele puteau lansa o ghiulea (*glans*) până la 30 de kg. Pe o distanță până la 600 de metri. Ghiulelele (descoperite în majoritatea castrelor de pe teritoriul Daciei) erau din pietre naturale, altele prelucrate la mărimi diferite, calculate după nevoile de distrugere a țintelor și pentru a învinge rezistența aerului pe traiectorie.

Onager era o mașină puternică de lansat pietre grele cu un singur braț, atingând pe traiectorie o viteză mică, aruncând piatra după greutatea ei până la o distanță de numai 130-160 metri. Se compunea dintr-o cutie formată din două bârne puternice, legate între ele. În interiorul ei se așezau în poziție orizontală, segmente de funii (*nervi*) puternic răsucite. Aceste fâșii de coarde articula un braț de pârghie care, în stare de nefuncționare, stătea vertical. La extremitatea lui superioară, era atârnat proiectilul (o piatră), într-o mică plasă. Pârghia se încorda și se apleca tot cu un trolu, până ce ajungea în poziție aproape orizontală. Cu o lovitură de ciocan, se ridica brusc și arunca proiectilul. *Onagerul* avea o traiectorie curbă, asemănătoare cu o praștie. În afară de pietre, cu el se aruncau asupra inamicului și vase cu materiale inflamabile.

Catapultele, balistele inclusiv *onager* erau folosite mai ales pentru apărarea fortificațiilor. Dar pentru a distruge întăriturile, romanii se foloseau de *aries*

(berbec), cunoscut ca armă de dislocare a zidurilor. Arma constă dintr-o bârnă de lemn de esență tare, lungă de cel puțin 18 metri, având la una dintre extremități un tablou masiv de fier, făurit de obicei în formă de cap de berbec. Bârna se atârna uneori de grinda interioară a unei case mobile, așezată pe roți. Acest “hangar” posedea acoperiș în două pante și era căptușit cu materiale neinflamabile (de obicei cu piei de animale proaspăt jupuite). În această situație, mișcările de șoc se dădeau de la înălțime, nu mergeau întotdeauna la țintă și trebuiau reluate de mai multe ori, pentru a produce efectul dorit.

Bârna mai putea fi rulată pe roți sau cilindri, loviturile fiind mai puternice decât ale berbecului suspendat sau mai putea fi purtată pe brațele asediatorilor.

Când asediul era considerat de mică importanță, soldații făceau *testudo* (carapace de broască țestoasă) din scuturi rectangulare. Se așezau soldații unul lângă altul și ridicau scuturile orizontal, deasupra capetelor, în așa fel ca acestea să fie unul lângă altul și să formeze un acoperiș.

Asemănătoare cu *aries* erau *falces murales* și *terebrae*. Prima se prezenta ca o uriașă “seceră-coasă” care prin izbire pătrundea prin paramentul de blocuri al zidului și-l desfăcea. *terebra*, “sfredel-burghiu”, era un aries cu vârful ascuțit care producea perforații în zidurile de apărare, construite din cărămidă.

Romanii mai foloseau pentru asedii și turnurile de apropiere, construite din lemn și împinse pe roți. Acestea aveau forma trunchiului de piramidă și în ele luau loc atacatorii. Și la aceste turnuri exteriorul trebuia protejat cu piele crudă, ca să fie ferit de materiile inflamabile aruncate de inamic.

Arcul este de asemeni armă de lovire și împungere, folosit numai de trupele auxiliare, ca armă “națională”. Arcul se bazează pe elasticitatea lemnului și a corzii, de aceea era cioplit din esențe de lemn din cele mai tari și mai elastice. Era de două feluri – simplu, cu extremitățile răsucite, unite printr-o piesă cilindrică la mijlocul armei și de formă semicirculară, formată dintr-o hampă, prevăzută la un capăt cu crestătură cu pene (*pennata*) și la celălalt capăt, cu un vârf de fier (*spiculum*). În castrele din Dacia au fost descoperite numeroase săgeți pentru care s-a putut fixa o tipologie. Existau vârfuri de săgeată (*ferrum*) de formă piramidală, conică, triunghiulară, de tip sirian sau cu barbeluri.

Funda (praștia) era folosită pentru aruncarea bilelor de piatră. Bile de praștie au fost descoperite de asemenea în număr mare în castrele din Dacia. Dotarea cu armament și uniformă a ostașului roman se făcea în funcție de specificul trupei în care lupta respectivul.

Costumul soldaților din legiuni, în timpul Imperiului era compus dintr-o cămașă-tunică, de lână sau pânză de in (*tunica*); o mantie groasă țesută din

lână (*sagum-paenula*), folie împotriva intemperiilor; un șal (*focale*), pantaloni scurți și sandale (*caliga*). *Caliga* se purta până la gradul de centurion; avea talpa țintuită și peste laba piciorului o rețea de curelușe prinse în diferite feluri. În Dacia (Slăveni, Tibiscum, ș.a.) se cunosc urme de tălpi țintuite, imprimate pe cărămizi și mortarul zidurilor.

Armamentul legiunilor era alcătuit din *galea (cassis)*, *lorica segmentata*, *scutum* cu *umbo*, *cingulum*, *gladius*, *pugio*, *hasta*, *pilum*. Corpul subofițerilor purta aproape același costum și armament.

Purtătorii de insigne militare (*signiferi*) aveau însă un costum aparte. Erau acoperiți pe creștet cu o piele de cap de urs (ale cărui labe se legau pe piept), având o cuirasă de piele tare, *tunica*, *sagum*, și *gladius* prins de *balteus*.

Gradații din serviciul de administrație se identifică prin pachetul de *tabulae* pe care îl poartă sub braț.

Centurionul purta un costum bogat ornamentat. În ținuta de gală, el purta cuirasă de piele (sau o *lorica squamata*), *cnemide* ornamentate, *galea*, *gladius*, *pugio*, *scutum*. Semnul lui caracteristic era bastonul confecționat dintr-un butuc de viță pe care îl purta în mâna dreaptă.

Despre ofițerii superiori (*tribuni legionem*, *praefectus castrorum* și *legatus legionis*) nu avem date suficiente în ceea ce privește costumele și armele pe care le purtau. Știm despre tribuni că puteau fi identificați după o bandă lată de purpură pusă pe poala mantiei. La cei de rang senatorial ea era lată (*laticlavi*), și îngustă la cei din ordinul ecvestru (*angusticlavi*). Mantia și-o atârnau de umăr cu o fibulă. Casca lor avea o *crista* foarte bogată în pene multicolore; *gladius*-ul era atârnat de o diagonală iar pantalonii lor coborau până deasupra genunchilor. Ofițerii superiori aveau dreptul de a purta *calcei* (cizmulițe cu carâmb înalt și răsfrânt, care închideau complet piciorul). Fiecare comandant, de la centurion în sus, purta *paludamentum* o fâșie de stofă de diferite culori (în funcție de grad).

În efectivul fiecărei legiuni întâlnim un detașament de cavalerie. Călăreții erau înarmați cu un *gladius* lung, *contus*, *scutum*, *galea*, *lorica* și *trei pila*.

Trupele auxiliare regulate (*alae* și *cohortes*) erau recrutate dintre populațiile barbare cucerite.

Cohortes (de infanterie) se recunosc după *tunica* scurtă, *cingulum*, *sagum*, *caliga* și *focale*. Ca arme, erau dotate cu o cuirasă de piele, *galea* cu inel de atârnat, scut oval, *gladius* și *hasta*.

Alae (de cavalerie) purtau în general aceleași costume și aceleași arme ca și cohortele. Scutul lor era o *parma* ovală sau hexagonală.

Soldații din *numeri* erau specializați în mânăuirea unei anumite arme. Ei veneau în castru cu costumul și armamentul specific etniei lor.

Deci, în domeniul armamentului, Roma, în decursul istoriei a adoptat și a perfecționat armele cu bun efect combativ asupra dușmanilor. Arsenalul

armelor ofensive și defensive varia după caracterul unităților pe care le echipa (infanterie, cavalerie, marină, trupe de asediu).

Forma, dimensiunile, modul de întrebuințare a armamentului roman se pot cunoaște din relatările unor autori, din reprezentările sculpturale sau picturale, dar mai ales din obiectele originale găsite în urma săpăturilor arheologice. În afara armelor de luptă, în majoritatea cazurilor lucrate din fier, au fost descoperite și arme de paradă, turnate din bronz, câteodată poleite cu aur și argint.

HABITATUL ÎN DACIA ROMANĂ

O înțelegere cât mai completă a problemelor social-economice și etno-culturale ale provinciei Dacia impune cunoașterea condițiilor de habitat ale provinciilor și a tipurilor de așezări existente aici. Deși toponimia antică a provinciei este destul de redusă, cuprinzând aproximativ 80 de denumiri de așezări, este evident că numărul acestora a fost mult mai mare, cele mai multe fiind așezările rurale, alături de care s-au dezvoltat însă și câteva centre urbane-orașe. Dacă orașele concentrează viața politică, culturală, meșteșugărească și comercială a provinciei, în schimb așezările rurale cuprind cea mai mare parte a populației, îndeosebi a populației autohtone, coloniștii îndreptându-se predilect spre mediul urban, unde se găsesc și mai frecvent menționați în inscripții.

Izvoarele epigrafice sunt suplimentate de cele documentare : *Geografia lui Ptolemeu* menționează 44 de așezări dintre care unele sunt menționate și de alte surse de informare, putând fi identificate topografic, iar altele datează din perioada anterioară provinciei; *Tabula Peutingeriana* (mijlocul sec. III d.Hr.), *Cosmografia geografului anonim din Ravenna* (sec. VII) completează și ele informația documentară.

Așezările rurale (pagus și vicus)

Așezările rurale sunt atestate pe întreg teritoriul provinciei, dar răspândite inegal. Repartiția geografică inegală reflectă densitatea populației și importanța economică diferită a unor regiuni cu o anumită formă de relief sau mai bogate ori mai sărace în surse ale solului și subsolului. Gradul de densitate al așezărilor într-o zonă geografică indică, pe de o parte ponderea autohtonilor în zonă, iar pe de altă parte procesul de colonizare romană în exteriorul centrelor urbane sau militare.

Alături de *villae-le rusticae*, așezările rurale de pe teritoriul Daciei romane au fost de tip *pagii (pagus)* și *vicii (vicus)*. Ambele aveau caracter agricol-pastoral, dar existau și *centre miniere* sau *centre cu pronunțat caracter meșteșugăresc* (ex.: execuția de ceramică-olărit).

Raritatea documentelor epigrafice și caracterul lor lacunar face să se știe puțin despre statutul juridic, organizarea și administrarea așezărilor rurale ale provinciei. Analogiile cu modul de organizare a așezărilor rurale din alte provincii ale Imperiului, oferă totuși unele indicii. Astfel, istoricul Gr. Florescu comparând situația din Dacia cu cea din Mauretania și alte zone (provincii) cu aglomerări de origini și etnii diferite, încă neromanizate, consideră că în administrația satelor din Dacia, acolo unde dreptul roman era

în vigoare, nu se aplica principiul colegialității și al eligibilității, ci se recurgea la sistemul numirii unei singure persoane (*principes*), însărcinată cu administrarea comunei sau a aceluia *territorium* în fruntea căruia se afla.

Arheologul și istoricul D. Tudor susținea că administrația rurală era realizată de organele și serviciile orașului pe teritoriul căruia se găseau satele, iar funcționarii (*magistri*) așezărilor rurale din *territoria* municipiilor erau lipsiți de putere de inițiativă în problemele importante, ei acționând după dispozițiile venite de la conducerea orașului. Iar satele înglobate în *territorium-ul militar* al unui castru erau administrate de comandantul garnizoanei ajutat probabil de un consiliu format din proprietarii rurali locali.

Cercetătorul C. Petolescu, în urma studierii unei inscripții care se referea la așezarea romană de la *Lucidava*, în care sunt menționate *curial[es] terit[orii] Luc[idavensis]* care se îngrijeau de restaurarea statuii templului zeiței Nemesis, găsește o analogie într-o inscripție din Dobrogea unde este amintit un *loci principes quinquenalis territo[r]ii Capidavensis*. Statutul așezării de la *Capidava* era acela de *vicus*, deci și *Lucidava* a fost probabil tot un *vicus*. La conducerea așezării de la *Barboși* era atestat un *quinquenalis*.

Termenul de *pagus* indică, după majoritatea cercetătorilor, o comună rurală de tip roman, constituită pe teritoriul unui oraș cu rangul de *colonia*. Economic, urbanistic și administrativ un *pagus* se situa imediat după *municipia*. Aceste comune de tip roman duceau o vie activitate economică, care favoriza posedarea a multor elemente de urbanism. De aceea, în sens economic, ele se pot numi *târguri (forarum venalium)*.

Calitatea juridică de *pagus* se acorda probabil de guvernatorul provinciei. La origine, cele mai multe dintre *pagii* s-au dezvoltat pe vechi târguri dacice. Unele dintre aceste *pagii* au fost, din punct de vedere urbanistic adevărate orașe, dar nu au putut ajunge la rangul de *municipia*, cauzele fiind diverse: ori nu se aflau pe teritoriul unui oraș cu rang de *colonia*, ori prezența locală a unei garnizoane impunea o conducere militară.

Deși au existat mai multe asemenea *pagii* pe teritoriul Daciei, epigrafic sunt atestate doar pe teritoriul Ulpiei Traiane Sarmizegetusa: *Pagus Aquensis* și *Pagus Miciensis*.

Pagus Aquensis (Călan, jud.Hunedoara) este prima localitate atestată epigrafic între Sarmizegetusa și Apulum, *tabula Peutingeriana* menționând-o sub numele de *Ad Aquas*. Aici s-a format o așezare civilă datorită izvoarelor termale existente în zonă și a carierelor de piatră din apropiere. Poziția juridico-administrativă a așezării de la *Aquae* este relevată de inscripția în care este menționat un anume *C. Iulius Marcianus, decurion colonia Sarmizegetusa și praefectus pagi Aquesensis*. Rezultă că era un

pagus pe teritoriului capitalei condus de un praefectus care era în același timp și decurion al Ulpiei Traiane. Așezat într-o zonă muntoasă, lipsit de resurse naturale, acest pagus nu a avut forța economică de a se ridica la rangul de municipia.

Pagus Miciensis (Vețel, jud. Hunedoara) este cel mai important pagus cunoscut până acum în Dacia. El era un târg de graniță care avea un dublu rol: economic și militar. Aici se făceau schimburi comerciale cu iazigii de peste Tisa, iar puternica garnizoană ce staționa la Micia controla zona minieră a munților Apuseni și asigura siguranța plutei care coborau pe Mureș.

Tot la Micia s-a creat și o statio cu caracter vamal care vămuia toate mărfurile supuse taxei tranzitând pe Mureș spre vărsarea sa ori venind de la iazigi. De asemeni, Micia dispunea de un mic port în care acostau ambarcațiunile care transportau mărfuri din Dacia spre Dunăre, pe Tisa.

Pagus-ul avea și un important rol de apărare, indicat de marele castru de aici și de puternica garnizoană care-l ocupa: *cohors II Flavia Commagenorum*, venită din Orient și Mauretania.

Din punct de vedere al urbanisticii și arhitecturii, Micia era un adevărat oraș. Se găseau aici *therme* romane, amfiteatru, templu.

Studiind urbanistica de al Micia, cercetătorul Liviu Mărghitan a ajuns la concluzia că prezența capitelor de marmură, fragmentelor de coloană, a hypocaustusului, pardosirea camerelor cu mortar, prezența ceramicii fine, a paharelor de sticlă, atestă caracterul unei localități tipic urbane. În nici una din locuințele cercetate nu s-au găsit țigle sau cărămizi cu inscripții militare care să ateste existența unei unități militare aici, ceea ce dovedește că localitatea civilă s-a dezvoltat independent de castrul roman. Se poate spune că între deceniile II și III ale sec. III d.Hr. este perioada în care pagusul Micia, din așezare rurală devine o așezare asemănătoare oricărui oraș din Dacia. Chiar și prin existența celor doi *magistri* corespunzători *duumvirilor*, *pagusul* de la Micia se deosebea de celelalte așezări rurale.

Cercetătoarea Lucia Țeposu-Marinescu crede că termenul de pagus pentru Micia ar trebui abandonat. Micia ar trebui să fie considerată un district din teritoriul unei colonii. Cercetătoarea consideră că pentru *magistri* de la Micia nu există nici o dovadă a legăturilor cu metropola, deci nu se știe dacă aceștia au fost numiți de către *ordo decurionum* al capitalei sau erau aleși de *veterani et cives romani*.

Vicus-urile sunt a doua categorie importantă de așezări rurale. Sunt foarte puțin cunoscute din punct de vedere topografic și administrativ. Prin vicus se desemnează de obicei o mică comună rurală, un sat organizat după tip roman, populat de coloniști, veterani, peregrini sau necetățeni. Conducerea așezării aparținea unui *magister* fără importanță politică, sediul

administrativ fiind propria-i locuință. Au prosperat vicus-urile din regiunile agricole înfloritoare și de pe noile drumuri de comerț ocupate în general de coloniști.

Izvoarele literare și epigrafice menționează multe asemenea așezări, dar la cele mai multe nu li se cunoaște precis statutul juridic de vicus-uri. Prezentarea unora dintre ele permite o mai bună înțelegere a organizării și importanței lor.

În Banat, pe drumul care duce de la Lederata la Tibiscum sunt amintite așezările: *Arcidava (Vărădia)*, *Centrum Putei (Surdac)*, *Caput Bubali (Delinești)*, *Berzobis (Berzovia)*, *Aizis (Ezeriș)*. Pe drumul ce pornea de la Dierna și care, unindu-se cu primul, ducea la Sarmizegetusa se aflau localitățile: *Ad Mediam (Mehadia)*, *Praetorium (Plugova)*, *Ad Pannonis (Gornea)*.

În Oltenia sunt amintite: *Admutrium (Butoiești)*, *Pelendava (Mofleni)*, *Acidava (Enoșești)*, *Rusidava (Momotești)*. Pe valea Oltului, de la sud spre nord erau așezările de la *Pons Aluti (Ionești Govorei)*, *Buridava (Stolniceni)*, *Pons Vetus (Câineni)*, etc.

În Transilvania sunt de asemenea nenumărate așezări cu caracter rural: *Cedonia (Gușterița)*, *Lacidava*, *Brucla (Aiud) și Salinae* (așezare în care se exploata sarea) – ambele între *Apulum* și *Potaissa*. Între *Napoca* și *Porolissum* se aflau: *Optatiana (Gârbou)*, *Zargiana (Zutor)*, *Cersie (Romita)*. Între *Apulum* și *Sarmizegetusa* sunt menționate de izvoare: *Germisara*, *Aquae*, *Petrae și Burticum*.

În Munții Apuseni, datorită tăblițelor cerate, există informații despre unele așezări: *vicus Pirustarum*, care era situat lângă castrul de la *Alburnus Major*. Era un sat de mineri iliri aduși din Dalmația pentru exploatarea minierei din Munții Apuseni. În Dalmația așezările purtau numele de *castella* și erau conduse de un *princeps*, fiind organizate în *collegia*. Se pare că o astfel de organizare dalmată a fost la *Pirustarum*.

Pe teritoriul orașului Turda de astăzi a existat un *vicus Patanissensium* – sat de coloniști (sau poate de autohtoni) care a precedat faza de municipiu a *Potaissei*.

O inscripție din timpul lui Gordian III semnalează existența unui *vicus Anartorum* pe granița de vest a Daciei, localizat la *Almașul Mare*, în apropierea castrului de la Bologa, vicus considerat de unii cercetători, pe baza materialelor arheologice de aici, drept sat de autohtoni.

Așezările de la *Germisara* și *Herculane*, deși au rol de stațiuni balneare pot fi interpretate tot ca vici. Ele dispun de ape termale vindecătoare și s-au constituit în scopul valorificării acestor ape, cu amenajări speciale numite *thermae*.

Istoricul *Ulpian* precizează că localitățile *Napoca* și *Potaissa* au fost vicusuri înainte de a deveni municipii.

Constatând numărul mare de așezări cu nume dacic *C.C. Giurăscu* susține că pe locul unor așezări dacice s-au cristalizat așezări de tip roman și că în cuprinsul acestor așezări, elementele romane coexistă cu cele autohtone majoritare.

Un loc aparte între așezările de tip vicus îl reprezintă cele formate în imediata apropiere a castrelor militare. Construirea fortificațiilor cât și instalarea armatei romane a fost urmată concomitent de instalarea unor construcții și clădiri cu caracter semicivil care aparțineau unor mici negustori, meșteșugari sau familiilor soldaților care însoțeau trupele în momentul transferării lor.

În literatura de specialitate aceste așezări sunt numite *Vici militari*, *Auxiliar vici*, *Kastellvici*. În această categorie intră și vicusul de la *Tibiscum* (Jupa) atestat pe malul stâng al Timișului. Cercetările de aici au dus la concluzia că organizarea vicusului începe odată cu ridicarea castrului auxiliar, când se luau măsurătorile, se stabilea o zonă în apropierea castrului și se împărțea terenul în loturi mici pentru case și pentru diferite clădiri publice. Așezarea era dispusă în jurul unei piețe, unde se aflau ateliere meșteșugărești, brutării, cârciumi, prăvălii care deserveau populația.

Se întindea pe o suprafață de 12 hectare, cu clădiri dispuse la 1,5-2 m una de cealaltă. Vicusul militar de la *Tibiscum* a cunoscut mai multe faze de dezvoltare. În jurul său a fost construit un sistem de apărare făcut în două faze: în prima era apărat de un val de pământ cu două șanțuri de apărare, iar în cea de-a doua fază se ridica un zid de incintă. Se pare că apogeul acestei așezări îl reprezintă prima jumătate a sec. III, când așezării civile i s-au adăugat multe elemente de urbanism și a cunoscut o mare extindere, stabilindu-se aici prima generație de veterani și au fost atrași un număr mare de coloniști. Se poate presupune că populația sa ajungea la 3000-3500 de locuitori din care 2000 reprezentau soțiile și copiii soldaților.

El a avut rol în formarea centrului urban de pe malul drept al Timișului care în sec. III ajunge la rangul de municipiu. Cunoașterea unor astfel de vicusuri este utilă, deoarece asemenea așezări pregătesc urbanizarea provinciei, contribuind totodată la romanizarea sa.

Tot cu caracter militar sunt așezările numite *stationes*, situate de-a lungul drumurilor și în punctele de control de graniță. Există *stationes vamale, militare, fiscale și de poștă*.

La Cășei pe Someș s-a descoperit o inscripție datând din anul 239. Ea menționează o unitate administrativ teritorială (*regio*) sub jurisdicție militară precum și funcția militară pe care a obținut-o personajul de la *Napoca* concomitent cu comanda militară asupra unei regiuni.

Tot o stație militară este atestată și la *Cioroiul Nou* dar statutul juridic al acestor tipuri de așezări rămâne necunoscut.

Există vicus-uri în care se găsesc urme de construcții din piatră, cărămidă, olane, țigle fragmente de *terra sigilata*, monede, inscripții, instalații de *hypocaustus*. Aceste așezări care reflectă o vie activitate economică au luat naștere în cea mai mare parte prin colonizarea romană. În alte vicus-uri construcțiile din piatră lipsesc, locul lor fiind luat de bordeie simple din pământ, altele modeste din lemn, împletite din nuiele, având în inventar ceramică rudimentară, în care se constată o “slabă activitate economică”. Acestea au fost interpretate ca aparținând populației autohtone. Dovada concretă pentru caracterul lor independent o formează printre altele perpetuarea unor forme de cultură materială și spirituală din timpul Daciei independente, care se întâlnesc în același strat de cultură romană și în aceeași locuință sau groapă de provizii, laolaltă cu unele produse superioare, unele aduse sau făcute în Dacia de către romani.

Un exemplu de astfel de așezare este cea de la *Obreja*, la 20 km de Apulum. Cercetarea făcută în așezarea și cimitirul de la Obreja a dus la concluzia că în teritoriul care aparține leg XIII Gemina de la Apulum există în plină epocă romană un sat de daci autohtoni care au practicat modul de viață și obiceiurile avute înainte de cucerire, dar care au primit din abundență numeroase produse și influențe romane.

Vicus-urile autohtone se aflau mai ales în ținuturile izolate, cu pământ slab productiv sau în zonele periferice depărtate de orașele și castrerele militare sau de principalele căi comerciale. Aceste sate ale autohtonilor se prezintă diferit de cele ale coloniștilor având o notă de conservatorism și în majoritatea cazurilor având un caracter agricol-pastoral.

Vicus-ul autohton era însă mult mai înapoiat din punct de vedere economic, cultural și aceasta se datorează și faptului că pământurile cucerite de la daci erau împărțite conform cu interesele stăpânilor. De asemeni minele, salinele, carierele de piatră, pășunile toate intrau în patrimoniul împăratului. Satului dac îi mai rămânea cel mai sărăcăcios pământ și foarte puține posibilități de dezvoltare și de aceea rămânea în urma vicus-ului roman.

Beneficiarii veniturilor obținute de pe seama așezărilor rurale erau doar câțiva proprietari funciari, coloniști, veterani.

Prin prezența unui magistrat numit de consiliul orașului se urmărea obținerea a cât mai multe venituri de pe seama vicus-urilor din teritoriul lor. Orașele își dădeau tot interesul ca ele să fie cât mai bine organizate și supravegheate totodată de garnizoanele militare.

Se poate concluziona că, prin faptul că fiecare așezare rurală din Dacia urma planul unei așezări tipic romane, prin intensa viață economică, socio-

culturală și uneori prin elementele de urbanism, prin schimburile și interferențele pe care le-au avut cu autohtonii, vicii și pagii au fost celulele economice ale statului roman și principalii piloni ai romanității în Dacia.

Villae rusticae în Dacia Romană

După cucerirea Daciei, coloniștii veniți din alte provincii sau proveniți din rândul veteranilor s-au instalat – parte din ei – în mediul rural, pe parcelele de pământ obținute de la stat.

Condițiile concrete ale noii provincii au determinat tipul de proprietate funciară. “În Dacia Romană predomina proprietatea funciară mică și mijlocie. Marile latifundii imperiale sau private, de felul celor cunoscute în Italia sau în alte provincii întinzându-se pe mii de jugăre, în Dacia nu sunt documentate. Cu timpul însă, după jumătatea sec. al II-lea, se formează totuși probabil și aici proprietăți funciare mai mari, mai ales în teritoriile orașelor. Cei mai mulți dintre membrii ordinului decurionilor erau proprietari de pământ. Ei și-au rotunjit cu timpul proprietățile provocând ruina micilor proprietăți țărănești” (M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București 1969, p.293).

Coloniștii și veteranii și-au ridicat case pe loturile primite. Cu timpul, în funcție de mărimea și rentabilitatea lotului și sub ocrotirea permanentă a statului roman, unele din aceste proprietăți vor deveni “gospodării bine închegate, unități de exploatare agricolă, locuite permanent, cu o serie de construcții anexe împrejmuite de cele mai multe ori, situate la o anumită distanță de orașe sau sate, producând astfel nu numai pentru gospodărie ci și pentru piață”. Astfel de gospodării sunt cunoscute de autorii antici și în literatura de specialitate sub numele de *villae rusticae*.

Numărul descoperirilor semnalate (prin cercetări arheologice de suprafață) drept *villae rusticae* în Dacia se ridică până la 100, dar certe se pot considera în jur de 25-30 de asemenea gospodării.

După planul constructiv și după materialele arheologice descoperite sunt considerate *villae rusticae* cele de la *Deva*, *Hobița-Grădiște*, *Sântămărie Orlea*, *Mânerău* (jud. Hunedoara), *Aiud*, *Răhău* (jud. Alba), *Apahida*, *Ciumăfaia* (jud. Cluj), *Gârbou* (jud. Sălaj). Identificate doar pe baza unor observații făcute pe teren sau mici sondaje sunt la: *Lesnic* (jud. Hunedoara), *Straja* (jud. Alba), *Chinteni*, *Dezmir* (Criseni), *Jucul de Sus*, *Viștea* (jud. Cluj), *Șeica Mică* (jud. Sibiu), *Darju și Înclăceni* (jud. Harghita) în Transilvania, *Cernați* (jud. Mehedinți), *Cioroiu Nou* (jud. Dolj), *Corabia și Cilieni* (jud. Olt).

Alte descoperiri considerate drept *villae rusticae* nu îndeplinesc aceste caracteristici (Ex. cele de la *Ighiu* – Alba și *Cinciș - Cerna* - Hunedoara), cu câte o singură clădire (la *Inghiu* – cu elemente arhitecturale impunătoare, la

Cinciș – lipsind sistemul de încălzire) la ambele construcții lipsind anexele absolut necesare unei economii agrare, dar având în apropiere modeste așezări cu cimitirul mic adiacent pentru lucrătorii folosiți în exploatarea unor cariere de piatră sau mine de fier, sunt mai de grabă sedii administrative ale acestor exploatări.

Alte descoperiri – la *Apahida, Dezmir și Aiton* (jud. Cluj) – aflate în apropierea marelui oraș (*Napoca*) și având doar câte o clădire, sunt de fapt *villae suburbanae* (sau au putut servi drept *mansion*, ori au aparținut unor gospodării modeste, care nu au depășit cerințele minime ale unei familii). În zona Banatului, în apropierea Diernei s-au descoperit *villae rusticae*, încă insuficient cercetate. La *Eșelnița* punct “*Valea Mala*”, la *Jupalnic* care era prima așezare dinspre Dierna spre *Ad Mediam*.

În provincia Dacia, *villae-le rusticae* erau situate în apropierea marilor artere de circulație, în văile laterale sau pe terasele dealurilor. Reprezintă gospodării de țară de mari dimensiuni, închise într-o curte întărită, având în proprietate culturi agricole, pomi fructiferi, pășuni care asigurau proprietarului venituri. De obicei stăpânii locuiau la oraș. În absența lor, muncile erau dirijate de un om de încredere (cel mai adesea sclav - vechil numit *servus villicus* sau *actor*). Produsele obținute erau valorificate parte din ele pe piețele târgurilor și orașelor din vecinătate.

Prin modul de așezare și tehnica construcțiilor, *villae-le rusticae* din Dacia se încadrau în tipul de *villae rusticae* cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte, întâlnite în Italia și în Africa, îndeosebi în provinciile de nord ale Imperiului, în Gallia și în provinciile dunărene.

Zidurile de incintă descoperite (*Hobița-Grădiște, Ciumăfaia, Deva, etc.*) sunt construite din pietre legate cu mortar în tehnica *opus incertum*, groase de 0,70-0,90 m. Se urma un traseu rectiliniu încadrând o arie dreptunghiulară (*Deva*) sau se urmăreau forme de relief (*Ciumăfaia, Hobița-Grădiște*). Suprafața integrată în incintă era cuprinsă între 0,26 și 3,00 ha (*Sântămărie Orlea*).

Clădirile – în zona centrală se afla clădirea principală (locuința proprietarului). Uneori în zona centrală se mai afla și o clădire secundară (*Ciumăfaia, Hobița*). Restul construcțiilor dependente (totalul construcțiilor ajungând, până în prezent, la cinci în cadrul unei *villae*) sunt înșiruite în jurul celor două clădiri și lipite de zid.

Locuința proprietarului (clădirea principală) se afla în partea centrală a incintei. Nu este niciodată lipită de zidul de incintă. Clădirea are formă patrulateră (dreptunghiulară cel mai adesea) cu un perimetru relativ mic, între 350-600 mp. Zidurile clădirilor erau din pietre legate cu mortar în *opus incertum*, fiind folosite uneori cărămizi, lespezi sau lemn. Zidurile exterioare aveau grosimea de 0,40-0,80 m; iar cele interioare 0,40-0,50 m

(în interior unii pereți erau doar din cărămidă). Fațadele erau decorate de la caz la caz cu porticuri (Aiud), abside exterioare, segmente de ziduri ieșind în exterior și susținând, cu ajutorul unor stâlpi de lemn, acoperișuri de exterior mult prelungite. Acoperișul clădirii este în două pante, conform prescrierilor arhitecților epocii.

Clădirile aveau între 5 încăperi (Hobița) și 12 (Mânerău), construite într-o singură fază sau două faze – mărirea clădirii, refaceri, etc. (Ciumăfaia, Apahida). La Sântămărie Orlea clădirea avea trei faze. În interiorul clădirilor s-au găsit instalații pentru apă sau baie. Încăperile erau padimentate, unele fiind pardosite cu mozaic de lut ars sau cărămizi. Unele aveau pe pereți ornamente reliefate din stuc (Apahida) sau tencuială pictată. Toate locuințele au fost acoperite cu țiglă și olane.

Privitor la rolul încăperilor din casă, existau camere de locuit, bucătării și dependințe utilitare. La toate clădirile centrale din *villae* a fost descoperită o cameră mai mare care prin poziția centrală și prin numărul mare de fragmente de țiglă din interior era probabil *atrium*-ul redus la o mică curte interioară ce oferea lumină celorlalte încăperi.

Construcții anexe – de la una la patru clădiri anexe. Construite din piatră și mortar în *opus incertum*, mai rar cărămidă și mortar sau din lemn. Cele mai multe anexe sunt plasate ce-a lungul zidului de incintă și lipite de acesta. La toate villaele rusticae descoperite clădirile anexă erau dreptunghiulare, formate din una până la trei încăperi, unele fiind padimentate. Majoritatea sunt acoperite cu țiglă (un singur caz – Deva – cu șindrilă). Uneori anexele sunt de mari dimensiuni, depășind chiar clădirea principală, cuprinzând locuințe pentru personal auxiliar sau slujitori, ateliere, adăposturi pentru animale sau magazii pentru cereale.

Există anexe care se pare că au destinație specială: la Deva, o anexă patrulateră avea funcția de post de observație; la Hobița-Grădiște poziția, spațiul și confortul pe care îl oferea indică posibila locuință a unui *villicus*.

Se poate constata faptul că villaele rusticae din Dacia erau asemănătoare cu cele din nordul Imperiului roman atât prin planul și tehnica construcțiilor cât și prin materialul utilizat.

Construite îndată după cucerire, cele mai vechi villae rusticae (Deva, Hobița, Sântămărie Orlea, Șeica Mică) erau de dimensiuni modeste, fiind formate doar dintr-o casă de locuit și câteva anexe. Cu timpul (cele construite mai târziu sau prin lărgirea celor vechi), vor constitui unități agricole bine închegate, ajungând la maxima dezvoltare în perioada Severilor. Dar prin dimensiunile lor villaele rusticae din Dacia nu au depășit niciodată limita unor domenii mijlocii.

Caracterul agricol al acestor edificii este cert documentat de inventarul lor (unelte agricole), situarea în zone fertile rurale ale provinciei, în apropierea surselor de apă naturale necesare oamenilor și animalelor. Unele însă au caracter mixt, meșteșugul secundar având însă o importanță mai scăzută. Ex. villa rustica din apropiere de *Corabia* – avea un cuptor de olar aparținând probabil unui atelier de produse ceramice care producea și *lucernae* imitate după cele cu ștampilele *Ianuaris* și *Flavius*, doi producători din nordul Italiei și Pannoniei; la *Deva*, într-o anexă s-au descoperit pietre de râșniță – moară primitivă.

Proprietarii acestor villae sunt în primul rând *veteranii*. Se adaugă coloniștii, peregrinii sau chiar autohtonii. Ei își recrutau mâna de lucru dintre localnicii din zonă, folosindu-i ca muncitori sezonieri sau angajați permanenți. Așa se explică prezența în inventarul ceramic al unora dintre villae (*Aiud*, *Deva*, *Mănerău*) a ceramicii dacice. Ca urmare, locuirea villaelor era permanentă. Uneori, activitatea economică era dirijată direct de stăpâni (ex. *aedicula* de la *Șeica Mică* – indicând participarea efectivă a proprietarului la muncile câmpului). Proprietarii sau locuitorii acestora căutau să-și facă viața cât mai plăcută, imitând în condiții diferite, ale casei de la țară, confortul și traiul din *domus urbana* prin sisteme de încălzire, băi, pictarea și ornamentarea pereților. Inventarele descoperite sunt obiecte de factură romană, de la ceramică, unelte agricole de metal (fier de plug, seceri, etc.) și din piatră (râșnițe), obiecte de cult (statuete din bronz la *Deva*, șapte altare din piatră la Ciumăfaia dedicate divinităților romane, inscripții funerare), monede, *stilus* de bronz pentru scris, cărămizi cu ștampila L.D.P. Toate indică faptul că villaele rusticae din Dacia, prin gradul lor de romanizare, constituie (alături de caracterul economic al lor) surse de răspândire în mijlocul masei de autohtoni a civilizației și culturii romane. Ele își aduc, deci, aportul substanțial atât la crearea romanității rurale cât și a stabilității și evoluției social-economice și politice a provinciei Dacia.

Urbanizarea provinciei Dacia

Prin procesul de urbanizare se înțelege acel proces istoric în cursul căruia ansamblul așezărilor de pe un teritoriu dat capătă o formă complexă, ierarhizată și diversificată funcțional. Deci, urbanizarea romană a Daciei a fost acel proces istoric reprezentând un aspect al procesului mai amplu de romanizare, integrat în timp etnogenezei românești.

Istoricii antichității au elaborat un model de oraș specific, adecvat societății antice, cunoscut sub denumirile antice de *polis*, *civitas*, *municipium*. “*Cetatea antică*” – modelul municipal la nivelul cel mai general este un oraș-stat, constituit din cetățeni liberi, bucurându-se de “*libertas*” (autonomie deplină internă și externă), conducându-se singur și folosind un teritoriu propriu, având aceeași condiție ca și așezarea urbană propriu-zisă, care era capitala și cel mai însemnat centru dintre mai multe care formează teritoriul.

Cucerirea romană a surprins regatul dac în plin proces de dezvoltare a unui sistem de așezări diversificate și ierarhizate, cu pronunțate tendințe de urbanizare, dar și cu forme specifice clar definite de cele din sudul greco-roman dar și de vestul celtic. În cadrul acestui sistem se distinge un nivel maxim, caracterizat de o dezvoltare planificată, de amplasarea în locuri greu accesibile, de arhitectura monumentală, de amenajări edilitare importante, precum și de efortul relativ însemnat prestat pe o durată de timp restrânsă, pentru realizarea așezărilor urbane. Nivelul este dovedit de grupul de cetăți din piatră ale ansamblului din *Munții Orăștiei* precum cele de la *Piatra Craivii*, *Polovragi*, *Tilișca*, *Râșnov*, *Jigodin* – *Cetatea Zânelor*. Dintre acestea, ansamblul din *Munții Orăștiei* (*Grădiștea Muncelului*, *Costești*, *Blidaru*, *Piatra Roșie*, *Vârful lui Hulpe*, *Fețele Albe*) – constituie un ansamblu unitar, care are un caracter urban, atât prin diversificare funcțională cât și prin sectorizarea și ierarhizarea zonelor locuite. Celelalte cetăți de piatră reproduc la o scară restrânsă caracteristicile “cetății regale” respectiv ansamblului din *Munții Orăștiei*: același plan constructiv, utilizând spațiul montan accidentat, aceleași tipuri arhitecturale, aceeași tehnică de construcție, situarea lor în afara căilor de comunicație, dar în apropierea unui drum important. Cele mai multe sunt centre administrative, militare și religioase ale zonei (districtului, circumscripției) cum sunt *Tilișca*, *Căpâlna*, *Boița*, *Bâtca Doamnei*, altele sunt predilect centre economice (*Piatra Craivii*).

Nuclee cu funcții diferențiate și rol de centre ale unor zone întinse pare să fi fost cetățile de pământ din *Câmpia Dunării* și *Podișul Moldovenesc*: *Popești*, *Tinosul*, *Poiana*, *Brad* la care se adaugă *Pecica* (jud. Arad). Sunt așezări cu veche tradiție și cu o dezvoltare ocupând o îndelungată perioadă

istorică, iar prin plasarea lor geografică puteau supraveghea importante drumuri strategice și comerciale. Planul lor conținea o acropolă fortificată (cu val de pământ, cu palisadă și șanț), în care erau situate și edificiile publice precum și sanctuarele și atelierile meșteșugărești, alături de care se afla așezarea “joasă” (civilă) și necropola de incinerare (tumulară sau plană). Aceste cetăți nu reprezintă trăsături urbane atât de pronunțate, dar se situează într-o etapă de trecere de la locuirea sătească, specifică comunităților agrare, la o formă de organizare urbană. Sunt așezări compacte, compuse dintr-un număr restrâns de locuințe (ex. *Marca*, *Arpașu de Sus*) plasate pe un mic pinden de terasă, fortificate cu val, palisadă și șanț, și supraveghind de la distanță un drum.

Ultimul nivel de așezări dacice este reprezentat de așezări mici, răsfricate, deschise, amplasate pe malul unor ape curgătoare: *Comana de Jos*, *Slimnic*, *Vlădiceasca*.

Istoricul *Radu Florescu* afirmă că în tipologia și evoluția așezărilor și locuirii în cultura dacică a putut fi sesizat un proces îndelungat de diversificare și de diferențiere ierarhică a tipurilor de așezări, dar că acest proces a cunoscut o puternică accelerare în perioada regatului. În vremea lui Decebal se pare că această dezvoltare a oferit baza pentru o reformă administrativă: cetățile conduse până atunci de reprezentanții aristocrației locale au fost subordonate unor funcționari regali.

Fenomenul de urbanizare dac de tip “*oppidan*” s-a desfășurat sub influențe mediteraneene, dar adaptate concepției de viață a unei societăți ce ieșea din sfera organizării gentilice. Dezvoltarea unor așezări fortificate – sediu al uniunilor de triburi este urmată de crearea sistemului de cetăți din jurul capitalei politice a statului dac din Munții Orăștiei. Abia în cetățile dacice din jurul capitalei apar elemente de urbanism. Fenomenul va fi întrerupt prin cucerirea romană, care va aduce pe teritoriul dacic întreaga experiență de colonizare și urbanizare a Romei.

Urbanizarea romană a întrerupt procesul incipient dacic, de care nu a ținut cont. Particularitățile urbanizării provinciei Dacia sunt tocmai o consecință a adaptării urbanismului roman la realitățile etno-istorice găsite aici. Provincia Dacia fiind printre ultimele create de către Imperiu, toate mecanismele de asimilare utilizate de Imperiu – colonizare, urbanizare, romanizare – ating forme optimizate funcțional.

Fenomenul urban grec nu a produs elenizarea mediului autohton geto-dac. Orașele grecești urmăresc propria dezvoltare economică și socială, asigurând coloniilor condiții de viață proprii metropolei, într-un teritoriu în care continuă să trăiască populația autohtonă în forme organizate specifice. La cucerirea teritoriilor geto-dacice din sudul Dunării, Imperiul roman va ține cont de dualismul dezvoltării “urbane” a acestora. Orașele grecești

pontice vor continua să existe cu un regim de *civitates foederate* sau *civitates stipendiariae*, bucurându-se în acest cadru juridic de privilegii care le asigurau dezvoltarea tradițională în condiții de securitate sporită, lărgindu-le posibilitățile de prosperitate.

Teritoriul daco-getic dintre Balcani și Dunăre (*Ripa Thraciae*) va fi obiectul urbanizării de tip roman, transpus la realitățile specifice, mult mai asemănătoare celor din Dacia nord-dunăreană.

Urbanizarea este termenul modern utilizat pentru a defini politica imperială de constituire a unor centre urbane de drept roman sau peregrin. Cu rare excepții (Sarmizegetusa romană, Aquae în Dacia inferioară) se dovedește arheologic că mai toate orașele provinciei s-au edificat pe, sau în apropierea, vetrelor unor așezări dacice mai vechi; ceramica arată categoric această continuitate de viață, în timp ce numele autohtonilor din inscripțiile provinciei pot fi ușor confundate cu ale coloniștilor traci veniți de la nord de Dunăre. Doar printr-o asemenea permanență se poate explica toponimia dacică păstrată masiv în orașele, târgurile și satele provinciei romane.

Ptolemeu (*Geografia*, III, 8) descrie pentru Dacia populațiile care locuiau aici, fără să indice orașele care aparțin fiecăreia dintre ele. Prin faptul că Ptolemeu menționează printre populațiile din Dacia, alături de câteva nume autentice de triburi (*anarții, costobocii, tauriscii, biephii, ciagisii, piephigii*) și nume derivate din al unor așezări dacice, permite ipoteza că el a dispus de o sursă documentară privind provincia în care erau indicate unități teritoriale în jurul unor centre, cel puțin cu numele autohton dacă nu și cu o comunitate majoritar autohtonă. Faptul că printre localitățile menționate în listă (*Geografia*, III, 8, 4) nu se găsesc orașele *Buridava, Potula, Cauca*, etc., iar pe de altă parte în lista populațiilor lipsesc comunități atestate de alte izvoare (*Apulii, Sucidavensii, Cumidavensii*) a fost unul din argumentele neîncrederii cercetătorilor în veridicitatea descrierii lui Ptolemeu. Din prezentarea orașelor lipsesc de asemenea date despre statutul fiecărui oraș în parte, iar neidentificarea pe teren a celor mai multe din așezările menționate (și necercetarea sistematică a celor localizate) au mărit neîncrederea față de afirmațiile geografului antic.

Importante pentru localizarea centrelor urbane și a așezărilor rurale sunt și alte două izvoare documentare: *Tabula Peutingeriana* (sec. III d.Hr.) care asigură localizarea multor *stationes* și *mansiones* pe drumurile imperiale ale provinciei (cu erori de cifre rutiere) și *compilația cartografică* a unui scriitor (*geograf?*) anonim din Ravena (sec. VII d.Hr.).

În condițiile impreciziei izvoarelor documentare specialiștii apelează în problema urbanizării Daciei exclusiv la documentele epigrafice. Totuși, informația epigrafică este parțială, marea majoritate a monumentelor găsindu-se în marile centre urbane moderne, în urma descoperirii, adunării

și depozitării lor începând din Renaștere până în epoca modernă. Numărul relativ redus de inscripții găsite în restul teritoriului Daciei se poate datora absenței lor în mediul rural, dar și faptului că nu au fost descoperite prin lucrări moderne, sau au fost pierdute de-a lungul timpului, fără să se semnaleze descoperirea lor. Inscripțiile descoperite nefiind emanația unor instituții juridice, termenii de redactare a lor nu sunt suficient de preciși pentru a defini juridic statutul așezărilor menționate în text. Ex. între inscripțiile din Dacia nu există nici una care să confirme existența unor *civitates*. În mediul geto-dacic *civitas* apare doar în cazul *Ausdecenses* pe un act de hotărnicie, emanație a administrației provinciale. Pentru Dacia romană lipsesc astfel de documente. În inscripțiile cu utilizare publică apare VICUS – ca centru al unei comunități, cum este cazul aceluia *R_____um VICUS ANARTORUM* de pe *miliarul* de la *Amlașul Mare*, interpretat drept *Ruconium* din lista lui Ptolemeu.

Odată cu venirea romanilor se fundează primele orașe din Dacia. Fiecare din aceste orașe se bucură de protecția unei divinități, căreia i se rezerva un sanctuar de seamă (*Esculap* și *Hygea* la *Apulum* *Fortuna* la *Romula*, *Nemesis* la *Sucidava*, etc.). Orașele se întrec în căutarea de patroni puternici politic și pecuniar, cărora le oferă magistraturi onorifice, laice și religioase, monumente epigrafice și statui.

În timp, urbanizarea Daciei coincide cu punctul culminant atins de urbanizarea în Imperiu, pe vremea *Antoninilor* și *Severilor* (îndeosebi *Septimius Severus*). Statistic se constituie un oraș cu rang de *colonia* sub *Traian* (*Colonia Dacica*), două cu statut de *municipium* sub *Hadrian* (*Drobeta* și *Napoca*) alte două cu statut de *municipium* sub *Marcus Aurelius* (*Apulum* – *Partoș* și *Romula*) și șase sub *Septimius Severus* (*Apulum* – *Cetate*, *Potaissa*, *Porolissum*, *Dierna*, *Tbiscum*, *Ampelum*).

După unii cercetători (R.Florescu) procesul de urbanizare al Daciei romane comportă trei probleme specifice:

- g) Cum și când au apărut noile orașe;
- h) Tipologia orașelor romane din Dacia;
- i) Modul în care în jurul orașelor s-a constituit o rețea de așezări, diferențiată funcțional și ierarhic, și locul pe care această rețea l-a ocupat în viața provinciei.

1) Cu excepția *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, cele mai vechi orașe romane din Dacia apar pe vremea împăratului *Hadrian*. *Drobeta* se dezvoltă în vecinătatea podului lui *Apollodor*, fiind *municipium Aelium Hadrianum*. Pe columna lui *Traian* scenele XCIX – C redau întâlnirea lui *Traian*, chiar lângă pod, cu reprezentanți ai populației barbare în fața unui oraș cu sanctuare, amfiteatre și zid de incintă. Se pare că în momentul construirii

podului peste Dunăre în 102 s-a creat aici un oraș civil diferit de Castellum, acesta fiind, cel căruia Hadrian îi acordă statut de municipiu.

Romula, municipiu tot din timpul lui Hadrian. Aici a existat inițial doar un *agger* și *fassa*, înconjurând o suprafață de 216x182 m. Istoricul *D. Tudor* considera că în interiorul acestei incinte s-a creat orașul, prin colonizare de veterani apoi, ca urmare a dezvoltării sale, prin construirea zidului de incintă. În sec. III s-a construit *manu militari* o incintă de pământ care cuprindea în interiorul său locuirea dezvoltată în jurul incintei timpurii.

Acordarea statutului de municipium așezării de la *Napoca* de către Hadrian dovedește existența aici, imediat după cucerire a unui vicus care s-a dezvoltat spre statutul de oraș roman. Acestei prime etape de urbanizare trebuie să-i fie inclusă și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, prima și singura *coloniae* creată din start cu acest statut, așezată într-o poziție centrală și la un important nod de drumuri, servind drept nucleu organizatoric al întregii provincii. Ridicarea canabaelor castrului de legiune de la *Apulum* la rang de municipiu sub *Marcus Aurelius* reprezintă ultimul episod al primei etape de urbanizare, respectiv de constituire a rețelei fundamentale urbane a Daciei. Pe această bază ia avânt viața economică și socială care, la rândul său, adâncește procesul de urbanizare. Centrele urbane existente se lărgesc ca spațiu, cresc ca număr de populație, își diversifică activitățile economice, se diferențiază populația. Alături de aceste centre apar noi centre urbane. Efectul este consacrarea oficială în promovarea urbană din timpul împăratului *Septimius Sever*, când primesc regim juridic de municipiu șase orașe dacice – *Dierna*, *Tibiscum*, *Apulum*, *Potaissa*, *Porolissum*, *Apulum* – orașul civil, iar alte trei municipii – *Apulum* – orașul militar, *Drobeta*, *Romula* – sunt ridicate la rang de *coloniae*. Această etapă de urbanizare coincide și ea cu alte măsuri de organizare administrativă, militară, rutieră a provinciei. Astfel, recunoașterea statutului de oraș apare ca o măsură de integrare a unor realități locale în sistemul general al Imperiului.

2) În cadrul tipologiei orașelor romane din Dacia un loc îl ocupă planul de tip centralizat al *Coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, patrulater aproape pătrat, cu o rețea de străzi octogonală, generată de cele două axe mediane cu rol de magistrale, forumul ocupând unul dintre cvartalele centrale. Orașul are o suprafață de mărime medie. Încă de timpuriu locuirea și unele instituții publice s-au amplasat în afara zidurilor constituind cartiere întregi de-a lungul unor artere care prelungeau rețeaua stradală din interior.

Cele mai multe orașe însă, dezvoltate din *canabae*, evoluează în contact direct cu lagărul fortificat al trupei pe lângă care ființează. De obicei una sau două dintre magistralele lagărului se prelungesc în *canabae* și generează o rețea octogonală, bază a organizării habitatului din orașul militar. Dar

planificarea urbană a canabaelor ține seama, într-o măsură importantă, și de relief și de natura locului.

Marile orașe ale Daciei – Apulum, Potaissa, Napoca sunt relativ puțin cunoscute datorită suprapunerii lor de către localități moderne. Totuși din informațiile fragmentare, culese din fiecare dintre ele, se poate modela o imagine de ansamblu destul de concludentă. La *Potaissa* a putut fi delimitat un cartier meșteșugăresc cuprinzând ateliere de olari, sticlari și fierari. Cartierele meșteșugărești sunt situate în general în zonele periferice ale orașelor, în preajma unei surse de apă. Tot marginal sunt plasate și unele construcții publice – amfiteatre, terme. În general, amfiteatrele sunt *extramuros*, dar la *Porolissum*, unde nu a fost identificată o incintă fortificată, amfiteatrul este plasat în marginea așezării. La *Drobeta*, termele sunt situate în interiorul centurii fortificate, dar în marginea orașului, pe malul Dunării. La *Ulpia Traiana* se pare că sunt localizate în afara zidurilor, între oraș și amfiteatru.

3) În ceea ce privește urbanistica și arhitectura orașelor, puținele informații permit totuși să se sesizeze aspectele esențiale: străzi pavate, canalizări, apeducte, temple. Toate aceste edificii foloseau elemente arhitectonice și artistice de tradiție clasică romană, dar purtând, cel mai adesea, amprente provinciale.

Aspectul urban roman, chiar dacă cu accent provincial, este ceea ce caracterizează orașele Daciei. Din acest aspect face parte și *arta funerară*. În jurul orașelor, de-a lungul principalelor căi de comunicație se înșiriau *mausolee*, *aediculae* sau simple *stele funerare*. Mormintele erau decorate cu statui, reliefuri și inscripții. Necropola constituie o adevărată reflectare a orașului viu.

4) Apare evident din analiza efectuată că procesul de urbanizare în Dacia romană a afectat întreg teritoriul, constituind o structură generală, fundamentală, care a oferit cadrul nu numai administrativ dar mai ales pentru dezvoltarea economică și socială specifică provinciei.

Faptul că această structură nouă a înlocuit radical și complet vechea rețea de habitat dacică, constituind totodată baza unei dezvoltări economice și sociale de nivel superior i-a asigurat un rol hotărâtor în procesul de asimilare al localnicilor daci și pe cel de omogenizare al coloniștilor veniți “*ex toto orbe romana*”. Se poate deci admite că organizarea militară, colonizarea și urbanizarea au fost cei trei factori esențiali ai romanizării Daciei, factori strâns corelați între ei.

Urbanizarea a supraviețuit retragerii administrației și trupelor romane din Dacia. Este cunoscut faptul că orașele romane de la Dunăre – Dierna, Drobeta, Sucidava, au continuat să existe. Marile orașe de pe *drumul imperial* Dierna – Tibiscum – Ulpia Traiana – Apulum – Potaissa – Napoca

– *Porolissum* au continuat să existe ca orașe, chiar dacă restrânse teritorial și modificate ca instituții, până către mijlocul sec. V d.Hr.

Este evident că procesul de urbanizare romană a Daciei, jucând un rol de prim ordin în acela mai larg de romanizare a provinciei, a constituit un factor important și în etnogeneza poporului român.

Orașele Daciei romane

Orașele provinciale erau “*efigies parvae simulacraque populi Romani*” în sensul încercărilor de a copia modelul Romei sub toate aspectele. Întemeierea lor repetă fundarea Romei. Noile ctitorii trebuiau să urmeze destinul cetății lui Romulus tocmai prin această respectare scrupuloasă a actului inițial. Iar Roma a fost creată din dorința zeilor. De aceea, întemeierea devine un act ritual cu semnificație cosmologică, presupunând *inauguratio* (constând din delimitarea unui spațiu fictiv necesar consultării zeilor prin *aruspicium*), *orientatio* (stabilirea topografiei străzilor principale: *decumana maximus* de la Est la Vest și *cardo maximus* de la Nord la Sud), *limitatio* (întoarcerea brazdei – *sulcus primigenius* – și delimitarea incintei – *pomerium*). *Pomerium*-ul era determinat de numărul participanților la actul întemeierii, iar acesta determina mărimea celorlalte edificii publice sau private, după legile economiei de spațiu.

Topografia așezărilor romane a fost complet schimbată față de cea anterioară, dacică, vechile criterii regional-tribale fiind ineficiente. Amplasarea lor s-a făcut în funcție de sistemul rutier și rețeaua navigabilă, care garantau schimbul și posibilitatea rapidă de mișcare a populației și a trupelor. Datorită traficului rutier intens *Apulum* depășește în dezvoltare chiar capitala provinciei, situată într-un punct rutier mai puțin important.

Un alt criteriu de amplasare a fost cel al fertilității solului și bogățiilor subsolului, care determinau în mod direct existența unor meșteșuguri.

Cetatea antică, mai ales cea romană, a fost cadrul favorabil unei vieți în special civile. Toate construcțiile din cadrul său sunt dispuse cu simț practic, după legi strict funcționale. “*Centrul*” cetății era *forul* cu anexele sale, apoi *curia* și *basilica*, străzile axe principale orientate în cruce după coordonatele locului (EV-NS) (*decumana* și *cardo*), străzile secundare (*decumanes* și *cardines*). Urmau apoi alte construcții mai puțin importante: stabilimente profesionale (*officinae, scholae*), locuințe (*domuri, insulae*), *Capitolium*-ul, sanctuare, portice, *thermae*, fântâni publice, (*fontes, putei, nymphae*). Existau și *edificii extramurane* (temple, necropole, *villae suburbane*).

Primul și singurul oraș din Dacia întemeiat sub *Traian* după toate regulile religioase, juridice și de sistematizare ale urbanismului roman clasic a fost *Colonia Dacica*, care în timpul lui *Hadrian* se va numi *colonia Ulpia*

Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa și căreia *Severus Alexander* îi va conferi titlul onorific de *Metropolis*.

Amplasamentul orașului a fost ales de Traian, potrivit tradiției de a întemeia un oraș pe locul unei victorii, în această regiune staționând trupele romane după primul război dacic (101-102 d.Hr.). Cercetările arheologice au avut ca rezultat descoperirea unei inscripții care îi certifică fundarea: “*ex auctoritate imperatoris Caesaris divi Nervae filii Nervae Traiani Augusti condita colonia Dacica per Decimus Terentium Scaurianum legatum eius pro praetore*”. Deci ctitorul de fapt este trimisul de rang consular (*legatus Augusti*) *Terentius Scaurianus*, executorul puterii (*auctoritas*) lui *Ulpus Traianus* în Dacia. Întemeierea se datează între plecarea împăratului și expirarea mandatului primului său legat, deci între 108-110 d.Hr. Textul dovedește prin “*condita colonia*” faptul că orașul s-a întemeiat prin colonizare efectivă. Nucleul de cetățeni l-a constituit un grup de veterani, toți combatanți în războaiele daco-romane. Dacă la început așezarea a avut un oarecare caracter militar, acesta se va pierde cu timpul, aici predominând populația civilă.

Titlul de *coloniae* a impus înzestrarea orașului cu extinse teritorii extramurane (*teritoria ad tributa*) parcelate după legile urbanismului în parcele de câte jugera alocate cetățenilor romani.

Datorită dimensiunilor apreciabile (32,4 ha) teritoriul extramuran dependent de oraș era foarte întins, pentru a putea hrăni o populație numeroasă. Limitele sale nu sunt exact cunoscute, dar se presupune că el cuprindea Țara Hațegului și bazinul mijlociu al Mureșului de la Micia la Germisara.

Până în a doua jumătate a sec. II, localitățile *Tibiscum*, *Apulum* și *Ampelum* au depins tot de *Sarmizegetusa*, după această dată primind regim de municipii și teritorii administrative proprii. Cetatea și regiunea rurală dependentă beneficiau de *jus Italicum*, probabil de la întemeiere, ceea ce presupunea anihilarea impozitelor *capitatio et jugatio* și omologarea religioasă - juridică a pământurilor sale cu cele ale Romei și Italiei. Ca urmare, cetățenii *Sarmizegetusei* au fost incluși în tribul *Papiria* din care făcea parte fondatorul *Traianus*.

Așezarea s-a dezvoltat și datorită fertilității solului, abundenței pădurilor, bogăției de vite și resurselor de piatră de construcție, metale, ape curative.

În calitatea de capitală administrativă și culturală a provinciei, *Ulpia Traiana* a fost un puternic centru de romanitate. Guvernatorul celor trei Dacii se va muta la *Apulum*, dar procuratorul financiar va rămâne, orașul fiind permanent adevărata capitală a provinciei. Aici s-a centralizat *tabularium provinciae* – întreaga activitate privitoare la fisc.

Săpăturile arheologice au avut ca rezultat descoperirea unor urme ale clădirilor publice și religioase. În centrul orașului se construise un *forum*

monumental decorat cu numeroase statui. Lângă acesta se afla *casa Augustalilor (aedes Augustalium)*. În curtea centrală a palatului Augustalilor se fixase *altarul imperial*, unde se aduceau jertfe pentru împărat. Un cetățean de prestigiu cu funcția de *sacerdos Arae Augusti* oficia acest sacrificiu dar tot el era și președintele *concilium-ului Trium Daciarum*.

În prima jumătate a sec. III, orașul primește titlul de *Metropolis*, se pare datorită prezenței aici a acestui consiliu.

Un rapid proces de urbanizare a cunoscut și *Napoca*. La început fusese o așezare rurală (*vicus*) ce ființase din 107 sau 108, cu numele unui vechi sat dacic.

În anii 122-123 devine *Municipium Aelium Hadrianum* iar sub *Marcus Aurelius* sau *Commodus* i se acordă titlul de *Colonia Aurelia*.

Așezarea *Napoca* va primi rangul de municipiu datorită necesității fixării unei capitale pentru provincia *Dacia Porolissensis*, însă titlul de colonia poate fi pus în legătură cu reorganizarea administrativă a celor trei Dacii de către *Marcus Aurelius*, un rol decisiv avându-l însă și dezvoltarea social-economică a localității. Cetățenii municipiului au fost incluși în tribul *Serapia* din care provenea și întemeietorul Hadrian și au beneficiat de un extins teritoriu rural pe care s-au descoperit numeroase *villae rusticae*. Populația era majoritar civilă, singurele trupe staționate aici fiind pentru paza procuratorului Daciei *Porolissensis*.

Orașul s-a dezvoltat datorită fertilității solului și situării pe drumul comercial de pe Mureș, prin castrele de la *Războieni*, *Potaissa*, *Napoca* și *Porolissum*. În sec. III sau chiar la întemeiere a fost fortificat cu zid. Suprafața era de 32 ha, aproximativ egală cu a *Ulpiei Traiane*.

Apărarea orașului era asigurată de *alae Silvana*. Studiul inscripțiilor dovedește că din punct de vedere onomastic, majoritatea cetățenilor era de origine latină. *Ulpia Traiana* și *Napoca* au avut un caracter strict civil, toate celelalte orașe din Dacia apărând și dezvoltându-se în vecinătatea castrelor.

Începuturile *Drobetai* sunt în legătură cu marele castru de pământ dintre *Turnu Severin* și *Schela Cladovei* unde, în timpul războaielor dacice au staționat detașamente ale legiunilor și cohorte. Așezarea s-a dezvoltat pe locul unei vechi așezări dacice. Nucleul de cetățeni l-a constituit o mică comunitate stabilită cu ocazia construirii podului de peste Dunăre. În inscripții apare cu numele de *Aelium Hadrianum*, primind titlul de municipiu la a doua vizită a împăratului, în anul 142 d.Hr. Titlul de coloniae l-a primit de la *Septimius Severus* între 193-198 d.Hr. Dezvoltarea așezării a fost foarte rapidă, datorită situării sale lângă pod, la întretăierea unor drumuri comerciale. Orașul era apărat de trupele din castrul pe lângă care se formase. Castrul și orașul erau înconjurate de ziduri, în forma unui poligon neregulat, cu șanț în față. Se pare că lângă oraș era și un port, iar lângă pod

funcționa un *tabularium* vamal. Lângă Dunăre se afla o vastă instalație de băi publice ridicată de garnizoana locală. Dezvoltarea sa urbanistică îi va aduce epitetul de *colonia splendissima*. Inscricțiunile au demonstrat diversitatea etnică și religioasă existentă aici. Chiar și după evacuarea Daciei, Drobeta va rămâne sub stăpânire romană, fiind distrusă doar în urma invaziei hunilor în zona Dunării, pe vremea lui Attila.

Apulum a avut o evoluție asemănătoare Drobetei. Așezarea romană moștenește numele centrului tribal al apulilor, *dava Apoulon*, identificată cu cetatea de la *Piatra Craivii* sau cu *vicus Apulensis*, sat dacic dezvoltat în imediata apropiere a castrului legiunii XIII Gemina, pe valea Mureșului nu departe de cartierul Partoș (Alba Iulia). În timpul lui *Marcus Aurelius*, canabaele devin municipium cu numele de *municipium Aurelium Apulense*, ajungând se pare în timpul lui *Commodus* *coloniae Aurelia Apulensis*. Evoluția rapidă s-a datorat dezvoltării social-economice și urbanistice, așezării pe malul drept al Mureșului, într-o zonă propice navigației, într-un punct de întâlnire a tuturor marilor artere rutiere din Dacia. Teritoriul administrativ dependent de oraș cuprindea întreg centrul Transilvaniei și a fost investit cu *jus italicum* de *Marcus Aurelius* sau *Commodus*. Dezvoltarea economică este dovedită de inscripția ce menționează aici *colegiile fabrilor, dendrophorilor, centonarilor, navitorilor (țesători, lemnari, navigatori) și neguțătorilor*.

Alte dovezi în acest sens sunt și descoperirile de numeroase monede, materiale de uz cotidian (râșnițe, olărie, sticlărie, unelte din fier, bronzuri) precum și mulțimea fermelor (*villae rusticae*) profilate în producția de cereale, viticolă, creșterea vitelor și mai ales a oilor.

Apulum și ținutul său au cunoscut cea mai largă și diversificată producție de mărfuri din Dacia, depășind limitele topografice și demografice ale coloniei *Ulpia Traiana*, capitala provinciei. De fapt orașul se compunea din două orașe separate între ele de castrul legiunii și de o necropolă. La început, în stadiu de canabae, acestea erau organizate după modelul orașelor, cu un *magister* și cu un *ordo decurionum*, dar asupra lor își exercită controlul și comandantul garnizoanei.

În locul actualului cartier Partoș al orașului Alba Iulia era zona cea mai urbanizată din *Apulum*, mândrindu-se cu epitetul *Crysapolis* (orașul de aur). Al doilea oraș a apărut la nord de castru (pe dealul Cetății) ca *municipium Septimium Apulense* și a coexistat alături de *colonia Aurelia Apulensis*. Este posibil ca și acest municipiu să fi ajuns la rangul de *coloniae*. O inscripție pusă în onoarea împăratului *Traianus Decius* (249-251) ca *restitutor Daciarum* amintește de o *colonia nova Apulensis*.

Zeitățile adorate la *Apulum* demonstrează varietatea etnică, ca și în cazul *Ulpiei Traiana*.

În privința orașului *Romula*, părerile sunt împărțite, mai ales în ceea ce privește cronologia deținerii rangului de municipiu. *D. Tudor* susține că promovarea la acest rang s-a datorat necesității fixării unei capitale pentru Dacia Inferior, întemeiată în 118-119 de către Hadrianus.

Inscripțiile din *Sevillia* atestă pe *Iulius Possessor*, între 161-167, *curator civitatis Romulensium Malvensium*, adică inspector financiar al orașului și nu al municipiului Romula-Malva. Din funcția titularului inscripției se deduce că Romula era la jumătatea sec. II în situația unui oraș cu autonomie internă dar cu sarcini financiare, deci inferior municipiului. Rezultă că peste satul getic *Malva*, lângă cele două castre de la gura Teslului s-au stabilit, imediat după cucerirea romană, un grup de cetățeni romani care, datorită fertilității câmpiei Romanașului au reușit să dezvolte așezarea, dându-i un aspect urban.

Ridicarea la rangul de municipium în timpul domniei comune a lui *Marcus Aurelius* și *Lucius Verrus*, probabil între 167-169 s-a datorat înființării districtului *Dacia Malvensis*. Titlul de colonia l-a primit anterior datei de 7 ianuarie 230, de când datează o diplomă militară care consemnează expresia *colonia Malvense ex Dacia*, deci nu așa cum s-a apreciat, de la Filip Arabul în anul 248. În aceste condiții, rangul de colonia i se atribuie de către Septimius Severus.

Descoperirile arheologice atestă la Romula o intensă viață citadină, abundentă și luxuoasă, cu toate că orașul nu a beneficiat niciodată de jus italicum, locuitorii suportând impozitele *capitatio et jugatio* alături de alte sarcini fiscale. Situația s-a datorat rodniciei lanurilor câmpiei romanașene, incluse în teritoriul administrativ al orașului și vecinătății cu Oltul și apropierea de Dunăre, artere hidrografice care ieftineau transportul, rentabilizând comerțul cu cereale. O mărturie în acest sens este extinderea topografică a orașului de la patru la șaizeci și cinci de hectare.

La început, așezarea era o fortificație de pământ patrulateră situată lângă râul Teslui. Aici au fost colonizate sub Hadrian grupuri importante de veterani și cetățeni, baza demografică a viitorului oraș. Filip Arabul a înconjurat cu ziduri întregul oraș. Populația va crește treptat, cu coloniști dardani și orientali (mai ales sirieni) atrași de bogăția agricolă.

Cercetările arheologice au identificat o *monetărie* în mijlocul orașului, *primăria (curia)*, *ferme (villae suburbanae)* un *canal de scurgere (cloaca)*. Un *apeduct subteran*, lung de 50 de m, alimenta orașul cu apă din izvoarele de la *Frăsinetul de Pădure*.

În 245 d.Hr. orașul a fost jefuit de o invazie carpică, iar la o a doua invazie, efectuată de goți, a fost distrus (în timpul împăratului Decius). Inscripțiile descoperite dovedesc că aici se vorbea latina, greaca și siriana.

Romula a fost centrul urban care a importat cele mai numeroase *terra sigilatta*, amfore cu vin sau untdelemn și diferite alte mărfuri din provinciile îndepărtate ale imperiului.

Potaissa – Turda de azi este un exemplu tipic de oraș militar, născut din canabaele legiunii a V-a Macedonica, instalată acolo în anul 168. Până la acea dată, Potaissa fusese vicus locuit de autohtoni și puțini veterani. Într-o inscripție din Dacia apare cu numele de Potaissa, dar la *Salona-Patavissa*. Ptolemeu o numește și *Patrovissa*. Dezvoltarea rapidă îi aduce titlul de municipiu și la scurt timp pe cel de *coloniae*. Așezarea sa pe marele drum imperial ce ducea de la Dunăre la Porolissum este extrem de favorabilă. Orașul s-a extins la poalele dealului Cetate, pe care se ridicase castrul. *Th.Momsen* crede că la început așezarea depindea de Napoca, concluzie desprinsă din traducerea miliarului de la Aiton. În mod cert însă, până la acordarea rangului de oraș, așezarea a depins direct de comandantul legiunii. Favorurile din partea împăratului au venit și datorită contribuției legiunii în lupta de la *Lungdumum* (14 februarie 197 d.Hr.) susținută de *Septimius Severus* împotriva lui *Clodius Albinus*, favoritul aristocrației senatoriale care se proclamase împărat în Gallia. Cercetările arheologice demonstrează că primele șase decenii s-au scurs într-o dezvoltare lentă.

Momsen crede că *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* ar fi staționat în castrul ridicat aici de Traian pe care l-a mărit, fiind preluat apoi de legiunea V Macedonica. Tot aici au mai staționat și *cohors I Batavorum* și *Numerus Maurorum Miciensis*, precum și un detașament al legiunii XIII Gemina.

Un jurist de la începutul sec. III menționează că *Septimius Severus* îi acordă rangul de *colonia* și dreptul italic.

În ceea ce privește situația demografică, s-a apreciat că ajungea până la 20-23.000 de locuitori, iar din descoperirile epigrafice rezultă că populația orașului se compunea din iliri, greci, traco-geți, orientali, celți.

Importante pentru stabilirea situației economice sunt descoperirile de ateliere de olărie, de pietrar, prelucrarea metalului și a osului. Sub Severi predomină denarul de argint, dar balanța argint-bronz se va echilibra. Indiferent de monedă, schimbul comercial a fost foarte dezvoltat.

Orașul va cunoaște stratificarea socială a epocii, rangul cel mai important fiind cel al comandantului legiunii, membru al ordinului senatorial. Conducerea orașului era asigurată de aristocrația locală și un consiliu municipal din care făceau parte veterani, proprietari de ateliere și proprietari funciari precum și negustori. Existau și colegii meșteșugărești, religioase, militare.

Orașul a fost construit cu munca soldaților, inclusiv apeductele. Tot aici funcționa o cărămidărie ce a produs materie primă pentru construirea amfiteatrului.

Din punct de vedere religios, se adora pantheonul clasic (*Jupiter, Mars, Hercules, etc.*).

Plecarea armatei și a celor legați prin interese de ea a determinat o scădere demografică bruscă începând procesul de ruralizare. Nu se constată distrugerii sau incendii intenționate. Castrul cade în ruină, iar în urma invaziei hunilor, populația se retrage la mare distanță de oraș, acesta fiind locuit doar sporadic.

Orașul *Porolissum* s-a întemeiat pe locul unei așezări dacice unde s-a instalat o garnizoană militară încă sub Traian.

Primii coloniști erau veterani din *cohors I Brittonum* și *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*, formațiuni auxiliare cantonate în localitate.

S-au construit două caste: unul mai mic, pe dealul Citera și altul mai mare, pe dealul Pomet, reconstruit de *Caracalla*.

Localitatea a fost un punct important al sistemului defensiv din această parte a Daciei. La sfârșitul sec. II primește titlul de *respublica Municipii Septimii Porolissensium*. În jurul castrului s-a format de la început o așezare civilă dependentă de acesta. Însemnătatea sa era militar-strategică, ea dând numele provinciei create în anul 124 de Hadrian. Vremurile tulburi care au urmat după epoca Severilor nu au fost favorabile dezvoltării și nu a primit titlul de colonia. Se pare că nu a avut ziduri de incintă, fiind apărat dinspre barbaricum de un limes în spatele căruia era amplasat.

Tibiscum apare și evoluează asemănător cu *Porolissum*. Era situat la întâlnirea Bistrei cu Timișul. Rămâne până la sfârșitul sec. II în teritoriul administrativ al coloniei *Ulpia Traiana*. Această dependență s-a datorat fertilității și bogăției pământurilor sale, ceea ce i-a și determinat dezvoltarea. Așezarea se va dezvolta în jurul castrului ce bara accesul din câmpia timișană către Banatul de sud și, prin culoarul Porților de Fier, către Transilvania.

Legăturile cu soldații garnizoanei și rolul de cel mai important nod rutier al Banatului roman impulsionază dezvoltarea meșteșugărească și comercială a orașului.

Septimius Severus promovează așezarea – între timp urbanizată – la rangul de municipiu, scoțând-o de sub controlul administrativ al capitalei și acordându-i un teritoriu rural propriu, care se pare că era foarte extins.

Garnizoana de la *Tibiscum* îndeplinea funcția de bastion al Banatului sudic expus atacurilor sarmaților din Pannonia.

Dierna era situată în Clisura Dunării, la întretăierea cu râul Cerna. Toponimul este , ca și *Tibiscum*, de origine geto-dacică. S-a dezvoltat datorită activităților meșteșugărești și comerciale portuare susținute de traficul naval și rutier.

La urbanizarea Diernei a contribuit corpul funcționăresc al vămii (*portorium*) din localitate.

Descoperirile arheologice demonstrează caracterul militar al așezării. *Septimius Severus* îi oferă titlul de municipium, însă nu i s-a putut constitui un teritoriu administrativ datorită reliefului. A existat aici un castru, fiind descoperite cărămizi și țigle cu ștampila *Legiunii XIII Gemina* și *cohortei I Brittonum*.

Orașul *Ampelum* s-a dezvoltat ca centru administrativ al minelor de aur, pe valea râului Ampoi. Toponimul provine din rădăcina *amp* sau din elenicul *ampeos* = vie, podgorie.

Așezarea de tip vicus se dezvoltă în directă legătură cu extracțiunile aurifere din regiunea Zlatnei, imediat după cucerire aici având loc o intensă colonizare cu mineri specializați din Dalmația.

Localitatea depășește limitele unui vicus, devenind *pagus* înaintea domniei lui *Marcus Aurelius* și apoi municipium, cum dovedește formula "*Ordo Ampelensium*" dintr-o inscripție din anul 200 d.Hr.

La urbanizare au contribuit și soldații *Legiunii XIII Gemina* și al unui *numerus Maurorum Hispanorum* în paza căruia intra întreg ținutul montan aurifer. Nici după ce devine municipium nu se poate vorbi de un teritoriu rural, deci orașul rămâne la nivelul Diernei. Apropierea de *Apulum* nu i-a permis o dezvoltare prea mare.

Se poate constata că orașele au fost unul din elementele fundamentale prin care Roma a reușit să mențină sub control provinciile cucerite (deci și în Dacia) reprezentând un vast teritoriu, locuit de populații foarte diverse. Ele au fost focare de romanizare, puncte de răspândire a limbii latine și a civilizației romane în ansamblul ei.

Administrația centrală și locală

Administrația centrală

Statutul și modul de organizare al provinciei justifică numele de *Dacia Augusti provinciae* de pe monedele emise de Traian. *Administrația centrală* a provinciei era deținută de *gubernatorul provinciei* și de *adunarea provincială*. *Gubernatorului* îi reveneau atribuții de ordin politic, juridic și administrativ. După împărat, gubernatorul avea cea mai mare autoritate asupra locuitorilor provinciei. Atribuții importante reveneau *adunării provinciale* (*concilium provinciae Dacorum Trium*) aceasta reglementând problemele administrative curente ale provinciei și implicându-se în promovarea cultului imperial pe teritoriul provinciei.

Una din preocupările administrației centrale a fost organizarea proprietății funciare. Încă din timpul lui Traian s-a procedat la organizarea

administrativă a teritoriului provinciei, acesta alcătuind *ager publicus* (pământul public) de care împăratul putea dispune. Traian a efectuat un recensământ general al provinciei (*censum provinciae*), pământul fiind înregistrat și stabilindu-se impozite față de fiscul imperial. O parte din pământ a fost împărțit veteranilor și coloniștilor. Pentru întemeierea coloniei Sarmizegetusa a fost parcelat un întins teritoriu în loturi de câte două *iugera*, pământul trecând din proprietatea statului în proprietatea deplină a coloniștilor, devenind *ager privatus optimo iure* cu scutire de impozit funciar, colonia bucurându-se de *jus italicum*. O altă parte din pământ a fost dată coloniștilor prin atribuire individuală (*ad signatis viritim*), în acest caz coloniștii având doar drept de folosință (*possessio, usufructum*).

Și după Traian s-au constituit comunități de cetățeni romani, îndeosebi în regiunile bogate ale Daciei; loturile de pământ erau atribuite de asemeni trupelor staționate în provincie (ex. la *Apulum*, teritoriile *Legiunii XIII Gemina*). Unele teritorii de interes special (ex. minele de aur din Munții Apuseni, cu centrul de exploatare la *Alburnus Major – Roșia Montană*) erau trecute în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*) ele fiind administrate de un *praefectus aurarium* cu sediul la *Ampelum*. Veniturile realizate intrau în visteria împăratului, acesta având monopolul și asupra producției de aur. În patrimoniul imperial intrau și minele de fier, pășunile și salinile din Dacia, toate arendate unor *conductores (ferrariarum, pascui et salinarum)*.

O parte din pământul Daciei era dat în folosință populației autohtone (*ager stipendiaris*), aceasta prestând în schimb impozite, prestații față de castre, servicii publice de poștă, etc.

Administrația locală

Orașele, chiar și când s-au dezvoltat pe așezări dacice, au schimbat organizarea și înfățișarea acestora. *Sarmizegetusa, Apulum, Napoca* și *Potaissa* se bucurau de dreptul italic. Conducerea și organizarea internă a orașului era asemănătoare altor orașe din imperiu: consiliul de conducere al orașului (localității) format de obicei din zece persoane (*ordo decurionum*), căruia îi reveneau atribuții juridice și administrative. Acesta era forul superior de conducere, emițând decizii obligatorii tuturor celorlalte organe, care i se subordonau. Magistraturile erau anuale. Cei mai importanți magistrați erau *duumvirii* (la coloniae) și *quattuorvirii* (la municipii – deci consiliul de administrație era format din patru membrii). *Primus duumvir* (primul duumvir) prezida ședințele.

Existau, pentru problemele curente, funcționari inferiori (*aedili*) cărora le revenea sarcina întreținerii drumurilor, canalelor, întreținerea și arendarea băilor publice și în general probleme de urbanistică și întreținerea orașului și

questorii, având rol de casieri municipali sau comunali. În cazuri deosebite, împăratul putea fi ales de către locuitorii în calitate de *primus duumvir* și, în acest caz, el conducea printr-un delegat – *praefectus quinquinalis*.

Între municipii (sau *coloniae*) și teritoriul aferent exista o dependență administrativă, de oraș depinzând atât așezările întărite (*castella*) cât și satele (*vicii, pagii*) din ținutul respectiv. Ținutul însăși putea forma o unitate administrativă (*territoria*), unele din ele având o autonomie relativă iar conducerea lor fiind încredințată unui sfat de “consilieri comunali” ales pe cinci ani.

Pagii și *vicii* (cele locuite de autohtoni păstrau forma mai veche de organizare în obști peste care se suprapunea organizarea de tip roman) erau conduse de doi magistrați aleși de săteni și un *questor*, ei putând fi și numiți. Sub aspectul organizării financiare, impozitele plătite în Dacia erau aceleași ca și în alte provincii: *impozite directe* și *indirecte*. Dintre impozitele *directe*, cel mai important era cel *funciar*, pe terenuri și imobile, și *capitația*, încasată de la oameni de condiție liberă, cetățeni sau necetățeni. Impozitul funciar nu se plătea de către cetățenii din orașele din Dacia care primiseră dreptul italic.

Dările indirecte erau diverse și numeroase: birul de 5% plătit pe moșteniri sau pe eliberări de sclavi, taxa de vânzare (14% pentru sclavi, 1% pentru mărfuri obișnuite). Conducerea finanțelor o deținea, în fiecare dintre cele trei Dacii un procurator ajutat de funcționari inferiori.

Tot în cadrul obligațiilor fiscale intrau și obligațiile la care erau supuși țărani pentru transporturi, întreținerea drumurilor, găzduirea funcționarilor importanți, etc. De asemenea, taxele de vamă (Dacia făcând parte din *circumscripția vamală a Illiricum-ului*) încasate pentru mărfuri și călători, la frontiera și în interiorul provinciei (taxe de barieră, de circulație pe anumite artere, trecerea peste poduri, etc.). Dacă în primele decenii ale provinciei statul arenda vămile unor particulari (*publicani*), ulterior ele se vor percepe direct, printr-un procurator.

În concluzie, organizarea administrativă a Daciei dovedește unitatea sistemului administrativ impus provinciilor în epoca imperială, dar în același timp și particularitățile pe care acest sistem le îngăduia, după împrejurări și situații locale, atât în ce privește conducerea și administrarea provinciei cât și organizarea teritoriului.

ROMANIZAREA DACIEI. COLONIȘTI ȘI AUTOHTONI ÎN PROCESUL DE ROMANIZARE.

Coloniștii

După transformarea Daciei în provincie, Traian a efectuat aici o colonizare masivă: “Traian, după ce a supus Dacia a adus aici din toată lumea romană mulțimi nesfârșite de oameni pentru a cultiva ogoarele și a popula orașele”. Afluxul de populație puternic romanizată l-a obligat pe urmașul său Hadrian să renunțe la ideea părăsirii Daciei (*Eutropius*, “*Breviarum historiae romanae*”). Exagerat ca formulare, totuși pasajul eutropian se confirmă epigrafic, onomastica Daciei fiind pe cât de bogată pe atât de diversă.

Patrimoniul documentar (inscripțiile) a fost clasificat în două categorii de nume, romane și neromane. În a doua categorie predomină numele grecești și greco-orientale (420) care atestă coloniști imigrați în Dacia din provinciile grecofone ale imperiului roman: *Peninsula Balcanică (Tracia, Macedonia, Achaia)*, *Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Egipt sau chiar din Roma, cum este cazul lui Marcus Ulpius Augusti, libertus Hermias, procurator aurariarum* decedat în funcție și depus într-o necropolă din Roma. Urmează apoi numele ilirice (120) frecvente în zona auriferă *Ampelum – Alburnus Major* și purtate de minerii și coloniștii veniți din *Dalmația și Pannonia* dar și din *Moesia Superior și Macedonia*. *Onomasticile celtice și germanice* sunt mai puțin numeroase (70) deși coloniștii originari din *Gallia, Britannia, Hispania*, din zona renană și din *Alpi, Noricum și nord-estul Pannoniei* s-au așezat în număr mare în Dacia, odată cu formațiunile auxiliare recrutate din alte spații occidentale (*allae și cohortes Batavorum, Britannicorum, Gallorum, Hispanorum, Raetorum*, etc.).

Cele 60 de *onomastici traco-getice* din inscripțiile existente în Dacia romană arată că majoritatea populației provinciei, autohtonii daco-geți au continuat să trăiască la țară, fără a renunța la tradiționalismul lor rural și fără a prelua integral obiceiurile romane (ridicarea de altare și monumente funerare, care să poarte inscripții).

Elementele tracice sunt bine reprezentate în mediul civil, dar mai ales în cel militar (*cohortele Flavia Bessorum, Thracum, Germanica I, Thracorum sagittariorum*) inscripțiile menționează 60 de nume, majoritatea purtate de militari din cele 12 unități auxiliare recrutate din *Syria, Palmzria, Tyr, Antiochia*, etc. În sfârșit, câteva *cognomene microasiatice (Thracobythyniene, frigiene și galateene)* sau *nord-africane (punice)* completează tabloul atât de divers al populației neromane dar latinofone din Dacia.

Cele aproximativ 2200 *nume romane* atestate în inscripții, reprezintă 75% din întreg patrimoniul onomastic al provinciei Dacia, ele fiind clasificate în două categorii: *republicane* și *imperiale*; cele *republicane* erau purtate de *italici* și mai ales de descendenții acestora sau de *italo-provinciali* emigrați în Dacia după cucerirea traiană, în timp ce numele *imperiale* erau purtate de *provincialii încetățeniți în sec. I-II și începutul sec. III* în exteriorul și îndeosebi în cadrul provincial daco-roman.

În condițiile declinului economiei romane Dacia, exercită o atracție firească și puternică pentru *italici*. În această situație, mulți dintre *italici* au preferat să vină în provincie, ale cărei bogății erau bine știute, date fiind relațiile comerciale anterioare cuceririi traiane. Pentru definirea și catalogarea cât mai exactă a *italicilor* așezați statornic sau doar temporar în Dacia, cercetătorul *N. Branga* a repartizat onomasticile romane republicane atestate în inscripțiile nord-dunărene; s-au înregistrat 712 persoane purtătoare de *gentilici republicane* și derivate ale acestora, majoritatea statornici în Dacia și doar câteva zeci fluctuante. Dintre acestea doar 114 sunt *italici*, diferența de 598 constituind-o descendenții *italicilor* colonizați de *Caesar* și *Augustus* în vechile provincii din Orientul și Occidentul imperiului, cu deosebire în *Illyricum (Dalmația, Moesia, Pannonia și Noricum)* veniți pe pământul Daciei după cucerirea romană.

Majoritatea *italicilor* din Dacia provin în primul rând din *Roma*, întreg *Latium*-ul și *Campania*, apoi din *Umbria, Etruria, Picenum* și *Sanium* (circa 62,63%), deci din leagănul romanismului; prin originea și puritatea culturii lor latine aceștia au constituit fermentul cel mai activ și eficient în procesul istoric al romanizării Daciei. Un rol important în acest proces a revenit *italicilor*, imigranți în Dacia din nordul peninsulei (*Gallia Cisalpină*). Numărul lor redus (30,70%) în comparație cu cei veniți din zona centrală se explică prin faptul că aceste ținuturi erau mai bogate, cu proprietăți mici și mijlocii, încă prospere în sec. II-III d.Hr., cu orașe înfloritoare profilate pe producție și schimburi interne cu provinciile centrale și sud-est europene ale imperiului. Numărul extrem de mic al elementelor venite în Dacia din sudul Italiei (6,6%) s-a datorat în mare măsură depopulării zonei, aservirii populației sale în cadrul raporturilor de colonat și organizării tradiționale autohtone a localităților elene maritime.

Din cei 148 *italici* înregistrați, majoritatea (119) s-au așezat în *Dacia Superior (Dacia Apulensis)*, 25 în *Dacia Porolissensis* și doar patru în *Dacia Inferior (Dacia Malvensis)*. Masiva concentrare în Dacia intracarpatică s-a datorat resurselor existente în această zonă cât și faptului că tocmai aici s-a fixat oficialitatea romană imperială, civilă și militară. Cei mai mulți *italici* din Dacia (103-69,59%) s-au așezat în cele cinci coloniae

(*Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Potaissa, Napoca și Romula*) și în două municipii (*Tibiscum și Ampelum*).

Italicii din Dacia se înscriu în categoriile libere ale societății romane din epoca principatului. Majoritatea italicilor aflați în Dacia făceau parte din *tertius ordo* categoria cea mai largă de *cives romani*: oameni de mijloc și de jos ai societății romane (*plebes*); sunt antrenați în producția agricolă și meșteșugărească, în afacerile comerciale locale și constituiau rezerva de cadre pentru legiuni și pentru demnitarii din provincie. Câțiva dintre demnitarii de rând au reușit să se ridice la un *cens* de cel puțin 100.000 de sesterți, sumă care le-a asigurat accesul în *ordo decurionum*, deținând magistraturi superioare (*quattuorviri și duumviri* în *Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum*).

Cei mai activi italici din Dacia au fost *cavalerii*, toți cei 44 de italici din ordinul *ecvestru* au ocupat poziții înalte în orașele, administrația și armata provinciei; jumătate ca magistrați municipali (*decurioni sau duumviri*) în *Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, iar cealaltă jumătate au alcătuit-o comandantii (*tribuni angusticlavi, praepositi, praefecti*) numeroaselor formațiuni auxiliare. Varietatea funcțiilor îndeplinite de consuli arată că această categorie socială înstărită a fost cea mai puternic angrenată în afacerile economice și administrative sau în comanda armatei în Dacia, fapt ce-i confirmă calificativul de prim factor de legătură între casa imperială din Roma și provincia carpatică. Ca factor de conducere și decizie, cavalerii italieni au impus oficial legile și principiile romane, de conduită în toate sectoarele vieții provinciei, contribuind cu eficacitate sporită la procesul romanizării Daciei.

Peste 30 de italici (14 reprezentanți ai ordinului senatorial, cel puțin 17 cavaleri și 2 soldați din legiunea XIII Gemina) au fost sezonieri în Dacia; aportul lor la romanizarea Daciei nu este mai puțin important decât al italicilor așezați aici definitiv, deoarece în cei câțiva ani de conducere militară și administrativă acești sezonieri contribuie și ei cu eficacitate sporită la impunerea limbii și a culturii latine, a legilor romane în rândul locuitorilor provinciei. Astfel se probează, încă odată în plus, contribuția italicilor la întărirea romanității Daciei prin promovarea ideilor existente la acel moment în Imperiul roman.

Procesul romanizării Daciei nu mai poate fi redus cu precădere la factorul etnic italic, cum s-a procedat în perioada iluminismului național latinizant. Înrolarea în formațiunile auxiliare și în legiuni a constituit unul din cele mai eficiente mijloace de integrare în romanitate a Daciei. Acest fenomen s-a finalizat pe planul vieții civile daco-romane în apariția categoriei sociale a veteranilor, statornică și privilegiată. Problema numărului de

veterani eliberați din armata Daciei în cei 165 de ani de stăpânire romană nu poate fi pe deplin soluționată prin analiza izvoarelor epigrafice de care dispune cercetarea, cele mai multe inscripții pierind în decursul veacurilor, altele fiind încă nedescoperite. Ceea ce se poate afirma pe baza informațională existentă este că diplomele militare din bronz și o seamă de inscripții în piatră din Dacia atestă numai lăsări la vatră individuale sau în grup din formațiunile auxiliare și legiunile cantonate în provincia de la nordul Dunării de Jos.

Datele oferite până acum de izvoarele epigrafice permit o analiză etno-culturală și socio-economică a veteranilor așezați statornic în Dacia, fără a reflecta însă numeric această largă categorie socială. Ca urmare a cercetărilor făcute, s-a presupus că în Dacia s-au așezat statornic în decurs de un veac și jumătate circa 82.500 de veterani, cam 1000 la doi ani, cifră care nu poate fi departe de realitate și care constituie un argument demografic cert pentru romanitatea carpato-dunăreană. Din această imensă masă socială inscripțiile consemnează doar 154 de cazuri.

Majoritatea veteranilor așezați statornic în Dacia provin din legiunile și auxiliile provinciei, fapt ce confirmă și în cazul Daciei preferința veteranilor pentru ținuturile pe care le-au cucerit și apărut. Ca dovadă este așezarea în Dacia a câtorva veterani din legiunile cantonate în provinciile învecinate și a unui fost matelot din flota moesică care s-a datorat participării lor la războaiele lui Traian cu Decebal, relațiilor de familie sau diverselor legături inerente între ținuturile din nordul și sudul Dunării Inferioare.

Demnă de semnalat este și prevalența relativă a veteranilor proveniți din legiuni (38,96%) asupra celor lăsați la vatră din trupele auxiliare, deși ultimele formațiuni însumau efective de peste trei ori mai numeroase; este cert că 33,12% dintre veteranii menționați în inscripții provin din legiunile menționate timp de un veac și jumătate (24,68%-legiunea XIII Gemina) și un veac în Dacia (8,44%-legiunea V Macedonica). Această elită a veteranilor Daciei s-a așezat cu predilecție în orașe (Apulum, Drobeta, Potaissa, Ulpia Traiana, Napoca sau Ampelum) sau canabae, dar și în mediul rural, la propriile vilae situate în bazinul mijlociu al Mureșului.

Obârșia soldaților și implicit a veteranilor nu corespunde totdeauna cu teritoriile tribale și spațiile etnice de recrutare ale formațiunilor auxiliare din armata Daciei (ex. siro-palmireanul *Publius Aelius Theimes* din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, fost centurion în *cohorta I de celți vindelici la Tibiscum*). Stabilirea originii veteranilor din legiuni este și mai dificilă deoarece recrutările în aceste trupe se efectuau în întregul Imperiu; laconismul și stereotipia textelor epigrafice constituie un alt impediment în calea precizării obârșiei veteranilor.

Cu toate acestea, analiza onomasticelor, în special *cognomelor*, *patronimelor*, a înrudirii și genealogiilor, dar mai ales a referirilor textuale la provinciile și la localitățile de proveniență a permis stabilirea locului de origine a unui număr de 67 din cei 154 veterani atestați în inscripțiile din Dacia. Astfel, se confirmă teza momseniană verificată și de G.Formi, după care recrutările în legiuni și trupe auxiliare s-au efectuat atât în provinciile occidentale cât și în cele orientale, constatându-se chiar un echilibru între veteranii originari din Orient față de cei din Occidentul Imperiului roman.

Dintre *occidentali* precumpănesc cei din provinciile de adstrat etnic *celtic* (*Britannia, Gallia, Hispania, Noricum*) aceștia fiind urmași de *italici, pannoni, dalmați*. Mai frecvenți printre *orientali* sunt *sirienii*, în special cei recrutați din *Palmyra*, apoi *tracii* din *Balcani* și elementele *microasiatice* de cultură romanică și elenistică.

Clasificarea gentiliciilor în republicane, imperiale din sec. I și imperiale din sec. II-III aduce noi lămuriri privitoare la originea unora, precizează cronologia încetățenirii altora. Cei 39 de veterani cu gentilicii de tradiție republicană descind direct din Italia, dar mai ales din rândul italicilor colonizați cu precădere de către *Caesar* și *Augustus* atât în vestul cât și în estul Imperiului. Cei cu gentilicii imperiale din sec. I sunt urmașii nu prea îndepărtați ai peregrinilor din interiorul și de la fruntariile Imperiului, romanizați și încetățeniți în Dacia după 25-30 de ani de serviciu militar. Cercetătorul sibian *N.Branga* ajunge la concluzia că “romanitatea carpatodunăreană s-a plăsmuit mai mult în Dacia prin latinizarea și încetățenirea peregrinilor, decât prin imigrarea aici a unor mase romanice din alte provincii”.

În ceea ce privește așezarea veteranilor în cele trei districte provinciale se confirmă ca și în cazul italicilor preferința netă pentru Dacia Superior (Dacia Apulensis) în număr de 91, apoi Dacia Porolissensis 46 și în cele din urmă Dacia Inferior (Dacia Malvensis) doar 17. Cei mai mulți, 115 s-au stabilit după eliberare în așezări cu garnizoane, fapt ce arată că și veteranii Daciei, asemeni celor din întreg Imperiul, au continuat să trăiască între militari și în vecinătatea centrelor unde au fost instruiți și romanizați. În general, familiile veteranilor alcătuiesc un izvor nesecat de revitalizare a efectivelor armatei romane din Dacia și din alte spații ale imperiului.

Indiferent de localitățile în care s-au așezat statornic după eliberare, veteranii au continuat să impună disciplina și ordinea în rândul populației civile daco-romane, în care s-au integrat cu familiile și activitățile cotidiene pașnice; ei constituiau o largă categorie de cetățeni romani înstărită și privilegiată. Examinarea gradelor avute în armată arată caracterul omogen al acestei categorii sociale daco-romane, majoritatea reprezentând-o foștii soldați (68,18%) și subofițeri (28,57%), corpul ofițeresc superior al

centurionilor ocupând doar 3,25% din totalul veteranilor atestați epigrafic. Această situație pledează pentru comunitatea de interese, spirit de grup și acțiuni unitare ale veteranilor în planul vieții social-economice, politice și culturale din Dacia.

În concluzie, toți reprezentanții diferitelor categorii sociale colonizate în Dacia s-au integrat foarte rapid noului mod de viață împreună cu autohtonii, aducându-și fiecare, indiferent de clasa socială căreia îi aparținea (veteran, aristocrat sau sclav) sau de origine etnică (italică, germanică, siriană) contribuția sa cât de modestă la romanizarea Daciei

Autohtonii în Dacia

Populația geto-dacică nu dispare după cucerirea romană. Este însă mai greu depistabilă, faptul realizându-se îndeosebi pe cale arheologică.

Așezările

Descoperirile arheologice dovedesc existența unor *așezări autohtone* în timpul stăpânirii romane în Dacia. Din așezările perioadei cercetate, cel puțin 2/3 sunt vetre de sate locuite de daci. Tipurile de locuințe din așezări sunt bordeie îngropate în pământ și locuințe de suprafață. În multe bordeie erau cuptoare de pâine, mici depozite de unelte agricole și meșteșugărești, obiecte de port și podoabă din bronz și os și inventare ceramice cuprinzând vase dacice și romane.

Unele așezări datează încă dinainte de cucerirea romană: ex. *Cernatu*, jud. Covasna, *Ciumbrud*, jud. Alba, unde s-au găsit bordeie și semibordeie datând din epoca preromană.

Descoperirile arheologice au dovedit că ceramica dacică din locuințele așezărilor din epoca provinciei se găsește împreună cu ceramica romană provincială. Unele așezări autohtone datează o perioadă îndelungată de timp, din epoca preromană până după retragerea aureliană (aproximativ trei secole), fapt constatat atât în așezările din *Munții Orăștiei*, cât și la *Poiana Siret*, *Crăsani-Ialomița*, *Tinosul*, *Zimnicea*.

Necropolele

În condițiile stăpânirii romane, dacii, asemeni altor populații, și-au păstrat datinile proprii, reflectate arheologic îndeosebi prin particularitățile de rit de înmormântare specifice care se pot deosebi de cele ale coloniștilor romani. Mormintele de incinerare ale geto-dacilor dinainte de cucerire pot fi clasificate în două grupe:

- cu arderea defuncțiilor pe loc;
- cu arderea defuncțiilor în altă parte.

Din prima grupă fac parte trei tipuri de înmormântări: morminte cu cuptor, morminte tumulare și morminte plane (fără urnă). În a doua grupă se încadrează mormintele cu urnă depusă în groapă simplă, rectangulară, cilindrică, lăcaș sau casetă de piatră și fără urnă, resturile funerare fiind așezate în gropi asemănătoare ca formă cu urnele.

Morminte cu cuptor se cunosc doar două, unul la *Poienesti* (Vaslui) și altul la *Zimnicea*, ambele datate în sec. IV – III î.Hr. și aparținând unor luptători. Mormintele tumulare, cu arderea cadavrelor pe loc și înălțarea unor movile de pământ peste resturile funerare sunt semnalate în *Dobrogea*, *Muntenia*, *sudul Moldovei* (*Poiana*, *Brad*), *Transilvania* (*Șimleul Silvaniei*). Mormintele cu groapă fără urnă s-au descoperit doar în necropola *Histriei* datate în sec. IV î.Hr. Mormintele cu urnă, indiferent de forma lor, sunt folosite de majoritatea populațiilor care practică incinerarea și sunt foarte răspândite, datându-se în sec. II î.Hr.

Cu toată circulația de monedă a perioadei (monede grecești, macedoniene, dacice și denarul roman), acestea nu apar în mormintele daco-geților.

În Dacia romană se cunosc mai multe cimitire dintre care menționăm: *Cinciș* (Hunedoara) – 12 morminte, cinci amplasate în pantă și 12 situate în afara construcțiilor funerare. La *Iacobeni* (Cluj) s-au descoperit 15 morminte din care patru aveau urne. La *Locusteni* (Dolj) s-au descoperit 290 morminte, la *Obreja* (Alba) 243 morminte de incinerare și inhumație.

Mormintele de incinerare fără urnă (mai rare, câteva zeci) se reduc la o simplă scobitură în pământ, de formă ovală și au mai puține obiecte de inventar decât cele cu urnă. Ceramica din cimitire este autohtonă și de factură romană provincială. Mormintele cu urnă au formă rotundă-ovală și după culoarea urnelor (modul de ardere) se pot împărți în trei categorii:

- cu urne roșii, de factură romană;
- cu urne de culoare cenușiu-brun, de factură romană;
- cu urne dacice modelate cu mâna de culoare cenușiu negricioasă.

Mormintele depuse în casetă de piatră (*cistă*) sunt puțin numeroase.

Deci, mormintele autohtone din Dacia romană se pot grupa în două mari categorii: de incinerare și de inhumație. Majoritatea sunt în prima grupă, a doua grupă este mai rară, reprezentând îndeosebi copii. Ritul de înmormântare din perioada romană ilustrează faptul că tradițiile din perioada dinaintea cuceririi sunt păstrate de populația autohtonă care, deși preia elemente de cultură materială superioare, romane, nu abandonează total ritul funerar, tehnica de execuție a vaselor (îndeosebi urnele, legate direct de rit) și alte obiceiuri, fapt ce se reflectă în mai mică măsură în așezările epocii.

Descoperirile monetare

Se cunosc peste o sută de tezaure monetare din perioada provinciei. Printre acestea, aproximativ patruzeci încep cu piese anterioare cuceririi romane, emise în timpul republicii, ori de către împărați din sec. I d.Hr. (îndeosebi împărații *Nero* și *Vespasian*) și încheindu-se cu piese din vremea provinciei.

Romanizare și continuitate

Prin romanizare în spațiul Imperiului roman se înțelege *asimilarea, de către o populație cucerită și integrată în componența Imperiului sau aflată sub influența acestuia, a limbii latine și a modului de viață roman*. Dar cucerirea și transformarea în provincii a unor teritorii de către Imperiu nu a avut obligatoriu ca și consecință imediată romanizarea. Trecerea de la simpla cucerire militară la romanizare a presupus în primul rând existența unor factori interni favorabili.

Existența unei civilizații autohtone cu un anumit nivel de dezvoltare și cu un anumit grad de receptivitate față de împrumut sau inovație precum și existența unor contacte anterioare cuceririi ale respectivei populații cu lumea romană, contacte care au creat o anumită familiarizare a autohtonilor cu elementele noii civilizații. În al doilea rând, procesul de romanizare este strâns legat de un alt fenomen politico-social în care factorii de decizie ai Imperiului roman vor conștientiza necesitatea trecerii de la simpla cucerire la romanizare, respectiv de la stăpânirea noilor teritorii la asocierea provinciei la viața și conducerea Imperiului, colonizarea devine un fenomen reglementat prin măsuri de stat. De numele lui Cezar se leagă demararea politicii oficiale de stat de colonizare, iar urmașii săi vor continua această politică, creându-se treptat convingerea că vastul Imperiu nu putea fi menținut fără câștigarea elitelor provinciale. Deci asimilarea civilizației romane și a limbii latine de către membrii reprezentativi ai populației cucerite a reprezentat obiectivul final al unei politici conștiente, mergându-se până la realizarea, începând cu a doua jumătate a sec. I d.Hr. de către împărații din dinastiile Flaviilor (67-69) și Antoninilor (96-192) a unor colonizări autoritare în acele teritorii incorporate Imperiului care s-au putut înscrie prin caracteristicile lor interne în dimensiunile acestei politici. Desigur colonizarea autoritară ca și acordarea dreptului de cetățenie au constituit doar mijloace, căi de rezolvare a problemei romanității, ele nereprezentând însă procesul propriu-zis. *Romanizarea presupune abandonarea limbii materne și a culturii tradiționale de către marea masă a populației și adoptarea în cvasitotalitate a civilizației romane, fapt ce nu se poate realiza decât în condițiile în care transferul de populație sau colonizarea este urmat de transferul de civilizație*. De aceea, pentru oricare

din provinciile Imperiului roman procesul de romanizare se poate constata pe deplin romanizat în momentul în care romanizarea a pătruns în păturile de rând ale populației, cu precădere în rândul populației rurale, care de regulă păstrează mai multă vreme formele sale culturale tradiționale, romanizarea manifestându-se alături de alte modalități de preluare a civilizației romane prin:

- înlocuirea limbii materne cu limba latină (generalizarea limbii latine la nivelul mării mase a populației autohtone);
- preluarea credințelor religioase romane (sincretism și interpretatio romanae) și apoi creștinarea în limba latină.

Încă din vremea lui Claudius (41-54) *s-a condiționat prin lege dreptul de cetățenie romană de cunoașterea limbii latine*. Într-un timp relativ scurt limba latină devine limba de largă utilizare în toate provinciile europene ale Imperiului cu excepția celor în care limba greacă era limba maternă. Pătrunderea limbii latine în toate straturile populației autohtone și unificarea lingvistică prin romanizare a fost mult înlesnită de difuzarea creștinismului în limba latină

În concluzie, este evident că procesul de romanizare presupune existența pe un anumit teritoriu a populației autohtone, care reprezintă elementul demografic supus romanizării. Asimilarea formelor de civilizație romană nefiind un proces mecanic și unilateral, este firesc fenomenul de supraviețuire în timp a substratului autohton înregistrându-se convergența celor două grupuri etnice, autohtoni și coloniști, convergență în cadrul căreia fiecare grup, prin natura tradițiilor incorporate vor conferi personalitate și unicitate fenomenului universal al romanizării.

Trecând de la general la particular, este de constatat că romanizarea dacilor este componentă inseparabilă a aceluiași proces general-european prin factorul roman, dar particular zonal prin componenta dacică.

Procesul de romanizare este de neconceput fără a accepta parcurgerea unei etape timpurii a modului de viață roman, cel puțin în domeniul culturii materiale. Zonele care au venit în contact cu civilizația romană înainte de cucerire au fost mai ușor romanizate decât zonele care nu au cunoscut contactul cu civilizația romană și influența acesteia în perioada de dinainte de cucerire. Spațiul dacic a fost deschis curentelor de civilizație egeo-mediteraneene, din cele mai vechi timpuri (neolitic), această deschidere amplificându-se în epoca bronzului și Hallstatt. Prezența coloniilor grecești la Pontul Euxin a favorizat și intensificat influența sudică (Dobrogea și ambele maluri ale Dunării) penetrând pe râurile interioare spre Muntenia, Moldova și, în mai mică măsură, spre Transilvania. Fenomenul este unitar la scara întregului spațiu dacic. O importanță deosebită au avut-o emisiunile monetare ale coloniilor grecești din Pont ca și formele superioare de gândire

provenind de aici: sistemul metric și alfabetul. De asemeni intrarea obiectelor grecești în lumea geto-dacică dovedește gradul de deschidere al geto-dacilor la împrumut și la inovație.

Demararea legăturilor economice dintre spațiul nord-dunărean și lumea italică se leagă de activitatea centrului economic de la *Aquileea* (nord-vestul Italiei), legăturile dintre cele două zone devenind constante abia după cucerirea și integrarea în Imperiu a Dobrogei și stabilirea limesului pe Dunărea inferioară (începutul sec. II î.Hr.), când pătrund atât produse ale metalurgiei romane cât și elemente de arhitectură. Din sec I î.Hr. produsele romane devin majoritare în cadrul importurilor, în defavoarea celor grecești, pe care însă nu le elimină total. Moneda romană reduce procentul monedelor grecești și elimină total moneda dacică. Se adaugă și alte modalități de penetrație: alfabet, unele credințe religioase. Corespunzând nivelului de dezvoltare al civilizației dacice, pătrunderea elementului roman în spațiul dacic se datorează expansiunii militare a Imperiului și integrării spațiului nord dunărean în sfera de interese a lumii romane. Se poate constata spiritul geto-dacilor de receptivitate și incorporare a influențelor străine la toate nivelurile societății dacice astfel încât, în momentul cuceririi, societatea dacică era pregătită pentru a se integra procesului de romanizare.

În vremea lui Augustus limesul roman se fixează pe Dunărea Inferioară, din acest moment contactul dintre Imperiu și spațiul dacic fiind direct. De acum se succed o serie de evenimente care vor constitui etape ale cuceririi Daciei de către romani:

- constituirea provinciei Moesia în 15 d.Hr.;
- încorporarea Dobrogei în Moesia în 46 d.Hr.;
- declanșarea unei politici active romane la nordul Dunării, politică demarată odată cu prima mare operațiune militară romană în această zonă în anii 60-62 d.Hr.; condusă de *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus*.

Operațiile militare au fost urmate de deplasările de populație de pe malul nordic pe cel sudic al fluviului și de luarea în stăpânire efectiv romană a unor zone de la nordul Dunării.

Această linie politică se amplifică în timpul dinastiei Flavilor și se accentuează după preluarea domniei Daciei de către Decebal. Transformarea Daciei în regat clientelar concomitent cu anexarea Munteniei și a sudului Moldovei la provincia Moesia pregătesc înfrângerea finală a Daciei. Ocupația militară s-a desfășurat în paralel cu organizarea administrativă și demografică: în momentul încetării conflictului provincia era deja constituită; la 112 noul teritoriu era pacificat (chiar dacă granițele noii provincii s-au trasat doar după moartea lui Traian). Măsurile organizatorice declanșează procesul de colonizare. Împărații Antonini și Severi continuă

politica de colonizare și de organizare a provinciei, determinând dezvoltarea economică și demografică deosebită, având ca efect înmulțirea așezărilor și constituirea orașelor. Se adaugă populației civile (coloniști și autohtoni) numeroși militari din unitățile armate din Dacia (legiuni și trupe auxiliare). Veteranii de diverse etnii primesc pentru serviciul prestat de ei și familiile lor cetățenia romană și pământ.

Cele peste 3500 de inscripții din Dacia indică originea coloniștilor, ponderea majoritară deținând-o provinciile Dalmația, Noricum, Pannonia și Moesia. Din aceste provincii sunt transferate mase compacte de populație care vor constitui enclave distincte pe teritoriul dacic. Urmează italicii, apoi populație de origine orientală și micro-asiatică. Toți aceștia atinseseră deja un grad avansat de romanizare dovedit de limba vorbită și scrisă, de onomastica și de adoptarea practicilor funerare romane. *Romanizarea și cunoașterea limbii latine fiind condiția obligatorie în promovarea socială*, școlile municipale vor desăvârși procesul de romanizare al urmașilor coloniștilor.

Romanizarea privește integrarea noii provincii atât în sistemul administrativ instituțional al Imperiului cât și în viața economică și spirituală romană. Economic Dacia a fost atât o consumatoare de produse cât și o producătoare. Asimilarea modului de viață roman este evidentă în urbanistică, tehnica construcțiilor, decorația edificiilor publice și private, în arta provincială romană, în riturile și monumentele funerare, în asimilarea religie și mitologiei greco-romane. Deci pentru lumea dacică integrată Imperiului romanizarea a reprezentat însușirea în totalitate a civilizației romane, ea pătrunzând la toate nivelurile societății. Baza acestei romanizări a constituit-o populația dacică din provincie și capacitatea sa de asimilare a noii civilizații.

Continuitatea existenței populației autohtone este deci condiția fundamentală a romanizării unei noi provincii. Este greu de surprins în descoperiri acea parte a aristocrației dacice care, pentru a-și păstra privilegiile după dispariția statului a asimilat rapid și aproape în totalitate modul de viață roman. Descoperirile arheologice surprind însă populația de rând, mai atașată tradițiilor, reflectată în practicile funerare tradiționale din necropolele rurale și din așezările acestor comunități. Se surprind aici elemente de cultură materială de caracter mixt și detalii de ritual specifice lumii dacice.

Continuitatea este documentată și de hidronimie și toponimie. Dacia fiind o provincie de graniță a cunoscut un regim sever de ocupație militară. Se interzicea locuirea autohtonilor în centrele fortificate ale provinciei, pentru a se evita organizarea unor răscoale cu sprijinul cetăților. Tot ca o măsură pe

linia romanizării s-a interpretat și distrugerea sanctualelor dacice și a oricăror elemente care să înlesnească practicarea religiei tradiționale.

Dar cele mai elocvente exemple de romanizare rapidă și eficientă a dacilor sunt recrutările de trupe din provincie. Încă din vremea lui Traian (conform lui Pliniu cel Tânăr) se formează *Alla Prima Ulpia Dacorum* și *Cohors Prima Ulpia Dacorum*. Hadrian recrutează noi trupe odată cu organizarea limesului dacic, sistemul de recrutare continuând sub Antoninus Pius, Marcus Aurelius, dinastia Severilor, Gordian al III-lea.

Religia oferă și ea dovezi de romanizare a autohtonilor. Unele culte tradiționale persistă și după cucerire: *Silvanus*, *Diana*, *cavalerii danubieni*, dezvoltate pe vechiul pantheon geto-dacic, peste care triumfă religia romană care își imprimă amprenta asupra vieții spirituale a autohtonilor.

În meșteșuguri și artă, tehnicile tradiționale vor ceda noilor tehnici aduse din lumea romană. Renumita artă a orfevrăriei dacice este total abandonată, fiind înlocuită cu timpul de bijuterii de proveniență sau imitație romană.

Se poate constata că în cadrul raportului continuitate /romanizare, păstrarea tradiției autohtone reprezintă o formă, o modalitate de protejare a culturii locale în fața penetrației treptate dar decisive a civilizației romane. Asimilarea limbii latine a fost înlesnită de faptul că în Dacia preromană limba dacă a fost o limbă fără scriere (iliterară). Se poate constata că asimilarea și apoi vehicularea alături de coloniști a limbii latine și pătrunderea latinei vorbite pe teritoriul dacic au asigurat particularitatea latinei vorbite în provinciile dunărene față de limba altor provincii, ca și particularitatea sintezei de populație din această zonă – sinteza daco-romană.

STRUCTURA SOCIALĂ ÎN DACIA

Dreptul roman

Izvoarele dreptului roman pe teritoriul Daciei

Aplicarea dreptului roman în Dacia privește acele norme de drept aplicabile cetățenilor rezidenți aici, peregrinilor din această provincie, precum și așa numitul “jus gentium” ce reglementa raporturile dintre cetățeni și peregrini. Alături de dreptul roman se mai aplica în provincie și dreptul local, geto-dacic, folosit concomitent cu cel roman, în cazuri ce priveau exclusiv populația autohtonă și când normele sale nu veneau în contradicție cu normele de drept romane. (Constituția antoniniană preciza necesitatea respectării în așezările urbane provinciale a drepturilor locale, cu condiția de a nu contraveni dispozițiilor de ordine publică romană).

Ca izvoare de drept, prioritate aveau pentru cetățenii romani rezidenți – normele dreptului roman aplicabile pe întreg teritoriul imperiului, iar pentru celelalte categorii de locuitori ai provinciilor – cele mai importante izvoare de drept erau *constituțiile imperiale și edictele guvernatorilor*.

Edictele guvernatorilor constituiau o modalitate de aplicare de către guvernator a normelor juridice romane în condițiile adaptării lor la necesitățile locale și imediate. Edictul avea două părți:

- j) dispozițiile referitoare la dreptul roman aplicabil cetățenilor romani rezidenți în provincie;
- k) edictul provincial (norme de drept local).

Constituțiile imperiale puteau fi:

- l) *edicta imperiale (aedita)* – dispoziții scrise date de împărat și valabile pentru tot teritoriul imperiului și pentru întreaga sa domnie;
- m) *mandate* – instrucțiuni date de împărat guvernatorilor, referitoare la diferite probleme de drept civil și penal care urmau să fie aplicate locuitorilor din provincia respectivă sau doar în câteva provincii enumerate în text (mai rar, mandatele puteau fi aplicate în toate provinciile).

Instituțiile de drept. Regimul persoanelor, instituția familiei, dreptul penal și procesual.

Înainte de edictul împăratului Caracalla, locuitorii liberi din Imperiu erau împărțiți în trei categorii:

- n) cetățeni romani,
latini,
peregrini.
- o) ***Cetățenii romani*** locuiau în majoritate la orașe, se bucurau de aceleași drepturi ca și cetățenii rezidenți din Roma sau Italia. Dacă colonia în care trăiau căpătase *jus italicum* (teritoriul coloniei primise calitatea de sol roman) atunci cetățenii acestor coloniae aveau și în materie imobiliară dreptul de proprietate romană.
- p) ***Latinii*** beneficiau de dreptul latin, aveau aceleași drepturi patrimoniale ca și romanii (*jus commercii*). Nu se bucurau de *jus conubii* dreptul de a se căsători în conformitate cu dispozițiile legii romane – și nu aveau toate drepturile politice.
- q) ***Peregrinii*** constituiau marea masă a populației libere. Situația lor era reglementată prin legea de organizare a provinciei (*lex provinciae*) și prin edictele guvernatorilor.

Existau două categorii de peregrini:

- *peregrini obișnuiți*,
- *peregrini dediticii*.

Peregrinii obișnuiți erau străinii a căror cetăție n-au fost desființate din punct de vedere politic în urma integrării lor în Imperiul roman. Ei puteau să-și exercite drepturile politice fiind supuși sub aspectul capacității juridice dreptului existent în teritoriile de proveniență. Puteau dobândi cetățenia romană prin servicii aduse statului roman sau prin naturalizare. Puteau stabili raporturi juridice cu cetățenii romani printr-un sistem juridic numit “*jus gentium*”.

Peregrinii dediticii erau acei peregrini ale căror cetăție, prin capitulare fără condiții, au fost desființate din punct de vedere politic și administrativ. Ei nu aveau drepturi politice și nu se puteau folosi de vechiul lor drept decât în limitele fixate de cuceritorii romani.

În Imperiul roman exista instituția sclavajului. *Sclavii* puteau fi proprietatea împăratului, proprietatea unor orașe, colegii, temple, dar și proprietatea persoanelor particulare. În cazul sclavilor aparținând persoanelor particulare, situația lor juridică era reglementată de dreptul roman dacă

aparțineau cetățenilor romani sau de norme juridice locale dacă proprietarul era peregrin.

Există o categorie de sclavi publici, deținând funcții importante și care datorită ocupației lor aveau o putere financiară remarcabilă. Această „*aristocrație servilă*” deși era lipsită de drepturi își cucerește o situație economică și socială aparte, superioară uneori oamenilor liberi. Ca urmare a eliberărilor de sclavi, aceștia deveneau *liberți*.

Începând din a doua jumătate a sec. II d.Hr. între oamenii liberi și sclavi se formează o nouă pătură socială (*colonii*), care va deveni tot mai numeroasă, de locuitori care, deși liberi în drept se aflau într-o situație de fapt asemănătoare cu sclavia.

În cazul cetățenilor romani și a latinilor predomina aplicarea dreptului roman valabil pe teritoriul întregului Imperiu, particularitățile juridice locale privindu-i îndeosebi pe peregrini.

Căsătoria între peregrini nu era reglementată de dreptul roman, ci conform legilor tradiționale sau conform drepturilor popoarelor (în cazul peregrinilor dediticii), peregrinii neavând jus conubii.

În cazul *căsătoriilor mixte* (cetățeni romani și peregrini) puteau apărea diverse situații:

- în cazul căsătoriei unui cetățean roman cu o peregrină ce primise jus conubii, căsătoria era o *căsătorie romană*, copii devenind cetățeni romani;
- în cazul căsătoriei unui cetățean roman cu o peregrină care nu avea jus conubii, căsătoria nu era valabilă după dreptul roman, copii având situația juridică a mamei (peregrini).

Conform dreptului roman, *căsătoria sclavilor* nu era legală, ea constituind doar o uniune (deci *contubernium* nu *matrimonium*) a cărei stabilitate era dată de necesitatea existenței mâinii de lucru servile.

În cazul *liberților* căsătoria avea caracteristicile categoriilor de oameni liberi în care aceștia intraseră prin dezrobire.

Cetățenilor romani li se aplicau legile romane cu particularități (îndeosebi procedurale) caracteristice dreptului roman provincial. *Tutela*, *curatela*, *adopțiunea* și *adropațiunea* constituiau în provinciile Imperiului instituții de drept roman. Cu toate acestea, se aplica peregrinilor și dreptul local al populației autohtone. Se practica probabil „înfrățirea”, diferitele forme de „înfrățire” fiind practicate și perpetuate de către români până în epoca feudală.

Procedura de judecată privea doar cetățenii romani. În cazul delictelor, peregrinilor li se acorda fictiv calitatea de cetățean roman, atribuită ad-hoc pentru rezolvarea situației juridice respective. În materie penală,

gubernatorul avea *jus gladii* putând condamna la moarte pe locuitorii provinciei, cu excepția cazurilor în care cei implicați erau fruntași ai populațiilor supuse, în aceste situații pedeapsa capitală putând-o da doar împăratul.

Se poate constata că sistemul de drept roman a încercat să soluționeze problema naturalizării peregrinilor în mod cazuistic ținând seama de situațiile particulare existente și de interesele de stat.

În ce privește regimul juridic al proprietății, peregrinii nu puteau avea o proprietate romană decât dacă aveau *jus commercii*. Ca mijloace de folosire a proprietății de către peregrini se utilizau *ocupațiunea* și *tradițiunea* (*traditio*). Proprietatea peregrină era insuficient apărată îndeosebi în cazul în care ea provenea de la o persoană ce nu avea calitatea de proprietar (cetățeanul roman – proprietar – putând revendica proprietatea).

Pentru apărarea proprietății peregrine în aceste situații s-a instituit, începând din anul 199 edictul numit *prescriptio longi temporis* prin care peregrinii care au dobândit cu *jus titlu* un fond funciar și l-au stăpânit zece sau douăzeci de ani puteau fi apărați împotriva oricăror pretenții de posesie. Prescripțiunea era un mijloc de apărare și nu un mijloc de dobândire a proprietății, peregrinii nedevenind proprietari după scurgerea timpului prevăzut de lege. Pentru remedierea acestei situații, s-a acordat și peregrinului deposedat dreptul de a intenta o acțiune reală (*revendicatio utilis*) prin care putea reclama bunul (proprietatea) în mâna oricui s-ar găsi acesta. Peregrinii din Dacia aveau și o proprietate reglementată de dreptul geto-dacic în măsura în care normele acestui drept fuseseră acceptate de cuceritori.

Dreptul succesoral cunoștea moștenirea testamentară și cea legală. Potrivit legii romane, peregrinii nu aveau capacitatea să-și întocmească un testament sau să fie instituți moștenitori sau gratificați ca legatori (excepție făcând ostașii romani care puteau să-și instituie ca moștenitori persoane peregrine sau latine). Dreptul geto-dac cuprindea însă norme speciale pentru întocmirea testamentelor de către autohtonii Daciei.

Tranzacțiile din provincie sunt documentate de tăblițe cerate descoperite pe teritoriul Daciei (în jur de 25 de bucăți) mai ales în zona minelor de aur de la Alburnus Major (Roșia Montană) având drept conținut o serie de contracte. Cele mai numeroase sunt *contractele de vânzare-cumpărare*. Încheiate fie de romani, fie de peregrini, au utilizat procedeul *mancipațiunii*. Actul de mancipație ce însoțea vânzarea nu era însă valabil – potrivit legislației romane – pentru peregrinii ce nu dețineau *jus commercii*. De aceea pentru garanția de evicțiune peregrinii recurgeau la ajutorul stipulației.

Garanțiile de vicii și evicțiune sunt; în cazul în care se constată vicii, apărătorul poate cere anularea contractului; în cazul evicțiunii, totale sau

parțiale, cumpărătorul este satisfăcut prin prețul dublu restituit de vânzător. Rol foarte important în tranzacție îl au garanțiile, garanții fiind numai cetățeni romani.

Contractele de închiriere conțin normele juridice romane în materie. Foarte răspândită era închirierea forței de muncă (îndeosebi pentru munca în mină) utilizându-se expresia “lucrătorul și-a închiriat persoana sa fizică și munca sa”; contractele de împrumut de asemeni utilizează tipul de procedură romană – stipulațiunea – menită să garanteze restituirea împrumuturilor.

Concluzii. Se poate deci concluziona că dreptul roman clasic s-a aplicat în provincii (inclusiv în Dacia) într-o formă adaptată nevoilor practicii cotidiene, atât în raporturile dintre cetățenii romani, cât și în raporturile dintre aceștia și peregrini sau doar între peregrini, abaterile apărute derivând din condițiile concrete de existență a provinciei. Evident, forma de drept roman a fost o formă de drept superioară față de cel dacic peste care parțial se suprapunea. De aceea, el va constitui principalul izvor al dreptului românesc, păstrând însă și unele tradiții anterioare ale dreptului dacic.

Structura socială în Dacia

Statutul juridic al persoanelor, rezultat ca urmare a aplicării dreptului roman pe teritoriul Daciei, reflectă structura socială creată în provincie după cucerirea romană. În fruntea ierarhiei sociale se aflau *cetățenii romani*, atât cei din teritoriul coloniae-lor cât și veteranii, deveniți în momentul lăsării la vatră, ei și familiile lor, cetățeni romani. Urmau *cetățenii romani cu drepturi limitate* (cetățeni din clasa II-a – D.C.Giurăscu) reprezentați de locuitorii municipiilor. În cadrul acestei categorii, nu toți se aflau în aceeași poziție, existând municipii cu drepturi mai largi și altele cu drepturi mai restrânse. Majoritatea coloniștilor din Dacia aveau statutul *latinilor*, oameni liberi dar necetățeni romani, având dreptul latin dar unele drepturi politice fiindu-le limitate. *Peregrinii*, cuprinzând majoritatea populației autohtone au devenit cetățeni romani doar după edictul lui *Caracalla* (212 – *Constitutio Antoniniana*). *Sclavii*, recrutați din prizonierii de război sau cumpărați, erau lipsiți de libertate personală și drepturi.

Din secolul III se presupune că a existat în Dacia instituția *colonatului* – colonii fiind sătenii legați de pământul pe care-l lucrează. Instituția colonatului nefiind reglementată printr-o lege, momentul apariției sale în Dacia este greu de precizat. Unii cercetători presupun că o instituție asemănătoare colonatului a existat în Dacia și înaintea cuceririi (C.C.Giurăscu și D.C.Giurăscu).

Chiar dacă Dacia a intrat târziu în componența Imperiului roman, într-un moment în care instituția sclavajului intrase în declin, totuși relațiile de tip sclavagist determină principalele aspecte ale vieții provinciei. Sclavajul în

Dacia poartă caracteristici determinate în primul rând de condițiile în care s-a efectuat cucerirea și colonizarea provinciei precum și de statutul populației autohtone, pusă în stare de inferioritate față de cuceritori. Puțini dintre daci au reușit să pătrundă cu timpul în rândul elitei provinciale. Se poate presupune o colaborare, încă înainte de cucerire, a unei părți a aristocrației dacice cu autoritățile imperiale, nobilii daci căutând să-și conserve privilegiile în condițiile noilor realități politice care se profilau. Acești reprezentanți ai aristocrației dacice, prin numărul și ponderea lor nu au putut reprezenta o categorie distinctă în conducerea politică a noii provincii. Lor li se vor adăuga treptat oameni de afaceri proveniți din masa autohtonă, proprietari de ateliere meșteșugărești, interesați în promovarea unor activități productive.

În cazul orașelor, pătura cea mai avută a cetățenilor romani o constituia aristocrația municipală, deținătoare a conducerii ca magistrați sau membri ai consiliului municipal (*ordo decurionum*). Odată cu întemeierea în Dacia a noi orașe, numărul cetățenilor romani a crescut simțitor, la această creștere numerică contribuind și înrolările în cadrul armatei, veteranii care se stabilesc aici, eliberările de sclavi sau acordarea de către unii împărați a dreptului de cetățenie individual sau unor grupuri mari de locuitori. Cu toate acestea, numărul cetățenilor romani rămâne permanent inferior față de restul populației din provincie, alcătuită din *peregrini* “*dediticii*” și sclavi. *Caracalla* acordă prin *Constitutio Antoniniana* dreptul de cetățenie celor mai multe categorii de oameni liberi, dispărând deosebirea de privilegii dintre cetățenii romani și ceilalți oameni liberi care nu avuseseră până în acel moment cetățenia, dar impunea tuturor obligații fiscale mai mari.

Dintre cetățenii romani atestați epigrafic în Dacia, foarte puțini fac parte din ordinul senatorial; această categorie privilegiată este reprezentată de guvernatorul provinciei (*Legatus Augusti pro praetore*), comandantul de legiuni (*legati Augusti legionis*) și tribunii laticlavi (ofițerii superiori ai legiunii). Cu toți rămân în Dacia doar pentru perioada în care își exercită funcția civilă sau comanda militară. Urmează ca importanță în ierarhia socială a provinciei membrii ordinului equestru, reprezentați în Dacia de procuratorii provinciali (*procuratoris Augusti*), procuratorii minelor de aur (*procuratores aurariarum*), începând de la împăratul Hadrian procuratorii vănilor (*portoriului*); după Marcus Aurelius tribunii legionis angusticlavi, comandantul trupelor auxiliare (*tribuni* și *praefecți*) și *praefecții legionis* începând cu domnia lui Gallienus. Cavaleri romani erau și unii arendași ai pășunilor și ai salinelor (*conductores pascui et salinarum*) dintre care unul, *Publius Aelius Strenius* s-a bucurat de cele mai mari onoruri din partea mai multor orașe din Dacia (Ulpija Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta).

Cei mai mulți stăpâni de sclavi sau patroni ai libertilor erau proprietari de pământ dar totodată și proprietari de ateliere meșteșugărești sau prăvălii, oameni de afaceri implicați în tranzacții economice. Cel mai mare proprietar de sclavi era statul roman, reprezentat prin persoana împăratului; circa 41 de inscripții din Dacia menționează sclavi ai împăratului și ai casei imperiale. Ei fac parte din *familia Caesaris* și în inscripții se intitulează *Augusti nostri*, *Caesaris nostri* sau *Imperatoris nostri servus sau verna* (sclav născut în casa împăratului). În Dacia ei alcătuiesc o adevărată armată de funcționari de rang inferior, folosiți în diferite birouri ale procuratorilor provinciei; ale procuratorilor portorului ca și ale procuratorilor minelor de aur. Stăpâni de sclavi erau și alte autorități, instituții civile sau religioase, organizații sau asociații cu caracter public. Ex.: orașele, templele, colegiile profesionale. Deși mențiuni directe despre sclavi ai orașelor și colegiilor profesionale lipsesc până în prezent, în Dacia, se poate presupune că ei au existat, fiind menționați în alte provincii ale Imperiului.

În Dacia nu se cunosc mari latifundii particulare care să fi atins importanța și întinderea celor din Italia; aici predominante au rămas tot timpul stăpânirii romane proprietățile agricole mici și mijlocii. Mulți dintre coloniști, chiar dacă conduceau singuri exploatarea lotului de pământ primit din *agger publicus*, foloseau și sclavii din proprietate pentru muncile agricole, păstorit sau în gospodărie. Domeniul în care s-au folosit în Dacia sclavii în număr mai mare au fost exploatările miniere de aur din regiunea Ampelum (Zlatna), alături de muncitorii liberi salariați. În număr mai mic sclavii erau folosiți și în alte activități productive, ex. ateliere meșteșugărești, cărămidării, lucrări de construcții, comerț. Dezvoltarea relativ mai slabă a meșteșugurilor face ca aici să lipsească marile ateliere cunoscute în alte provincii. Este sigur că folosirea în număr relativ mic în comparație cu alte zone a muncii sclavilor a lăsat loc în măsură apreciabilă oamenilor liberi în toate domeniile. În agricultură predomină numeric micii producători, mai ales în regiunile din estul Daciei, locuite în cea mai mare parte de autohtoni; munca salariată era folosită și în exploatările miniere, cum micii producători și lucrători liberi se găseau și la orașe. Ei au reprezentat în Dacia (lucrătorii liberi și micii producători) cel mai important factor de producție.

Dezvoltarea sclavajului în Dacia romană a avut un preambul datorită existenței sclavilor pe acest teritoriu dinainte de cucerirea Daciei. În Dacia preromană dezvoltarea sclavajului s-a realizat inegal și a fost condiționată de mai mulți factori precum: creșterea populației, mărirea necesităților economice, creșterea producției, creșterea schimburilor comerciale, frecvența conflictelor armate etc. După constituirea provinciei, sclavii reprezentau un obiect de comerț între provincie și teritoriul de la sud de Dunăre, chiar de la Marea Mediteraneană.

Numele sclavului nu constituie întotdeauna un indiciu al populației din care el provenea, comerțul cu sclavi la nivelul întregului Imperiu determinând diversificarea acestor nume. Sclavii purtau în general un singur nume, care era dat de stăpânul în slujba căruia se afla. Lista cu nume de sclavi din inscripțiile Daciei romane conține nume latinești (majoritatea), greco-romane, traco-dacice, orientale, celto-ilire, etc. Aceste nume pot indica: locul de proveniență, de creștere sau de cumpărare (Atticus, Aelianus, etc.) adjective sau substantive indicând bogăție, fericire, iubire; anumite aptitudini, particularități fizice, însușiri psihice, virtuți corporale și spirituale, referiri la divinități (Hygya, Hercules) etc.

Inscripțiile din Dacia fac mențiuni asupra familiei și a rudelor sclavilor. Unele se referă la “familia privată”, altele la “familia publică”. Între sclavi nu se încheie o căsătorie legală (*matrimonia*) ci o uniune “*contubernium*”, care constata unirea celor două persoane. Proprietarii de sclavi protejau “contubernia” sclavilor pentru a evita micșorarea numărului lor. Termenul de *contubernium* (*contubernales*) indică pe sclavii și sclavele ce conviețuiesc sub acoperișul unui proprietar.

Inscripțiile din orașele Daciei fac referiri și la căsătorii ale sclavilor, de obicei “*servi publici*”, deținând funcții în slujba statului și o situație materială superioară, căsătorii cu femei de condiție liberă, peregrine sau dezrobite. Au existat și cazuri când proprietarii de sclavi s-au căsătorit cu sclave de-ale lor, după ce în prealabil le-au trecut în rândul libertelor. Copii născuți din asemenea uniuni erau oameni liberi, având condiția socială a mamei.

Principalul proprietar de sclavi este și în Dacia împăratul (statul). Peste 40 de inscripții menționează sclavi ai împăratului; utilizându-se în inscripții expresiile “*Augusti nostri servus*”, “*Caesari nostri servus*” și “*imperatoris nostri servus*”. Erau achiziționați prin cumpărare sau în urma războaielor.

Templele dețin sclavi utilizați ca îngrijitori și ajutoare pentru pregătirea ceremonialului de cult.

Textele epigrafice prezintă proprietari de sclavi particulari. Cea mai puternică familie de proprietari de sclavi din Apulum era *Antipater Marcellus*. Ea apare în cel puțin 12 texte epigrafice, descoperite în Dacia și Italia; la Tibiscum se cunosc ca proprietari de sclavi *Cn. Marsus* și *Marcus Terrianus*.

Proprietarii rurali stăpânind sclavi se găseau și în mediu rural: *Themopropius* (Măcișul de Sus); *Aelius Iulianus* (Dezmir), *Claudius Rufinus* (Sic).

Mulți coloniști din mediul rural utilizau în exploatarea lotului și în gospodărie munca sclavilor (*servi villici, actores*).

În număr mult mai mare sclavii erau utilizați în atelierele meșteșugărești, cărămidării și în carierele de piatră.

Cei mai numeroși proprietari de sclavi din Ampelum au fost “*leguli*”, adică mici arendași de puțuri și galerii de mine aurifere. La *Densara* s-a descoperit o inscripție ce reprezintă un contract, proprietarii de sclavi din respectiva tăbliță fiind considerați “bancheri locali”. În sistemul de exploatare al minelor de aur un rol însemnat îl au “*redemptores*” care concesionau prin arendare minele. Munca fizică din mină se efectua cu sclavi de stat sau particulari, fapt dovedit atât prin inscripții de piatră cât și prin tăblițe cerate.

Cercetarea a câtorva zeci de inscripții a dovedit că o mare parte a sclavilor erau utilizați ca supraveghetori în gospodărie sau ca mici slujbași în aparatul de stat. Ei erau considerați oameni de încredere ai împăratului sau ai proprietarului și formau “aristocrația” sclavilor. Printre funcțiile îndeplinite sunt: “actores” – folosiți exclusiv în serviciul proprietarului. Acestor “*servus fidelissimus*” li se încredința administrarea moșiei, supravegherea atelierului, mânăuirea banilor în tranzacții. Cei publici se numeau “*villicus*”.

- *aeditus* – gardian la templu;
- *arcarius* (*arca* = cutie, casă de bani) – funcționari inferiori cu atribuții de casier;
- păzitori ai tezaurilor templelor, arendași ai praetoriului,
- verificatori de acte (*contrascriptorii*) – verificau calculele din registrele oficiale vamale,
- *dispensatores* (*dispens* = a distribui banii) – contabili, casieri, trezoreri, încasatori, etc., care aveau o situație materială deosebită;
- *tabularii* – servi publici de rang inferior, păstrători de registre (*Tabula* – tăbliță de scris, *tabulorium* – birou unde se păstrau registre);
- arhivari, agenți de încasări de impozite, de impuneri, copişti, etc.

Recensămintele de populație nu luau în considerație sclavii. Ca atare nu se poate cunoaște precis numărul sclavilor din Dacia, maximul ajungând, după unii istorici, în anumite perioade la un sfert din populația Daciei.

În anumite condiții favorabile, sclavii sunt eliberați (recunoștință față de loialitatea serviciilor), atât cei publici (ai împăratului), cât și cei privați. Cei eliberați deveneau liberi și constituiau o categorie socială aparte. După modalitatea în care se făcuse eliberarea (existau trei forme în care se făcea eliberarea) și după poziția juridică a persoanei patronului se stabilea statutul juridic al persoanei libertului: “*cives romani*”, “*latini Juniani*” sau *peregrini*.

Sclavii dezrobiți de persoanele particulare poartă “*tria nomina*” (*praenomen* și *nomen gentilicum* luate de la fostul stăpân iar *cognomenul* era fostul nume de sclav), fie două nume (dintre care unul era *gentilicul* stăpânului), sau un singur nume, pe care-l purtasera în calitate de “*servi privati*”.

Se consideră că cei cu trei nume au devenit prin dezrobire cetățeni romani, ceilalți doar peregrini.

La Sarmizegetusa și Porolissum s-au descoperit trei inscripții care fac referiri despre sclavi care sunt în posesia altor sclavi (*servii vikanii*) – Vikanus – apare în inscripții în două situații: ca sclav al unui *dominus* de condiție liberă, sau ca sclav al unui alt sclav (unii sclavi din “familia publica” ajungând la o stare materială care le permitea să aibă proprii sclavi).

Trei plăci descoperite la *Alburnus Major* și *vicus Pirustanum* vorbesc despre comerțul cu sclavi. Ei sunt aduși din alte zone și contractanții, atât vânzatori cât și cumpărători, sunt în cele trei cazuri peregrini posedând “jus commercii”. Valoarea în bani a sclavilor cumpărați era determinată de factori precum: vârsta, sexul, aspectul fizic, pregătire, sănătate, etc. Contractele stabilesc stipulațiuni de vicii (sănătate, furt, fugă, etc.) și garanții de evicțiune (atacarea și anularea actului). Cele trei contracte descoperite în Dacia sunt dintr-o perioadă în care Roma nu întreprindea acțiuni militare care să aducă noi sclavi din sfera Imperiului (anii 139, 142 și 160 d.Hr.) și ca urmare prețul sclavilor a fost destul de ridicat: o fetiță cu 205 dinari, un tânăr (10-19 ani) cu 600 dinari și o femeie (20-30 ani) cu 420 dinari. Nu există indicii pentru documentarea unui comerț sistematic cu sclavi în Dacia, dar se poate presupune existența sa.

Se poate constata că structura societății din Dacia romană a îmbrăcat formele clasice răspândite în tot Imperiul, dar s-a adaptat realităților existente aici.

VIAȚA ECONOMICĂ

Cucerirea romană a inclus provinciile Moesia Inferior și Dacia în orbita lumii romane, subordonând aceste teritorii intereselor economice ale Imperiului. Colonizarea romană a contribuit la o viață economică intensă și înfloritoare.

Evoluția economică a provinciei Dacia se poate împărți în patru etape:

8. De la cucerire până la războaiele marcomanice (106-166) – perioadă de avânt a economiei;
9. Perioada de la războaiele marcomanice până la domnia lui Septimius Severus (166-193) – stagnare a vieții economice;
10. De la Septimius Severus la Gallienus (193-253) – o nouă înflorire a vieții economice;
11. Până la retragerea aureliană (253-271/275) – perioadă de criză (criză generală a Imperiului).

Agricultura

Constituie principalul domeniu economic. Conform dreptului roman, pământul Daciei a trecut în proprietatea Imperiului, devenind *agger publicus*. El a fost măsurat și cadastrat, iar apoi împărțit astfel:

- r) O parte a teritoriului a trecut în patrimoniul împăratului care l-a arendat sau exploatat direct prin funcționarii imperiali (ex. minele de aur din zona Munților Apuseni).
- s) O a doua parte revenea armatei (*territorium militare*) și intra sub jurisdicția militară (teren agricol, păduri, pășuni, etc.).
- t) O parte importantă a fost dată în folosința veteranilor, coloniștilor și familiilor lor. (ex. la întemeierea coloniei Sarmizegetusa – 105 d.Hr. – teritoriul a fost parcelat în loturi de câte două *jugera* și împărțit veteranilor care au participat la cucerire). Aceste parcele capătă statut de *agger privatus optimo iure*, împroprietăriții având asupra lor drept de proprietate privat total.

Când pământul nu se împărțea unor grupuri de veterani sau coloniști ci unor persoane individuale, acestea aveau asupra pământului doar drept de folosință, plătind impozit. Începând cu Hadrian, veteranii primesc bani cu care pot cumpăra pământul. Pământul vândut de stat individual civililor rămânea în proprietatea statului, se putea moșteni dar nu se putea vinde.

- u) *Agger stipendiarius* – pământ lăsat în folosință populației autohtone, care îl lucra în schimbul unui impozit și a unor prestații pentru armată, administrație sau lucrări publice.

Sistemul de distribuire a pământului a condiționat noua structură socială a provinciei, Dacia fiind o provincie preponderent agrară.

Existau două tipuri de organizare a sistemului agricol:

- v) *Exploatarea de tip roman*, în sistemul latifundiilor și a villae-
lor rusticae, utilizându-se munca oamenilor liberi precum și a
sclavilor. În capitolul referitor la habitat (așezări rurale și
villae rusticae) s-a constatat că nu au existat în Dacia latifundii
de mari proporții. Proprietarii villae-lor rusticae au fost
veteranii și coloniștii.

Lucrătorii din rândul populației libere erau plătiți pentru
munca prestată. Autohtonii constituiau și în acest sistem de
exploatare a fondului funciar forța principală productivă, prin
exploatarea individuală a terenurilor (mici producători) sau
prin prestare de servicii.

- w) *Obștile sătești autohtone*, supraviețuind în zonele mai retrase
sau în estul provinciei, mai puțin urbanizat și aflate sub
control roman. Aceste comunități își continuă existența pe
locul vechilor așezări, păstrând formele tradiționale ale
civilizației daco-getice, dar asimilând totodată noile elemente
de civilizație romană.

Dacia a fost cunoscută drept un grâнар al Imperiului, cerealele ocupând un
loc de frunte în producția agricolă a provinciei. Zonele cerealiere (câmpia
Banatului, a Olteniei, valea Mureșului etc.) asigurau atât necesitățile interne
cât și necesarul pentru aprovizionarea trupelor din provinciile nord estice ale
Imperiului (papyrusul Hunt consemnează obligativitatea contribuției cu
cereale ce reveneau agricultorilor din Dacia pentru aprovizionarea armatei).
Arheologic, practicarea agriculturii este dovedită prin depozitele de *unelte
agricole* (Dedrad, Obreja, Tibiscum, Gornea, etc.); numeroase *râșnițe* și
mortaria, *semințe de grâu carbonizat*. Se cultivau două-trei soiuri de grâu,
ovăz, orz, mei, legume. La Tibiscum s-au descoperit sâmburi ce indică
existența în apropierea unor livezi de pomi fructiferi (cireși sau vișini);
dintre plantele textile se cultivau inul și cânepa.

Inscripțiile și monumentele votive dionisiace vorbesc despre practicarea în
provinciile dacice a viticulturii, obținându-se un vin local, consumat alături
de vinul de import, mai scump. În descoperirile arheologice s-au găsit unelte
utilizate de viticultori (cosoare și cuțite pentru vița de vie).

Numeroasele construcții publice și private ale provinciei, inscripțiile
dedicate zeului Silvanus Silvester, imaginile de pe Columnă, uneltele de

dulgherit descoperite de arheologi precum și menționarea într-o inscripție la Apulum a unui *collegium dendrophorus*, indică exploatarea întinselor păduri din provincie.

Creșterea vitelor este a doua mare ramură a economiei rurale. Pășunile constituie proprietate imperială, fiind arendate împreună cu salinele.

Se creșteau boi, vaci, ovicaprine și cai (animale reprezentate pe Columna lui Traian). Boii și caii se creșteau pentru tracțiune, bovinele, porcinele, ovicaprinele pentru hrană. S-a efectuat analiza osteologică asupra oaselor de animale descoperite în așezarea de la Moldova Veche, punct "Vinograde Vaskicrai". S-au descoperit zece specii de mamifere: șase domestice (bovine, ovicaprine), patru sălbatice (cerb, mistreț) și păsări de curte.

Pășunile necesare creșterii vitelor erau arendate unor *conductores*. Cel mai important *conductor* cunoscut din inscripțiile Daciei a fost *P. Aelius Strenuus* (Apulum, sfârșitul sec. II), cumulând demnități municipale și publice la Apulum, Sarmizegetusa și Drobeta.

Prelucrarea pieilor de animale este atestată de *colegiile utricularilor* atestați la *Apulum*, *Marga – Pons Augusti* (Caraș Severin), *Călugăreni* (Mureș), care confecționau burdufurile (*utriculus*) necesare ambarcațiunilor.

Civilizația romană a îmbunătățit tehnicile rurale și a perfecționat uneltele agricole. Uneltele romane (îndeosebi plugul și cuțitul de plug din fier de tip roman) pătrund în Dacia unele încă înainte de cucerirea, dar abia în perioada provinciei se generalizează. Se cunosc în Dacia depozite de unelte: *Mărculeni* (jud. Mureș) – aproximativ 200 de piese, *Dedrad* (jud. Mureș), *Obreja* (Alba), *Lechința de Mureș* (Mureș) sau descoperiri de unelte agricole *Apulum*, *Cristești*, *Tălmaci*, *Ungra* (Transilvania), *Răcari* (Oltenia), *Moldova Veche*, *Tibiscum*, *Dierna*, *Pescari*, *Gornea*, *Băile Herculane* (Banat) constând din: cuțite de plug, seceri, coase, sape, greble, etc.

În Dacia se utilizau două tipuri de fiare de plug:

- *cel roman* în două variante, triunghiulară și mai largă și rotunjită la vârf;
- *elenistic-dacic*, cunoscut încă dinainte de cucerire și păstrat de populația autohtonă a provinciei.

În unele descoperiri arheologice (Mărculeni, Aiud) lanțurile găsite alături de cuțitul de plug indică utilizarea *plugului pe roți*.

Dintre uneltele agricole romane descoperite în Dacia menționăm: sapa romană (trei tipuri: *sarculum* – cu lama în formă de scut, *marra* și *ligo*), hârlețe (*palla*), *aratrum*, grape (*restrum*), seceri (*falces strumentariae* sau *messariae*), coasa (*falx foenaria*), topoare (*securis*) de diferite tipuri, cosoare și cuțite de altoit (*falces arboriae* sau *sylvaticae* – pentru pomicultură și *falces vineticae* pentru viticultură). Izvoarele menționează existența unei

instalații de treierat (*plastellum Punicum*) – luată de romani de la cartaginezi, dar cel mai frecvent se treiera cu ajutorul unui tăvălug cilindric, tras de vite.

Cerealele se zdrobeau pentru a fi transformate în făină în râșnițe și mori (*molae*), acestea de diferite tipuri, de la piua de piatră în care se sfărâmau cerealele cu ajutorul unui pisălog (*mola trusatilis*) la cele puse în mișcare de un animal (*mola asinaria*) sau de forța hidraulică (*mola aquaria*) – aceasta descoperită în regiunea auriferă a Daciei și la *Sucidava*.

Cele mai numeroase, aproape în fiecare așezare, sunt râșnițele din piatră, din tuf vulcanic și se învârtteau cu mâna (*molae manuariae*) printr-un mâner fixat lateral sau vertical, în dunga pietrei. O râșniță portativă pentru zdrobit alimente fierte era *mortaria* (albiile de pisat) foarte răspândite (unele cu ștampila producătorului), de execuție locală sau de import.

Se poate concluziona că în provincia Dacia noul sistem de proprietate și distribuire a pământului ca și diversitatea noilor unelte agricole au dus la practicarea unei agriculturi performante care, în perioadele de avânt economic ale provinciei (și Imperiului) au asigurat necesitățile interne de produse agricole, ele deținând ponderea principală și în exportul provinciei.

Exploatarea bogățiilor subsolului

Cucerirea romană s-a datorat, pe lângă cauze politice, strategice și de ordin economic, și solului și subsolului Daciei, bogate în minereuri feroase și neferoase, piatră de construcție, depozite de sare.

Exploatarea aurului și a metalelor neferoase

Exploatarea metalelor prețioase (aur și argint) are o îndelungată tradiție în spațiul dacic, îndeosebi în Transilvania. Există o artă a argintului și aurului dac, reflectare a unor realități economice privind exploatarea și prelucrarea acestor metale în Dacia preromană. Estimările privind tezaurul dus de Traian din Dacia (J.Carcopino) indică drept o posibilă motivație pentru cucerirea Daciei marea bogăție de metal prețios a munților săi, îndeosebi Munții Apuseni.

Încă din perioada când, după cucerire, Traian se mai afla în Dacia, este organizată administrativ zona minieră: se iau măsuri pentru mărirea producției de aur, se înființează noi așezări miniere, începe construcția de drumuri care să lege cele mai importante centre miniere de Alburnus Major. Există două zone importante: Munții Apuseni și Banat. Zona Auriferă din Munții Apuseni a fost împărțită în șapte regiuni miniere.

Toate aceste puncte miniere au fost organizate administrativ. Minele fiind proprietate imperială, în fruntea lor se afla un “*procurator aurarium*” – ca

împuternicit al împăratului. Primul “*procurator aurarium*” al minelor de aur din Dacia a fost *Ulpus Herminas*, libert a lui Traian, mort în funcție la vârsta de 55 de ani.

Din cronologia procuratorilor minelor de aur rezultă că exploatarea minieră în Munții Apuseni a suferit doar o întrerupere sau stagnare temporară în vremea războaielor marcomanice. Sediul administrației provinciale a exploatării minelor de aur a fost la început la Ampelum (Zlatna) “Procuratorul aurarium” avea în subordinea sa numeroși funcționari, tabulori și ajutoarele lor “*aditores tabula*”, care țineau evidența exploatărilor și arhiva, ei fiind libeți ai casei imperiale sau sclavi imperiali.

Lângă Alburnus Major s-a descoperit un important material epigrafic și unelte. Împăratul exploata minele prin arendarea unor întreprinzători numiți “leguli”. În mină se folosea munca sclavilor, a celor condamnați la muncă forțată și a oamenilor liberi angajați prin contract.

Administrativ, sistemul de organizare a regiunii aurifere din Munții Apuseni era împărțit în trei sectoare:

- I. Al municipiului Ampelum, care adăpostea și administrarea minieră;
- II. Așezarea Alburnus Major (Roșia montană).
- III. În jurul orașului de azi Brad.

Așezările miniere din jurul Ampelum-ului se compuneau din așezări care nu puteau ajunge la dimensiunile unui vicus. Fiind centrul minier al aurului, Ampelum-ul era păzit de soldații Legiunii XIII Gemina.

Pentru o mai bună exploatare a minelor de aur, Traian a adus și colonizat în Dacia coloniști dalmați specializați în extragerea aurului. După cum rezultă din inscripții, un important număr de dalmați locuiesc în sate sau cartiere separate, numite după semințiile din care fac parte. Inscripțiile și tăblițele cerate arată prezența orientalilor în regiile aurifere, în postura oamenilor de afaceri (leguli).

Tehnicile folosite și uneltele erau rudimentare. Un important centru a fost la Amlașu Mare care avea mai multe puncte de extracție în satele apropiate: Poiana, Amlașu Mic și dealurile din zonă. La Poiana a fost descoperită o așezare minieră. La Amlașu Mic, într-o construcție s-a descoperit o inscripție în cinstea împărătesei Lucilla în care “*legatus et familia aurarum*” își înscrie numele înaintea arendașilor de mină (*leguli aurarum*). Ordinea trecerii pe inscripție dovedește poziția superioară a primilor față de leguli.

Sclavii și libeții din oficiul procuratorial de la Ampelum prezentau frecvent nume specifice clasei lor cu rezonanță greco-orientală (Diocles, Suriales, etc.). sclavii persoanelor particulare indică o stare materială bună a celor ce trăiau din exploatări miniere aurifere. “Leguli” constituiau asociații cu caracter profesional – *colegium aurorum*. Colegiile lucrătorilor dalmați erau

conduse de *princeps* care, datorită poziției lor, obțineau cu ușurință cetățenia romană.

Se poate constata că deși galeriile și puțurile aurifere puteau fi date în exploatare unor particulari, rezultatul muncii în mină – respectiv producția auriferă – a fost și în provincia Dacia monopol de stat.

Aurul și argintul exploatat în Dacia romană (cu excepția celui prelucrat pe plan local) era destinat monetărilor din Siscia, Sirmium, Viminacium, ajungând până chiar la Roma. Este greu de evaluat cantitatea producției aurifere a provinciei. Din lipsa informațiilor, se pot face doar supoziții pe baza analogiilor din alte provincii. Pentru cei 165 de ani de stăpânire romană s-a propus cifra de 11.200 kg aur, obținut din Dacia, cifră neacceptată de către toți cercetătorii.

Tehnologia obținerii aurului se deosebește de cea a altor metale întrucât el apare în stare nativă sub forma unor filoane sau pepite. Diodor din Sicilia redă procedeul zdrobirii minereului, alegerea sterilului cu mâna, transportarea masei semiprelucrate la locurile de măcinare. Aici se executa pisarea în mojar, cu ajutorul unor răngi de fier, apoi măcinarea în râșnițe prevăzute cu mânere, până când minereul ajunge la mărimea unui bob de linte.

Spălarea se făcea în canale săpate în pământ, firele de aur colectându-se cu ajutorul unor tufe de rosmarin. Apoi tufele se uscau și se ardeau pentru a recupera aurul. Produsul obținut prin spălare era topit în recipiente de lut, executate dintr-un material refractar (creuzete) care se introduceau într-un cuptor.

Datorită faptului că aurul conținea și anumite cantități de argint (în Munții Apuseni în procentaj ridicat), era supus unui proces de rafinare (numit *cementatio*) pentru eliminarea impurităților. În acest scop se adăugau cantități de plumb și tărâțe de orz sau alte metale indicate de autorii antici (cositor etc.). Creuzetele descoperite în Dacia la Lupșa și Baia de Arieș nu poartă urmele unui foc puternic, deci retopirea avea loc la o temperatură moderată și constantă. Aurul exploatat din depozitele aluvionare, conținând mai puțini compuși mineralogici, nu era supus unei topiri repetate.

Aurul se mai putea obține și prin amalgamarea, cu ajutorul mercurului, tehnologie cunoscută din izvoare dar și din descoperirile arheologice din zona minieră a Daciei. În zona orașului Zlatna s-au descoperit două vetre pentru reducerea minereului, considerate de cercetători drept “distilerii” primitive de mercur. Minereul era supus unei operații de prăjire închisă, descompunându-se în vapori de mercur și oxizi de sulf. Operația se execută în vase piriforme cu gât înalt în care se introducea o cantitate de cinabru, fiind astupate ermetic cu un dop de argilă crudă. La temperatura de 400°

Celsius cinabrul se descompunea. În timpul răcirii, mercurul se condensează și se adună pe fundul vasului, de unde se recoltează prin scurgere.

Metalurgia argintului este mai complexă decât cea a aurului. În minereul argintului apare amestecat cu plumbul. Cuptoarele de redus minereul aveau două compartimente, corespunzând la două faze ale procesului de topire. În cel superior se obținea plumbul brut, iar în cel inferior se rafina plumbul prin separarea argintului.

Nu se cunosc în Dacia cuptoare de topire pentru obținerea argintului, nici măcar gropi. Pentru rafinarea minereului topit în primă fază nu era nevoie de cuptoare, putând fi utilizate și creuzetele.

Tehnologia metalurgiei cuprului se deosebea din punct de vedere chimic și al construcției cuptorului de tehnologia aurului și argintului. Temperatura de topire de peste 1000° Celsius impunea folosirea unor materiale refractare de calitate.

Mineritul și metalurgia fierului

Au avut o tradiție foarte îndelungată în spațiul dacic, încă înainte de cucerirea romană. Pentru epoca romană, informațiile privitoare la metalurgia fierului sunt reduse. Exploatarea minelor și prelucrarea metalului constituiau proprietatea statului roman, organizat după un sistem centralizat, cu sediul la Roma. Exploatarea zăcămintelor era condusă de un *Procurator metallorum* care aveau atribuții bine stabilite, putând fi mutați de la un district minier la altul. Procuratorii aveau în subordine exploatarea miniere conduse de *conductores ferrarium*. În ordine ierarhică urmau *vegtigal ferrariarum* care se ocupau cu organizarea procesului propriu-zis de minerit, iar *villicus officinarum ferrariarum* aveau sub control instalațiile metalurgice.

O inscripție descoperită la *Teliuc* (jud. Hunedoara) menționează în timpul lui Caracalla doi arendași ai minelor de fier, *conductores ferrarium* care fac o închinare împăratului.

Acești conductores alcătuiau poate o asociație de exploatare a fierului în Dacia, o *societas*. Datorită însemnătății mai reduse a fierului față de aur, fierul era concesionat spre exploatare unor arendași (spre deosebire de Illiricum unde exploatarea fierului era administrată direct de către procuratorii imperiali).

Inscripția de la *Teliuc* dovedește că acolo se afla centrul administrației minelor de fier din Dacia. Urme de exploatare au mai fost constatate în această regiune la Hunedoara, Gherla, Ruda.

Mici exploatarea miniere sunt documentate în centrul și sudul Banatului, deși modeste față de cele din Munții Apuseni și Transilvania. Din lipsa cercetărilor arheologice acestea nu oferă informații prea clare privind

sistemul de exploatare. Cercetările sunt îngreunate de faptul că aceste exploatări au continuat și în evul mediu precum și în perioada modernă, ducând la distrugerea eventualelor materiale arheologice. Tehnica exploatării în evul mediu a evoluat foarte puțin față de cea romană, acest fapt ducând la confuzii de datare.

Numeroase centre miniere au existat și în masivul Semenic și pe valea superioară a Timișului și afluenții săi. Fierul se exploata la *Bocșa Montană*, *Reșița și Anina*, iar plumbul se extrăgea din zona *Centum Putei*, *Moldova Nouă* și *Ebenthal* (lângă Orșova). Lucrări de exploatare a fierului în perioada romană s-au găsit la *Criciova* (Timiș) în cadrul unei așezări rurale. Pe o suprafață de 600 m² s-au descoperit ziduri romane reprezentând un centru meșteșugăresc datat în sec. III d.Hr. Exploatări miniere s-au mai descoperit la *Tincova*, *Turnu Rueni* și *Vârciorova*. Între *Găvojdia* și *Jena* s-a găsit o mână turnată din bronz, pusă în legătură cu zeița siriană *Sabasius*.

Importante exploatări miniere romane au fost la *Bocșa Montană* (CS) pe locul numit "Cracul de aur". Aici s-au găsit opaite, drugi de fier, sape, ciocane, icuri, ele fiind descoperite în cavități speciale săpate în stâncă.

La *Bocșa Montană* este dovedită existența unui detașament de pază pentru cei care munceau cu forța fizică (îndeosebi sclavi – *domati metalla*). O așezare de mineri este atestată la *Dognecea*, zona de proveniență a minerilor fiind necunoscută.

La *Cinciș* a fost cercetată o *villae rusticae* și o necropolă din apropiere cu o construcție funerară și 17 morminte, necropola reprezentând locul de înmormântare al proprietarului minei de fier și a lucrătorilor, fapt dovedit de bucățile de metal depuse în morminte ca simbol al îndeletnicirii defuncțiilor.

În zona *Moldova Nouă* existau multe puncte de exploatare a minereurilor de fier. Dezvoltarea așezărilor miniere a fost împiedicată de dificultatea păstrării legăturii cu principalele artere economice, așezările fiind plasate pe văile înguste, precum și de faptul că zona nu se preta practicării agriculturii. Ca urmare, așezările care s-au creat au avut mai mult un caracter sezonier, format din locuințe improvizate și puțin rezistente.

Cu tot numărul lor mare, așezările miniere din Banat nu au ajuns la nivelul de dezvoltare a celor din Transilvania (nu au devenit orașe), atât datorită lipsei condițiilor favorabile cât și datorită faptului că aici colonizarea nu a fost atât de intensă ca și în Dacia Superioară. Se folosea pe scară largă munca oamenilor liberi dar și a sclavilor și ocnașilor. Cele mai importante centre miniere beneficiau de un detașament de pază format dintr-un grup de soldați, numărul lor fiind determinat de mărimea exploatării miniere.

Zonele bogate în metale au fost proprietatea împăratului, exploatarea lor începând imediat sau la scurt timp după cucerire. fierul exploatat în Dacia era destinat satisfacerii nevoilor interne, arendașii minelor de fier având

probabil și dreptul de comercializare a metalului, fiind însă obligați ca pe lângă arenda datorată fiscoșului imperial, să predea și o parte din producție (fierul obținut) administrației provinciei, folosit în special pentru nevoile armatei.

O inscripție de la Apulum menționează doi arendași care se ocupau totodată și de producerea și întreținerea armelor. Execuția armelor era supravegheată de administrația imperială.

Din punct de vedere juridic, prin *lex Metalli Vipascensis (fines metalli)* se stipulează faptul că teritoriul fiscal al unei mine este strict separat de restul provinciei. Orașele sunt întotdeauna în afara *fines metallorum*. Cele care erau în interior se numeau *vicus castellum*. Munca în mine era organizată pe baza unui contract între minerii liberi și arendași. De transportarea metalului sub formă de lingouri de la atelierele meșteșugărești se ocupau detașamentele militare.

Extracția minereului era foarte grea, în condițiile tehnicii rudimentare. Minereul era extras din puțuri sau galerii care porneau din fața dealului. Principala metodă de extracție era aceea de a încălzi puternic minereul, peste care apoi se turna apă, răcirea bruscă a rocii provocând crăpături. În crăpături se introduceau icuri de lemn cu care se desprindeau calupuri de minereu care apoi se transportau la atelierele de reducere. Atelierul metalurgic de mici dimensiuni descoperit la Criciova (Timiș) conținea în inventar un fragment de lupă de fier cu diametrul de 26-28 cm, groasă de 4,5 cm. Cuptorul de redus minereu în care a fost obținută a trebuit să fie distrus. În apropierea bazei cuptorului se aflau una sau două perforații prin care se introduceau tuburi de suflare din lut folosite pentru tirajul de aer în timpul arderii.

Cuptoare asemănătoare au mai fost găsite la *Șoșdea, Fizeș, Reșița, Berzovia*. Cuptorul se instala într-o groapă de dimensiuni mai mari unde se constată inventar ceramic, obiecte din fier și sticlă. Un astfel de cuptor putea produce 100 kg zgură, pentru aceasta erau necesare 200 kg minereu, din care se obțineau aproximativ 34 kg fier. Topirea dura aproximativ 20 de ore. Lupa de fier era scoasă din cuptor și prin ciocănire se îndepărta zgura iar apoi se introducea în cuptor pentru a doua topire care contribuia la purificarea metalului.

Metalul era transportat în bare de cca. 4-5 kg și lungi de 50 cm (0,5 m). în cazul Criciova, sursa de materie primă era minereul extras din Munții Poiana Ruscăi.

Fierul brut se obținea sub forma unor lupe de cca. 30 kg care erau apoi prelucrate din nou prin forjare. Prin batere cu ciocanul la cald se mărea duritatea, iar prin procedeul călirii se obținea oțelul, cu calități superioare

fierului. Aliajul de fier-carbon prelucrat dădea următoarele varietăți; oțel, fier moale, fontă albă și fontă neagră.

După obținerea metalului (feros sau neferos) el era prelucrat în cadrul atelierelor. Se executau obiecte casnice, unelte agricole și artisanale, arme, podoabe, obiecte de port; meșterii fierari și bijutierii (aurari, argintari) stăpânind tehnologia transformării metalului brut în piese finite.

Cercetările arheologice au evidențiat în caste și așezări civile prezența unor instrumente și creuzete folosite în prelucrarea metalelor. Au fost stabilite două tipuri de ateliere:

- I. Ateliere pentru producerea de piese de podoabă și piese de echipament militar
- II. Atelier pentru producerea de piese de uz comun, de cult și ateliere pentru turnat statui votive

Din prima categorie au fost descoperite în prezent 13 ateliere de bijutier dintre care, la Tibiscum 5(4 de bijutier – unul de fibule – și unul de echipament militar); la Dierna 1 atelier de bijuterii de bronz, la Napoca un atelier de fibule, un atelier la Potaissa, atelier de fibule la Porolissum iar ateliere de echipament militar la Bucium, Romita, Gilău, Bologa, Feldioara, Cășei, Romula, Slăveni. Se mai presupune pe bază de informații ateliere la: Copăcei, Ilișua, Micia, Gherla, Apulum.

În a II-a categorie de ateliere sunt cele care produc piese din plumb și bronz – Drobeta, Sucidava, Romula – plăcuțe cu cavalerii danubieni, iar pentru statuete mărturiile sunt foarte puține – Venus Pudice la Dierna și o piesă de mâner la Romula. În ceea ce privește descoperirea de la Bucium, ea demonstrează că existau caste pe limes care și produceau echipament militar.

Numărul mic de ateliere din Dacia poate fi pus și în legătură cu slaba cerere a pieței din zonă. O altă caracteristică a producției meșteșugărești este faptul că majoritatea atelierelor se află în mediul militar ceea ce arată că producția metalurgică trebuia să satisfacă nevoile armatei.

Din sec. III dese conflicte militare vor determina renunțarea la paza minelor, districtele miniere vor decădea, astfel încât se va folosi preponderent inițiativa particulară. Instabilitatea politică va influența negativ dezvoltarea activităților miniere și implicit a celei metalurgice, determinând o criză a metalului. Se va practica tezaurizarea metalului vechi, utilizat pentru retopire. Precaritatea condițiilor va restrânge exploatarea și prelucrarea metalului la comunitățile rurale.

Exploatarea sării și a pietrei

Exploatarea sării

Exploatarea și valorificarea sării a constituit una dintre principalele ocupații ale populației din Dacia. Monumentele epigrafice fac referiri la modul de organizare a salinelor.

Pe baza analogiilor, se presupune că au existat exploatări de suprafață cu secțiune pătrată cu latura de 7m., prevăzute cu armături din lemn de fag sau stejar fasonat. Blocurile se scoteau de la talpa exploatării, pentru desprinderea lor folosindu-se penele și rângile. După atingerea nivelului de sare (între 0,30 – 10 m) se montau jgheaburi pe suporturi de lemn, prin care se aducea apă dulce de la suprafață. În contact cu sarea, apa devenea tot mai saturată, sarea urcând la suprafață. Procedul ducea la părăsirea salinei destul de repede și deschiderea altei saline, la 15-20 m de cea abandonată. Când apa se aducea de la distanță mare, se foloseau roțile hidraulice.

Tabula Peutingeriana menționează localitățile unde s-a exploatat sarea. La *Salinae* lângă castrul Potaissa și la Ocna Sibiului s-au identificat exploatări romane. Tot în epoca romană s-au utilizat exploătările de la Sic, Pata și Ocna Dejului, în regiunea salinelor de pe Târnava, la Sânpaul-Homorod. În localitățile Rupea (Brașov), Cojocna (Cluj) de asemeni s-au depistat urme ale exploătărilor de sare. Sarea transilvăneană era transportată pe Mureș. Pe Olt până la Dunăre se transporta sarea din salinile de la Ocnele Mari. În Maramureș sunt cunoscute salinile de la Coșteiu și Crăciunești.

Administrarea salinelor (proprietate imperială) se făcea de către arendași (*conductores salinarum*), ele putând fi arendate împreună cu pășunile (*conductores pascui et salinarum*), putându-se arenda chiar și dreptul la desfacere a sării. Este cazul lui Publius Aelius Strennus, conductor pascui, salinarum et commerciarum, concomitent patron al colegiului plutașilor. Se mai cunosc din inscripțiile Daciei încă doi conductores salinarum: *Aelius Mar(i)us* semnalat în două inscripții, la *Micia* și *Domnești* și *C. Iulius Valentinus* la Sânpaul-Homorod. Sarea extrasă din Transilvania aproviziona regiuni întinse din Europa centrală și sud estică până în Evul Mediu, transportul făcându-se cu plutele pe Mureș sau pe Olt și Dunăre.

Carierele de piatră

Piatra a constituit materia primă de bază la edificarea a numeroase edificii urbane și militare (fortificații), apeducte, mausolee, poduri și monumente epigrafice și sculpturale. Având o atât de largă utilizare, este firească preocuparea pentru exploatarea carierelor de piatră de construcție (calcar, granit) și marmură. Deschiderea unei cariere presupunea stabilirea a o serie

de factori: tipul de rocă, granulația și densitatea acesteia, mărimea suprafeței de exploatare, factori geologici, direcția diaclazei.

Maximul de rocă ce urma a fi exploatată era apoi împărțit în sistemul de diaclază (acesta formând direcțiile naturale de despicare a straturilor). Pentru a disloca blocul de piatră, într-o primă operație trebuiau săpate șanțuri înguste cu ajutorul unor ciocane duble, ascuțite la un capăt. Apoi se introduceau un șir de icuri metalice, bătute cu ciocane foarte grele. La Deva (dealul Bejan) au fost descoperite trei ciocane. Pe un capitel roman descoperit la Napoca sunt redatăe, pe lângă un ciocan de pietrar cu două brațe și câteva dălți ascuțite, o daltă simplă și o daltă cu trei dinți. Uzura mare a metalelor utilizate în carieră presupune existența în apropiere a unor ateliere de fierărie care asigurau schimbul de unelte.

După desprindere, blocurile erau transportate pe uscat sau pe apă. Blocurile de până la zece tone erau transportate pe uscat cu ajutorul unor roți tubular cilindrice. De obicei, blocurile foarte mari erau transportate pe apă.

Nu există informații privind organizarea numeroaselor cariere de piatră din Dacia. Prin analogie cu alte provincii, se presupune că ele au fost exclusiv proprietate imperială. Procuratorul imperial avea în atribuțiile sale întreaga activitate a carierei și de expediere a blocurilor. În aparatul administrativ se includea și un procurator sau ofițer (cu rang de centurion) care supraveghea operațiunile tehnice, asigurând calitatea pietrei extrase. Existau și funcționari speciali care urmăreau transportul până la destinație.

În condițiile în care particularii preluau în folosință carierele (sau doar anumite porțiuni de carieră) aceștia plăteau o anumită sumă de bani, având un statut juridic intermediar între funcționarii imperiali și arendași.

În cadrul lucrătorilor la cariere (*lapicizi*) intrau oameni de condiție liberă și liberi. Nu există în Dacia atestări privind munca sclavilor în cariere, deși se presupune că sub supraveghere militară au lucrat atât sclavi cât și condamnați la muncă silnică. Cei mai mulți pietrari par să fi fost de origine greco-dalmată sau italică. Ei se organizau în corporații profesionale. La Micia este atestat un *collegium lapicidarum*. Unul asemănător trebuie să fi existat și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa., unde au funcționat mai multe ateliere de pietrari.

Fiecare așezare mai importantă din Dacia și-a avut propria carieră de piatră. Dintre cele mai importante sunt; cea de la *Bucova* (marmură) lângă *Ulpia Traiana*, altele la *Călan*, *Strei*, *Săcel*, *Deva*. Apulum se alimenta cu piatră din cariera de la *Geoagiu*, iar *Potaissa* – de la *Gherla*; în zona Drobeta se cunosc cariere la *Vârciorova* și *Gura Văii*, iar în Banat la *Iablanița* și *Petnic*. Blocurile de piatră erau utilizate pentru necesitățile locale, dar puteau fi și exportate (marmura).

Meșteșugurile

Față de epoca statului dac, producția meșteșugărească a provinciei a luat un avânt considerabil, diversificându-se și crescând calitativ și cantitativ.

Meșteșugarii erau organizați în colegii (*colegia*) care reprezentau asociații de ajutor reciproc organizând ceremonii religioase, banchete, distribuind ajutoare. Autoritățile apelau la colegii pentru îndeplinirea anumitor sarcini obștești. Colegiile aveau o organizare paramilitară, membrii lor fiind împărțiți în decurii (colegiul faurilor de la Ulpia Traiana avea cel puțin 15 decurii și era condus de un praefectus sau magister. Deținea local propriu (*schola*) pentru organizarea diferitelor activități. Pentru a se proteja, ele își alegeau câte un protector dintre personalitățile marcante (*patronus defensor*) pe care îl onorau prin inscripții.

Cel mai frecvent menționat colegiu era cel al faurilor (*collegium fabrum*), menționat în marile orașe ale Daciei: Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta. Cuprindea pe cei care se ocupau cu metalurgia, dar și alte meșteșuguri (dulgheri, zidari, olari) și negustori legați de aceste meșteșuguri. Sunt atestate epigrafic și alte colegii: *collegium centonariorum* (al postăvarilor), *lapidariorum* (pietrari), *utriculariorum* (plutași), *lecticariorum* (purători de lectica și hamali).

Inscripțiile atestă de asemenea meserii, fără a se ști dacă cei care le practicau erau organizați în colegii: *ensor* (inginer hotarnic), *architectus*, *coriarius* (curelar), *armamentarii* (armurieri), *ocularii* (oculiști – preparau și vindeau alifii pentru boli de ochi).

Descoperirile arheologice atestă zidari, olari, sticlari, giuvaergii dovediți prin rezultatele muncii lor. Materialul de construcție din lut era produs în *officinae* civile sau militare. Cea a lui *Mannius Servius Donatus* de la Ulpia Traiana era cea mai cunoscută.

Cel mai răspândit era meșteșugul olăritului, ceramica reprezentând majoritatea inventarului din așezări și necropole. Domina ceramica lucrată la roată. Fiecare așezare mai importantă deținea propriile ateliere pentru necesitățile sale, dar marile centre lucrau pentru zone mult mai largi (ex. Centrele de la Micăsasa – Sibiu, Cristești – Mureș, etc.). Cuptoare de ceramică s-au descoperit la Ulpia Traiana, Apulum, Micia, Tibiscum, Romula, Sucidava, Drobeta, etc.

În aceste ateliere se produceau atât vase de uz gospodăresc cât și imitații după ceramica de lux (*terra sigilata*) importată din Gallia, Germania sau Pannonia. Cel mai mare centru de producție de terra sigilata descoperit până în prezent este la Micăsasa. În marile ateliere se turnau opaițe (*lucernae*), existând și ateliere profilate doar pe acest produs. De asemeni se realizau din teracotă statuete, plăci ornamentale, medalioane.

S-au descoperit ateliere de sticlărie la Tibiscum și Ulpia Traiana. La Romula și la Porolissum s-au găsit urmele unor ateliere pentru producerea de geme și camee.

Numeroase și importante în viața economică a provinciei au fost atelierile de ceramică și materiale de construcții.

Ateliere de ceramică și materiale de construcții

Despre existența unor ateliere în care se producea ceramică sau materiale de construcții, vorbesc atât izvoarele scrise (ștampile), cât și descoperirile arheologice: urme ale instalațiilor de ardere, tipare, instrumente de lucru. Prezența unui cuptor de ars ceramică (materiale de construcții) este pusă în legătură cu funcționarea unui atelier specializat în domeniu.

Clasificând atelierile în funcție de proprietarul lor, s-a constatat și în cazul Daciei Romane existența officinelor militare și a celor civile.

În mediul militar au existat cărămidării aparținătoare castrelor. Ele au fost amplasate în interiorul castrului (Drobeta) sau, în cele mai multe cazuri, în zona canabaelor. Materialele de construcții produse de aceste officine (cărămizi, țigle, olane, tuburi pentru apeducte sau hipocaust) erau utilizate pentru ridicarea fortificației, a clădirilor de interes public, dar erau vândute și în mediul civil. De altfel, cu timpul producția s-a mutat din castru în mediul civil (Napoca, Dierna, Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

Pe lângă cărămidării, în caste au funcționat și ateliere de olari.

În fiecare castru sau în zone mai mult sau mai puțin îndepărtate de acesta s-au găsit urme materiale care fac trimitere la funcționarea unor cărămidării. Așa sunt cărămizile ce poartă ștampila diferitelor unități (legiune, cohortă, alae, numeri) ce au staționat la un moment dat în provincia Dacia. Astfel:

- de la Romula provin materiale de construcții ce poartă ștampila: LEG VII CLAUDIA sau LEG XI CLAUDIA,
 - la Drobeta: LEG XIII G, LEG IV FF, LEG I ITAL, L.V.M, lor adăugându-li-se atelierile din castele de la Bumbești, Bivolari, Rădăcinești, Stolniceni, Slăveni,
 - de la Derna provin abrevierile: COH I BR, LEG XIII R, LEG XIII G, DRP DIERNA,
 - la Tibiscum: CIS, NPT, A I H;
 - la Apulum: LEG XIII G;
 - la Potaissa: LEG.V.M.,
 - la Micia: COH II HIS,
 - Porolissum cu ștampilele unităților ce au cantonat aici
- etc.

Se consideră că materialele de construcție produse în spațiul militar, erau realizate de către detașamente de cărămidari aflați sub conducerea unui

magister, care se deplasau în diferite puncte, aplicând ștampila sediului principal de garnizoană.

Officinele militare și-au început activitatea imediat după cucerirea Daciei, iar după retragerea aureliană centrele s-au restrâns pe linia Dunării: Dierna, Ostrovul Banului, Gornea – acestea activând până în sec. III – IV.

Urme ale cărămidărilor și ale atelierelor de olari au fost descoperite și în mediul civil, unde officinele respective au fost amplasate în zone ce ofereau condiții propice: lut de calitate, apa în apropiere, la fel și lemnul necesar pentru alimentarea cuptoarelor. Și aici au apărut cărămizi care poartă ștampila unor producători particulari: la Romula (GREC – exporta și la Sucidava, QAB – abreviere cunoscută și la Sarmizegetusa) sau atelierul lui Marcus Syrus de la Tibiscum, care producea pe lângă ceramică și materiale de construcții. De obicei, ștampilele aplicate pe materialele de construcții ieșite din atelierelor particulare, sunt scurte și greu de descifrat.

Pentru a-și semna producția meșterii utilizau ștampile dreptunghiulare și mai rar pătrate, dar și mărci speciale de olari (rozetă, cruce, frunză). Scrierea cu mâna se făcea ocazional. Aceste mărci se aplicau pe vase în diferite zone: pe toarta unei amfore – MARC SYR (Tibiscum); pe burta unui vas descoperit la Slăveni: □□□□□□□; ATTICUS – nume apărut pe un fragment de la Romula, AA – producător de opaite din același centru.

În mediul civil ateliere de ceramiști (cărămidari) existau atât în mediul urban cât și în cel rural (villae rusticae sau centre de mai mică importanță). Pe teritoriul Daciei Romane astfel de centre au fost identificate în urma descoperirii cuptoarelor pentru ars sau a unui bogat material ceramic. Officine au funcționat la Micăsasa – cel mai mare centru de olari din Transilvania, unde s-au descoperit 15 cuptoare, tipare de vase și ceramică; Micia – unde a fost descoperit un grup de cinci cuptoare, Apulum – două cuptoare, Ampelum – officina ceramistului Gaius Proculus, la Ulpia Traiana, la Tibiscum – unde prof. M.Moga a presupus existența unei prăvălii antice datorită multitudinii de cioburi provenite de la diverse tipuri de vase, toate găsite în aceeași clădire, Dierna, Ramna.

În Oltenia ateliere au fost la: Romula – cel mai însemnat centru, unde în villa suburbană s-au găsit cinci cuptoare care au făcut parte dintr-un singur atelier, Sucidava (4 cuptoare), Drobeta, Locusteni, Cârcea, Govora, Aquae (Cioroiul Nou), Ghidici, etc.

În mai toate așezările rurale trebuie să fi existat ateliere care să deservească interesele comunității, având caracter temporar sau permanent. N.Branga consideră că au existat officine în toate localitățile în care au apărut materiale de construcții sau fragmente de ceramică.

Este greu de stabilit dacă centrele au cunoscut o specializare strictă, unele producând numai cărămidă, țiglă, iar altele olane, apeducte. Se pot observa

diferențele dintre atelierile de olari și cele de cărămidari. În urma studierii cuptoarelor; cele din urmă sunt mai mari, iar placa de reverberație mai rezistentă.

Un cuptor pentru ars ceramică (materiale de construcții) are două părți distincte: camera de foc (praefussium) și camera de ardere. În săpături au fost surprinse mai multe tipuri de cuptoare:

- x) **Cuptor cu plan dreptunghiular.** Camera de foc era formată dintr-un canal lung (de la gura focarului și până la peretele din spate, opus intrării) din care perpendicular pe el se desprindeau în stânga și dreapta o serie de câte șapte canale, care aveau menirea să distribuie căldura din focar în întreg cuprinsul camerei de ardere. De pe cele șapte canale paralele porneau arcuri de boltă care încălecau canalul principal și care aveau menirea de a susține platforma orizontală ce separa cele două părți ale cuptorului.

Placa de reverberație era construită din straturi de chirpici și fragmente de țiglă lipite cu lut, fața dinspre camera de ardere fiind bine fălțuită. Ea era străbătută de numeroase orificii dispuse în moduri ce variază de la un cuptor la altul.

Camera de ardere avea formă dreptunghiulară, pereții lipiți cu lut, iar după așezarea vasului pe grătar, aceasta se închidea printr-un strat gros de lut.

Alimentarea cu lemne se făcea printr-un coridor boltit, flancat de cei doi pereți.

Astfel de cuptoare s-au descoperit la Micia, Garvăn, Sarmizegetusa.

- y) **Cuptor de formă dreptunghiulară cu colțurile ușor rotunjite și cu perete median.** Peretele median putea fi lăsat din pământ cruțat (Micia) sau construit din chirpici (Romula). În cazul cuptorului de la Romula, din cele două canale principale mai porneau câte cinci canale secundare, perpendiculare pe primele și despărțite prin pereți de chirpici.

Astfel de instalații erau utilizate și pentru arderea vaselor, dar în special pentru materialele de construcții: cărămidă, țigle, tuburi, plăci ornamentale.

- z) **Cuptor cu plan rotund și stâlp central de susținere.** Focarul avea formă aproximativ rotundă, din centrul său pornind un plan realizat din pământ cruțat sau din cărămizi și țigle lipite cu lut (Tibiscum). Pe el se sprijinea placa de reverberație care era străbătută de orificii rotunde dispuse concentric.

Partea de sus a camerei de ardere era în formă de boltă, construită din lut. Ea se ridica deasupra nivelului pământului, iar după un număr repetat de arderi trebuia refăcută.

Vasele destinate arderii se așezau pe deasupra, după aceea deschizătura era acoperită cu fragmente de ceramică și lut.

Alimentarea camerei de foc se făcea tot printr-un canal, iar după încălzire gura focarului se astupa treptat pentru a primi cât mai puțin aer, apoi, în ultima fază de ardere a obiectelor, gura se alimenta pentru ultima oară și se astupa complet.

Astfel de cuptoare au fost descoperite în Transilvania la: Cristești, Blandiana, Apulum, Potaissa, Napoca, Micia, iar în Oltenia la: Sucidava, Slăveni, Drobeta, Buridava, Bumbesti.

Există și în afara granițelor Daciei Romane, la: Străulești, Scheia, Dormănești.

- aa) **Cuptor rotund cu perete median pe care se sprijină placa perforată.** Poate fi considerat o variantă a celui de mai sus, în Dacia fiind puțin răspândit (Locusteni), mai multe fiind în afara provinciei: Medieșul Aurit, Ceala – Arad și în mediul carpic din Moldova.
- bb) **Cuptor rotund, la care camera de ardere era săpată în pământ** și era mai largă decât cea de foc. Grătarul se sprijinea pe trei pilaștri alipiți de pereți, fiecare realizat din câte șase bucăți de chirpici. Peste camera de ardere se înălța deasupra solului o cupolă. Un astfel de exemplar s-a găsit la Sucidava.
- cc) **Cuptor de formă aproximativ ovală.** (D=1,90 m) placa de reverberație se sprijinea pe un stâlp construit din cărămizi, dar și pe bordura aflată pe marginea pereților camerei de ardere.

La Tibiscum, într-un atelier de olărie ce era situat la 20-25 m de castru, pe lângă cuptor s-au găsit anexe pentru pregătirea lutului: platformă pentru bătut lutul (L=3 m; l=0,90 m) și două bazine pentru frământare și curățirea lutului de impurități.

Până în prezent se cunosc multe centre de producție ceramică, cuptoare pentru arderea ceramicii găsindu-se la Apulum, Potaissa, Blandiana, Micia, Ilișua, Cristești, Orheiul Bistriței, Tibiscum, Slăveni, Stolniceni, Sucidava, Drobeta, Romula, Bumbesti, Locusteni etc. dar cel mai important dintre toate pare să fie cel de pe vatra actualei comune Micăsasa, jud. Sibiu.

Așezarea Micăsasa din partea de Est a provinciei Dacia a fost fondată de coloniștii romani, situându-se pe drumul imperial ce ducea la Apulum și totodată pe drumul ce pleca de la Apulum spre estul provinciei, vestigiile ei aflându-se pe aproximativ 20 hectare, cercetându-se până în prezent doar 23

arii. Straturile de cultură materială demonstrează că fondatorii așezării, coloniștii romani s-au stabilit aici încă din primii ani ai provinciei și au dăinuit aici pe toată durata stăpânirii romane.

În cadrul așezării Micăsasa se practică o serie de îndeletniciri, cea mai importantă fiind olăritul.

“Așezarea romană de la Micăsasa este, incontestabil până în prezent, cel mai mare centru de olărie cunoscut în Dacia și, se pare, din provinciile dunărene, fiind comparabil cu marile centre similare din Vestul Imperiului Roman.” (I.Mitrofan – conducătorul cercetărilor). Până la descoperirea acestei așezări Dacia era socotită dependentă în domeniul producției de ceramică de provinciile învecinate. După descoperirile de la Micăsasa, cercetătorii afirmă că, dimpotrivă din Dacia erau exportate în provinciile învecinate din “barbaricum” ceramica terra sigilata.

Despre structura atelierelor de olărit se știe foarte puțin, considerându-se că existau 6 faze în confecționarea ceramicii:

- III. extracția și transportul argilei,
- IV. prepararea pastei,
- V. fasonarea vaselor și decorarea lor,
- VI. uscarea,
- VII. arderea,
- VIII. înmagazinarea și transportul produsului finit.

Lutul curățat de impurități era modelat în vase cu ajutorul roții olarului, pusă în mișcare de piciorul olarului în timp ce cu mâinile acesta modela bucata de lut așezată pe roată. Decorarea vaselor se putea realiza prin diferite metode:

- incizarea lutului moale cu un obiect ascuțit;
- ștampilarea cu ajutorul unor ștampile din lut ars ce lăsau în lutul moale o varietate de modele,
- ornamentele în relief se obțineau cu ajutorul tiparelor sau prin tehnica barbotinei.

În ceea ce privește mâna de lucru, în Dacia romană nu există dovezi ale prezenței sclavilor în atelierelor de ceramică, alături de oamenii liberi.

Pe lângă vasele ceramice produse în Dacia romană, în atelierelor de aici se făceau și figurine de lut, imitând pe cele de bronz, importate și reprezentând personaje umane sau divinități. Asemenea tipare folosite pentru confecționarea statuetelor se cunosc la Apulum, Dierna, Drobeta, Romula. Unele dintre statuete erau probabil divinități dacice reprezentând un zeu cu barbă și o zeiță, uneori cu un copil între ei.

Cercetările arheologice au demonstrat că în atelierelor din provincia Dacia s-au realizat cele mai variate tipuri de ceramică; de la cea de uz comun, până la imitații după terra sigilata, diferite forme de vase, opaițe lucrate cu roata

sau turnate în tipare, chiar mărgelile de lut și o camee din ceramică (Porolissum).

Prelucrarea lutului a fost una dintre cele mai vechi îndeletniciri practicate de diferitele comunități umane. Încă dinaintea cuceririi romane, dacii foloseau cuptoarele pentru ars, iar ceramica acestora a fost utilizată și în timpul provinciei.

Cercetătorii au observat unele similitudini între cuptoarele dacice și cele romane existente în provincie. Există diferențe în ceea ce privește construcția lor și este sesizabilă evoluția, însă aportul cuceritorilor este mai clar delimitat în ce privește tipologia vaselor sau în modul de șampilare a acestora, respectiv a materialelor de construcții.

Ceramica în provincia Dacia

Studierea *ceramicii* este importantă pentru cunoașterea vieții social-economice a provinciei Dacia. Cucerirea Daciei de către romani reprezintă un impuls pentru dezvoltarea meșteșugurilor locale. Atelierele de olărie încearcă – pe de o parte – să imite produsele importate pentru a satisface dorințele păturilor avute, iar pe de altă parte se străduiesc să păstreze tradiția, în scopul de a satisface gustul și cerințele mai conservatoare manifestate de păturile sărace ale populației. În același timp, ceramica din import ilustrează legăturile economice ale Daciei cu alte provincii.

Ceramica din epoca romană perpetuează ceramica din epoca premergătoare, din Laténe-ul geto-dacic. Pe de o parte, există vase lucrate cu mâna sau numai la roată, ce-și păstrează ornamentația de dinaintea cuceririi romane, astfel încât de multe ori este greu de deosebit un vas de secolul II d.Hr. de un altul din sec. I î.Hr. (G. Popilian), iar pe de altă parte există în Dacia olărie de factură romană, aceasta fiind lucrată la roată, în alcătuirea căreia influența produselor indigene mai vechi a ocupat un loc însemnat, dându-i coloritul ce o deosebește până la un punct de ceramica din alte provincii ale imperiului.

Vasele de tradiția Laténe-ului geto-dacic *lucrate cu mâna* sunt confecționate din pastă grosolană amestecată cu mult nisip, un mic număr de vase au o pastă amestecată cu pietricele. Vasele sunt arse inegal, de culoare cenușie sau uneori gălbuie. Toarta orizontală și ornamentul vălurit sunt elemente des întâlnite în ceramica de epocă dacică Laténe care se perpetuează și în producția ceramică din Dacia romană. Cele mai importante vase lucrate cu mâna sunt ceașca dacică și oala borcan.

Ceașca dacică este cel mai des întâlnită în așezările romane din sec. II-III d.Hr., fiind răspândită în același timp și în așezările carpice. Forma sa este tronconică, cu fundul mai scurt decât gura, cu o toartă sau două torți, fiind uneori ornamentată. În așezări ele au fost folosite ca opaițe, având urme de

fum și foloseau drept capace pentru urnele funerare. Forma ceștii dacice nu se schimbă, ea rămâne aceeași din sec. II d.Hr., până în sec. IV d.Hr.

Oalele borcan sunt numeroase în așezări și necropole. În necropole sunt folosite ca urne funerare, cele mai multe fiind descoperite la *Locusteni* dar și în așezări rurale din provincie (Soporul de câmpie, Ocna Sibiului, Slăveni, Stolnicani, Cârcea, Ocnița). Oala borcan are formă de sac sau ușor bitronconică. Cele mai des întâlnite sunt cele cu buza răsfrântă în exterior și decorată cu brâuri alveolare aplicate pe umărul vasului și mai puțin pe zona maximă de rotunjire. La acest tip există mici diferențe de profil sau decor.

Ceramica dacică lucrată grosolan nu are corespondent în ceramica romană provincială. Ea a persistat în mediul rural al provinciei în tot timpul stăpânirii romane, găsindu-se în castrele formațiunilor auxiliare, în cimitirele de incinerare rurale, asociate fiind în aceleași gropi de provizii, bordeie, în același strat de cultură cu olărie și produse romane. Amestecul acestor două specii ceramice asigură datarea olăriei primitive dacice în perioada romană și exclude posibilitatea sa apartenență la epoca dacică. Producția sătească este principala sursă a ceramicii primitive dacice din provincie, folosită îndeosebi pentru uzul casnic și fiind produsă în ateliere dar și în gospodării, pentru nevoi personale. Cantitativ este relativ puțină, olăria de factură romană reprezentând majoritatea. Ea reflectă participarea dacilor la viața provinciei. Folosind produse romane, păstrează totuși și elemente de cultură proprie.

Ceramica dacică fină continuă și ea, dar într-o cantitate foarte mică, doar în așezări rurale și în număr redus de forme: fructiere, chiupuri, oale, străchini. Este de două categorii: din pastă zgrunțuroasă, care de cele mai multe ori are culoare cărămizie și din pastă fină, cenușie (categoria cea mai răspândită). Tipul de vas de factură dacică cel mai răspândit lucrat la roată este oala-borcan, modelată fie din pastă zgrunțuroasă de culoare cărămizie (identică cu oalele borcan modelate cu mâna), fie din pastă cenușie cu suprafața lustruită. Corpul este bitronconic, cu umăr bine marcat în zona diametrului maxim, decorul fiind format din două-trei linii paralele adânc incizate, înălțimea vaselor fiind de 0,25-0,45 m.

Motivele ornamentale ale ceramicii dacice din epoca romană se simplifică foarte mult sub influența ceramicii romane. Se mai păstrează încă brâul împletit alveolar sau crestă, proeminente rotunde sau late, creștături sau alveole pe buza vasului, linia simplă, motivul "brăduleț", dar frecvența folosirii lor este mai redusă.

Componenta locală în ceramica provinciei Dacia se poate constata și în evoluția unor forme ale ceramicii romane provinciale de culoare cenușie-negricioasă, preluate din repertoriul olăriei dacice, vase care nu au analogii în ceramica din provinciile vecine. O categorie aparte de ceramică, mai

bogat ornamentată, este formată din vase șampilate, roșii sau negre-cenușii, întâlnite în special în Dacia Porolissensis. Ea este tot de tradiție dacică, dezvoltată în epoca romană, probabil în legătură cu noile ateliere din afara provinciei ale dacilor liberi (ex. Medieșul Aurit, jud. Satu Mare). Vasele sunt decorate cu ajutorul unor sigilii cu motive ornamentale de tradiție dacică Laténe.

Ceramica romană din provincie se grupează în două categorii

- ceramică locală
- ceramică de import

Ceramica locală

Se împarte în cinci categorii:

12. imitații locale de terra sigillata
 13. ceramica decorată cu figuri în relief
 14. ceramica șampilată
 15. ceramica pictată
 16. ceramica de uz casnic

Imitații locale de terra sigillata

Prețul ridicat al ceramicii "terra sigillata" de import și cererea tot mai mare a acestei categorii ceramice au stimulat încercările de imitație. Situația este comună și pentru alte provincii precum Pannonia sau Moesia. Atelierele unde s-au găsit tipare de terra sigillata sunt răspândite în toată provincia Dacia, dar în special în orașe. Tehnica este mai rudimentară, pasta mai zgrunțuroasă și deci calitatea mai slabă a acestor vase imitate o face ușor de distins de cea originală. Anumite zone ale vasului, în care intră întotdeauna părțile cu decor în relief, sunt acoperite cu o vopsea roșie cu toată gama nuanțelor ei. Toate părțile decorate sunt realizate cu ajutorul tiparului. Elementele de decor sunt de natură umană, animalieră, vegetală sau geometrică. Combinarea acestor motive simple dă originalitatea decorului pe care îl compun.

Ceramica decorată cu figuri în relief

Decorul în relief nu se obținea cu un tipar în negativ pentru întregul vas, ca în cazul sigillatelor, ci prin realizarea unor motive ornamentale independente, care se aplicau apoi pe pereții vasului respectiv. Metoda aceasta a fost folosită mai întâi la Pergam, de unde a fost preluată de olarii de la Arretium, ca în cele din urmă să se răspândească în centrele ceramice din mai multe provincii ale Imperiului roman. De remarcat în cadrul acestei

grupe vasele decorate cu șerpi (Schlangefösse). Vasele de acest fel se pot clasifica în două categorii:

- dd) vase decorate cu șerpi și alte figuri
vase decorate numai cu șerpi.

Luând drept criteriu tehnica realizării solzilor, putem distinge patru variante:

- vasele pe care solzii șerpilor sunt redați prin cerculețe șampilate;
- vasele pe care aceste detalii sunt realizate prin împunsături;
- vasele cu reprezentări realiste ale solzilor;
- vasele pe care solzii șarpelui nu au fost indicați.

Semnificația acestor vase decorate cu șerpi în relief este pusă în legătură cu cultul lui Mithras sau al lui Sabazios. Alți cercetători consideră că acest tip de ornament este de origine orientală, având semnificație apotropaică. Se admite însă, de către toată lumea, că ele servesc pentru îndeplinirea unor anumite ceremonii religioase în culte de origine orientală. Posibil deci ca ele să fi pătruns în Dacia odată cu coloniștii orientali.

Ceramica șampilată

Tehnica șampilării este folosită destul de frecvent în tot Imperiul roman. Ornamentarea prin șampilare datează din sec. IV î.Hr. și până în sec. V-VI d.Hr. Ceramica șampilată exista în Dacia încă din primii ani ai cuceririi romane, pe fondul cunoașterii acestei tehnologii de către daci prin intermediul grecilor.

După calitatea pastei putem împărți ceramica șampilată în două categorii:

- ceramica din pastă fină;
- ceramica din pastă zgrunțuroasă,
- iar după culoare, în ceramică roșie și cenușie.

Vasele din pastă fină sunt frecvente în sec. II d.Hr., iar cele din pastă zgrunțuroasă sunt mai des întâlnite în sec. III d.Hr. Totuși, ceramica din această categorie este rar întâlnită sau puțin publicată.

Ceramica pictată

Este o categorie de ceramică fină, mai rar întâlnită, pictată la exterior sau în interior cu ornamente geometrice (benzi de cercuri paralele), cu o vopsea de culoare roșie sau cărămie pe fond gălbui.

Există ipoteza că ceramica pictată din epoca romană este specific dacică și continuă tradiția autohtonă, anterior cuceririi romane. Răspândirea acestei ceramici pe tot cuprinsul imperiului dovedește că ea nu este specifică numai dacilor, ci este transmisă din Laténe târziu ceramicii romane.

Ceramica de uz casnic

Prin aceste termen se înțeleg vasele care se întrebuințau la pregătirea mâncării sau serveau drept veselă pentru masă. Se includ în această categorie și unele tipuri de vase care foloseau la alte îndeletniciri casnice sau practici funerare, deoarece în cadrul acestei categorii nu se pot face delimitări precise.

Ceramica de uz casnic exprimă mai precis individualitatea ceramicii romane provinciale din Dacia. Această categorie reprezintă în modul cel mai fidel sinteza romană cu cea a autohtonilor, în domeniul olăritului. Olarii daci au cunoscut cu siguranță ceramica romană înainte de transformarea țării lor în provincie romană. Strânsele legături economice și culturale între lumea romană și Dacia de dinainte de cucerire au avut ca efect, printre altele, și influențe în meșteșugul olăritului. Pentru a sublinia influența ceramicii romane asupra celei dacice, este suficient să menționăm că, în general, ulcioarele dacice, cu o singură toartă, lucrate la roată imită formele romane. Numai maniera lor de confecționare, precum și detaliile tehnice ne dovedesc că avem de-a face cu piese lucrate de daco-geți și nu de import. De multe ori, unele vase dacice, care au forme asemănătoare cu cele din repertoriul roman, nu reprezintă altceva decât evoluții din forme autohtone. În cazul acesta este foarte greu de delimitat unde se opresc formele tradiționale supraviețuitoare și noul repertoriu de forme aduse de romani. De aceea se cere, în acest sens, o foarte mare prudență, deoarece anumite forme din Latène-ul târziu, comune celților și dacilor, au intrat și în repertoriul roman, înainte de cucerirea Daciei.

Ceramica de uz casnic constituie capitolul cel mai dificil al studiului ceramicii provinciale romane din Dacia. Dificultăți mari se întâlnesc mai ales la înscrierea cronologică a formelor. Multe din acestea au o viață lungă și se găsesc în timpul întregii epoci de stăpânire romană în Dacia, fără să sufere schimbări sesizabile. Criteriile de datare nu prezintă totdeauna o mare siguranță. Modelele din morminte pot să fie mai vechi (câteodată cu mai multe decenii) decât mormintele. În aceste cazuri, tipurile de vase din mormintele respective trebuie să fie datate prin analogie cu vase de același tip care pot fi datate mai sigur.

O altă dificultate se întâlnește în sistematizarea materialului ceramic, destul de bogat și divers. O sistematizare mai judicioasă (care să țină seama de anumite criterii de importanță majoră) este indispensabilă. Nu se poate contesta importanța deosebită pe care o are calitatea pastei într-o încercare de clasificare a ceramicii romane, dar acest criteriu nu poate fi folosit singur. Importante sunt, de asemenea, forma și culoarea vasului.

Luând drept criterii calitatea pastei, ceramica locală de uz casnic se poate împărți în două mari grupe:

- Ceramica din pastă fină;
- Ceramica din pastă zgrunțuroasă.

Ceramica fină are o pastă bine frământată, fără impurități, iar ca degresant se folosește mica și nisipul fin. Culoarea cea mai des întâlnită la această categorie este cea roșie-cărămizie. Majoritatea vaselor de această culoare sunt acoperite cu o vopsea de nuanță roșie brună, care poate să ocupe anumite porțiuni din întreaga suprafață a vasului. Un număr mult mai mic de vase din această categorie au suprafața interioară și cea mai mare parte a suprafeței exterioare acoperite cu un firnis similar cu acela al vaselor "terra sigillata" de import.

Tot în categoria ceramicii cu pastă fină există un număr destul de important de vase de culoare cenușie. O parte din vasele fine de culoare gri au pereții acoperiți cu un firnis negru, care imită întrucâtva ceramica "terra nigra". În general, anumite forme din această categorie nu sunt specifice pentru o anumită culoare. Trebuie subliniat faptul că ceramica fină roșie are același repertoriu de forme cu ceramica fină de culoare cenușie (gri).

Ceramica zgrunțuroasă are pasta amestecată cu pietricele și este executată mai puțin îngrijit. Culoarea cea mai frecventă a vaselor lucrate din astfel de pastă este cenușie cu toate nuanțele sale, dar un procent destul de însemnat de vase este de culoare roșie-cărămizie. Repertoriul formelor lucrate din pastă gri-cenușie nu este identic cu acela al celor lucrate din pastă fină. Există însă și forme comune ambelor categorii. Se consideră că vasele din pastă zgrunțuroasă apar la începutul sec. II, iar pasta fină continuă să existe și în sec. III - începutul sec. IV d.Hr.

Deși există mai multe variante de tipologii, totuși specialiștii în domeniu sunt de acord cu clasificarea în două categorii a ceramicii de uz casnic, după origine:

- de tradiție romană;
- de tradiție Laténe dacică.

Ceramica de uz casnic de tradiție romană

Cea mai completă tipologie a acestei categorii ceramice pentru provincia Dacia o datorăm istoricului Gh. Popilian, care face o clasificare în nouăsprezece tipuri:

Oale-borcan (11 subtipuri). Cele mai multe exemplare din pastă zgrunțuroasă de culoare cenușie. O mică parte a ceramicii de acest tip este din pastă fină. La prima vedere forma este stereotipă. Totuși unele elemente ca marginile, buzele și felul în care este modelat fundul, permit stabilirea unor tipuri. Decorul de pe oala-borcan este foarte sărac: de obicei una sau două linii orizontale incizate. Utilizată pentru fiert mâncarea, prin excepție și ca urnă funerară.

Oale cu o toartă, din pastă zgrunțuroasă, cenușie, cu pântecul bombat, cu urme de utilizare în bucătărie sau ca urne funerare. Nu are variante. Buza este răsfrântă în afară, corpul sferic sau ovoidal. Fundul este neprofilat dar ușor concav.

Oale cu două torți (6 subtipuri). Tipică pentru fiert mâncarea.

Căni (4 subtipuri). Este un vas cu o toartă, de înălțime medie, care are ca funcție principală turnarea și păstrarea lichidelor. Sunt confecționate din pastă fină de culoare roșie-cărămizie sau cenușie.

Ulcioare cu o toartă (12 subtipuri), din pastă fină de culoare în general roșie-cărămizie. Utilizare multiplă.

Ulcioare cu două torți (6 subtipuri). Utilizate în special în scopuri funerare. Toate tipurile sunt din pastă fină de culoare roșie, cu pereții vopsiți în nuanțe de roșu.

Cănițe cu o toartă (7 subtipuri), de dimensiuni reduse, comune pentru întreg imperiul. Utilizate pentru băut sau libații funerare. Pasta este fină, de culoare roșie sau cenușie.

Cănițe cu două torți (2 subtipuri). Utilizate în general pentru băut, sau depuse ca ofrande în morminte.

Cupe-pahare (8 subtipuri). Utilizare exclusiv pentru băut. Imită forme ale ceramicii de tip "terra sigillata".

Creuzete. Sunt utilizate pentru turnat metalele lichide. Au cap cilindric sau tronconic, cu cioc și pereți groși.

Pușculițe. Utilizate pentru păstrarea banilor; de forma unui ulcior fără gât și corpul bombat.

Chiupuri (2 subtipuri). Vase de mari dimensiuni care serveau pentru păstrarea proviziilor (cereale), cunoscute sub numele de "dolia" sau "pithoi".

Afumători (4 subtipuri). Asemănătoare cu o fructieră. Din pastă fină sau zgrunțuroasă, culoare roșie-cărămizie sau roșie-brună. Pereții sunt înalți, buza îngroșată și răsfrântă spre exterior.

Castroane (7 subtipuri). Vase de dimensiuni mari și adânci. Pastă fină, culoare roșie sau cărămizie. Formă bitronconică, buză îngroșată și evazată. Fund profilat sau inelar.

Străchini (3 subtipuri). Mai mici decât castroanele și mai late. Buza este dreaptă și pereții arcuiți. Fund inelar.

Farfurii-talere (7 subtipuri). Vase mai largi cu pereții mai mici și oblici (sau drepti). Fund drept, uneori ușor concav. Pastă fină sau zgrunțuroasă, culoare cenușie, roșie sau neagră.

Strecurători (2 subtipuri). În două registre, partea inferioară în formă de con și perforată sau în formă de castron complet perforat.

Platouri-tăvi (3 subtipuri). Vase cu diametrul mare și cu pereții scunzi. Din pastă fină de culoare roșie sau cenușie.

Capace (5 subtipuri). Lucrate mai neglijent din pastă fină sau zgrunțuroasă, culoare roșie-cărămizie sau cenușie, formă tronconică, cu un buton, o toartă sau mai multe.

Ceramica de import.

Se împarte în mai multe tipuri ceramice, cele mai importante fiind:

Terra Sigillata

Constituie cel mai sigur mod de datare pentru situl arheologic respectiv. Variațiile formei sale, schimbarea elementelor de decor, în perioade succesive de la o epocă la alta, de la un atelier la altul, cât și mărcile olarilor dau posibilitatea încadrării perfecte într-o evoluție cronologică a produselor de tip terra sigillata. În Dacia, ca și în alte provincii ale imperiului roman, terra sigillata nu pătrunde decât odată cu unitățile militare care o cuceresc.

Cele mai vechi vase terra sigillata au pătruns în zona de la sud de Carpați și sunt produse în atelierele nord-italice. Fragmente de astfel de vase sunt puține, pentru că la sfârșitul sec. I Dacia nu devenise încă provincie romană. Importul de terra sigillata și în general de obiecte de lux se intensifică în Dacia, după ce procesul de urbanizare și romanizare se dezvoltă.

Importul masiv de sigillata în Dacia începe cu sfârșitul domniei lui Traian și cu epoca lui Hadrian. Centrele de unde sunt aduse vasele terra sigillata se întind din nordul Italiei până în Gallia, Germania și Pannonia, Arretium, La Granfesenne, Le Toux, Pheinzabern, Westerndorf, Pfaffenhofen am Inn etc. și se explică prin migrarea treptată a centrelor de producție spre piețele de consum. Se pare că terra sigillata pătrunde în Dacia la început adusă de soldații primelor garnizoane militare. Odată cu dezvoltarea procesului de urbanizare, sigillatele vor fi aduse de negustori pentru a satisface cererile păturii înstărite. Lipsa aproape totală a vaselor terra sigillata în așezările rurale dovedește că acest tip de vas era considerat de lux.

Mortaria

Sub denumirea latinească de "mortaria" sau "pelves" sunt cunoscute vasele de mari dimensiuni, cu pereți groși, cu marginea evazată și curbată în jos, prevăzută cu deversor, care are rolul de a înlesni curgerea lichidelor. Mortaria sunt răspândite peste tot în imperiul roman, dar în special în caste. Există mai multe ipoteze legate de utilizarea lor:

- au folosit la sfărâmarea grăunțelor sau a legumelor fierte,
- au folosit la smântânirea sau la închegarea laptelui,
- au folosit la macerarea diverselor produse alimentare.

Cert este că au fost întrebuințate în special de soldați, fiind ușor de transportat.

Amforele

De origine grecească, amfora a devenit un vas foarte obișnuit la romani, aflându-se peste tot în cuprinsul imperiului roman. Amfora a fost creată pentru păstrarea și transportarea lichidelor, în special a untdelemnului și vinului. Spre deosebire de ceramica terra sigillata de import, care indică relațiile comerciale apusene ale imperiului, studiul amforelor descoperite în Dacia, care vin și din regiunea orientală, întregește tabloul comerțului acestei provincii. Deși amfora este prezentă destul de frecvent în așezările urbane și rurale din cuprinsul Daciei romane, totuși nu există dovezi sigure până în prezent că ar fi fost produse și în atelierele locale. Având în vedere că, încă din Laténe, autohtonii imitau amforele grecești, se poate admite că olarii din Dacia să fi lucrat și amfore atât de necesare în comerț.

Forma cea mai timpurie de amforă este din pastă fină cărămizie, cu gâtul lung, buza îngroșată în afară și toarta înaltă, compusă din două benzi rotunde, cu protuberanță în partea unde face unghiul drept. Va evolua, în diferite variante (cu gâtul, scurt, larg, fundul ascuțit, decorate, ștampilate etc.), forma cea mai răspândită fiind cea a amforei fusiforme cu piciorul tubular, din pastă fină, cenușie, acoperită cu angobă gri-neagră, ce va continua să existe până în sec. IV d.Hr.

Alte categorii de vase de import

Vase cu decor în tehnica barbotinei, sunt vase de lux, din pastă fină fără impurități, acoperite cu o vopsea de culoare roșie. Datorită faptului că pereții vaselor sunt subțiri și friabili, s-au păstrat foarte puține forme de vase. Majoritatea acestora sunt castroane sau boluri și în puține cazuri cănițe cu două torți sau oale cu corpul bombat, de asemenea cu două torți. Cea mai răspândită formă de vas decorat cu tehnica barbotinei este castronul sau strachina de diferite profile și mărimi. Unele dintre ele sunt decorate cu motive vegetale, majoritatea specialiștilor admitând originea răsăriteană a acestei tehnici de ornamentare, venită din Grecia și bazinul oriental al Mării Mediterane.

Vase cu interiorul decorat cu figuri în relief. Acest tip de vas este rar întâlnit, având un rol decorativ; se întâlnește într-o singură variantă de farfurie larg deschisă pentru a se putea observa mai bine decorul interior. Decorul se află pe fundul vasului și reprezintă figuri mitologice ieșite în relief. Autohtonii au încercat imitarea acestui tip de vas, însă într-o tehnică rudimentară și dintr-o pastă mai puțin fină, cu impurități.

Vase cu ștampilă. Majoritatea descoperirilor de acest tip provin de la castroane din pastă cărămizie fină, cu pereții acoperiți cu o vopsea roșie închisă. Pe partea interioară a vaselor se află unul sau două cercuri concentrice, formate din linii incizate, realizate cu roțița dințată, în centrul

căroră este imprimată o marcă ce reprezintă un picior încălțat într-o sandală, sau diferite alte simboluri. Tipurile acestea de vase sunt importate de la sud de Dunăre, aria lor de răspândire fiind restrânsă și cu rol decorativ.

Vase fine decorate cu roțița. Sunt vase din pastă foarte fină, cu suprafața acoperită cu o vopsea roșie, de dimensiuni mici, în special boluri sau farfurii. Decorația cu roțița se aplică pe întreaga suprafață exterioară a vasului, de jur împrejurul axei.

Vasele din pastă fină cu pereți subțiri. Pereții vaselor sunt acoperiți la exterior cu o vopsea roșie-cărămizie. Formele obișnuite sunt farfuriile, cupele și bolurile. Uneori fundul vasului este decorat cu cercuri concentrice incizate cu ajutorul roțiței dințate.

Ceramica cu glazură. Apare spre sfârșitul ocupației romane, vasele având o culoare galben-lemon sau verde-oliv. Numărul de fragmente este foarte mic și în general datat în sec. III-IV d.Hr.

În concluzie, din preistorie și până în feudalism ceramica a reprezentat elementul cronologic cel mai frecvent și mai important pentru datarea obiectivelor arheologice. Și în Dacia romană, ca și în celelalte provincii ale imperiului, ceramica este produsul cel mai răspândit, atât în centrele urbane, cât și în cele rurale. Element fundamental al culturii materiale, ea permite studiul evoluției economice și sociale a provinciei. În cazul provinciilor dacice, ceramica permite surprinderea continuității de viață a dacilor în condițiile stăpânirii romane.

Comerțul

Schimburile comerciale au cunoscut o intensificare față de perioada statului dac, ca urmare a creșterii demografice, urbanizării, mărirea rețelei căilor de comunicații și perfecționării mijloacelor de transport, creșterii producției de mărfuri. În circuitul comercial intern intrau cerealele, sarea, fierul, lemnul, textilele, vitele, pieile, lâna, ceara, mierea, cărămizile, țiglele, vase ceramice, etc.

Dacia avea legături de schimb intense și cu provinciile învecinate sau mai îndepărtate: Pannonia, Noricum, Illyria, cele două Moesii, Gallia, Germania, provinciile din Asia Mică, precum și cu triburile din Barbaricum. Se exportau cam aceleași produse utilizate și pe plan intern

O situație aparte o prezenta comerțul cu Italia și provinciile dezvoltate economic. În schimbul produselor de lux (vase, bijuterii, obiecte de port, bronzuri) se exportau mari cantități de materii prime și produse alimentare. În schimb aurul lua drumul monetărilor imperiale fără ca Dacia să câștige ceva, producția auriferă fiind monopol de stat.

Intensitatea vieții comerciale este atestată de marele număr de monede descoperite izolat sau în tezaure. Circulau denari și mai târziu antoninieni de argint, diferite monede de bronz emise la Roma sau în provincii, monede de bronz ale orașelor grecești de pe litoralul dobrogean, din peninsula Balcanică și din Asia Mică. În anul 245 împăratul Filip Arabul a acordat și provinciei Dacia dreptul de a bate monedă de bronz, monetăria funcționând probabil la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Emisiunile au continuat până prin anii 256-257.

Rolul de frunte în comerțul Daciei îl aveau negustorii de origine orientală, grupați adesea în asociații. La Napoca sunt atestați *Galatae consistentes municipio* și un colegiu de *Asiani* precum și negustori greci și traci. Galatae activau și la Germisara, iar la Ampelum sunt cunoscuți negustorii din Bithynia; la Densara (neidentificat pe teren, în zona auriferă) doi negustori greci înființează o societate cu scopul de a împrumuta bani pe dobândă. Alături de orientali, activi au fost negustorii din zona renană; câte unul sunt atestați la Apulum și Drobeta, iar o inscripție din Colonia Agrippina (Köln – Germania) numește pe unul din locuitorii săi: *negotiator Dacicus*. Negustorii originari din Dacia sunt menționați epigrafic în Dalmația.

Concluzii.

Se poate constata intensa viață economică a provinciei. Principalele ramuri economice au continuat să fie – asemeni perioadei statului dac – agricultura, creșterea vitelor, exploatarea bogățiilor subsolului și a solului, meșteșugurile (îndeosebi metalurgia, materialele de construcții și olăritul). Dar îndeletnicirile vechi au primit un nou impuls prin noile tehnologii introduse în toate domeniile. Meșteșugurile s-au orientat spre tipuri de produse aparținând lumii romane. Integrat Imperiului, comerțul provinciei se diversifică și intensifică, orientându-se spre schimbul de produse cu alte provincii, inclusiv Roma. Toate determină o înfloritoare și neîntreruptă viață economică.

VIAȚA SPIRITUALĂ PROVINCIALĂ

Studiul spiritualității romane provinciale reprezintă studiul componentelor fundamentale ale procesului de romanizare într-o provincie. El presupune existența unei numeroase populații romanizate — sau în curs de romanizare —. Dacă procesul romanizării se poate surprinde în cultura materială a populației asupra căreia se exercită, procesul nu se desăvârșește decât atunci când se extinde asupra vieții spirituale. El va fi încheiat atunci când romanizarea a triumfat și în viața spirituală. De aceea, cunoașterea vieții spirituale a provinciei Dacia reflectă gradul atins de romanizare în această provincie — *consecință* a integrării coloniștilor și autohtonilor provinciei în lumea romană, *premisă* a procesului de etnogeneză românească.

Înșușirea limbii latine, manifestări literare și cunoștințe științifice

Înșușirea limbii latine a constituit condiția fundamentală a procesului de romanizare. Cele 3.500 de inscripții latine (comparativ cu 40 grecești și mai puțin de zece în limba siro-palmyreană) indică evoluția procesului de romanizare din provincie. "Latina populară" vorbită în Dacia este o limbă unitară. Abaterile de la limba latină clasică din inscripții sunt comune unor arii provinciale întinse, deci nu constituie excepție pentru Dacia.

Numărul relativ mare al știutorilor de carte indică existența unor școli, unde copiii erau instruiți și învățau în limba latină. Maturii căutau dobândirea științei de carte pentru a putea ocupa anumite poziții în societate. Desigur, învățământul era preponderent de nivel elementar.

Indicii pentru capacitatea răspândirii romanizării prin scrierea latină le oferă dovezile privind practicarea scrisului cursiv în Dacia romană. Inscripțiile cursive au apărut în castre, orașe și așezări rurale. Ele sunt *pe vase* (în jur de 80 de texte, aproximativ jumătate în Dacia Malvensis, mai puțin în Dacia Porolissensis) și *pe țigle* și *cărămizi* (peste 100 de texte, majoritatea tot în Dacia Malvensis, cele mai puține în Dacia Apulensis). Păstrate cele mai multe fragmentar, ele reprezentau: nume de persoane, exerciții de scriere, epitafe funerare, jocuri, cifre etc. Când numele era scris în pasta crudă, el desemna meșterul producător (ori ajutoarele sale), iar când era zgâriat pe produsul finit — proprietarul sau destinatarul respectivelor produse (vase, țigle, cărămizi). Cifrele indicau litrajul (la vase) sau numărul de obiecte prelucrate de muncitorul (meșterul) care notează cifra. Literele de alfabet reprezintă exerciții de scriere. De remarcat că numele din inscripții sunt majoritatea latinești (aproape exclusiv *cognomina*), cele grecești sau

orientale fiind puține. Numele reflectă proporțiile etnice ale populației provinciei, așa cum apar ele și în inscripțiile lapidare.

Compararea tipurilor de litere folosite în inscripțiile cursive din Dacia, conținutul inscripțiilor și tipul general de scriere a permis constatarea că aceste inscripții se înscriu perfect în scrierea latină cursivă din imperiu din secolele II-III d.Hr. În ceea ce privește problemele de lexic, textele întregi sau întregibile folosesc limba latină comună specifică zonei de la Dunărea de Jos a Imperiului Roman.

Monumentele funerare conținând epitafuri (unele din ele în versuri) dovedesc existența unor preocupări literare. Se detașează o pătură de locuitori care cunosc operele scriitorilor clasici (Homer, Ovidiu, Vergiliu), receptivă la curentele filosofice ale vremii. Elemente noi de rit și ritual funerar (utilizarea sarcofagelor, introducerea de vase de cult în morminte, a monedelor-obol al lui Charon etc.), credințele despre "lumea umbrelor" se reflectă în inscripțiile funerare. Textul unei inscripții de la Tibiscum indică elemente de simbolism sideral de origine stoică: pământul ține trupul, numele (este pe) piatră iar sufletul (se află) în aer. Reprezentările simbolice ale sufletului, ale morții sau ale virtuților umane indică elementele unui sistem filosofic și etic al celor care au dedicat monumentele (uneori și supraviețuiri ale spiritualității autohtonilor).

Dintre *științe*, se remarcă cele din domeniul *juridic*, *matematic* și *medical*. Instituțiile juridice și modul lor de funcționare se reflectă îndeosebi în elementele de drept succesoral (testamente) și al contractelor (a se vedea capitolul privind dreptul roman în Dacia).

Cunoștințele matematice erau indispensabile în activitatea economică (tranzacții etc.) și arhitectonică (construcții). Ele aveau și caracter sacru, astronomia și matematica slujind calculării timpului și prezicerii viitorului.

Practicarea medicinei este ilustrată de monumentele și templele închinat zeilor Aesculap și Hygeea (vezi capitolul privind religia) drept mulțumire pentru vindecarea dedicatului sau unor apropiați ai săi. Cunoștințele medicale și de igienă corporală sunt dovedite de utilizarea apelor termale de la *Germisara* (Geoagiu) și *Aquae* (Băile Herculane), existența numeroaselor băi publice (therme) dar mai ales menționarea în inscripții a unor medici și descoperirea pe cale arheologică a unor instrumente chirurgicale.

Arta

Conceptul de artă provincială se referă la producția artistică realizată în provinciile din afara imperiului, exceptând Grecia. Ea privește îndeosebi arta produsă în provincia respectivă (Ex. arta provinciei Dacia etc.) dar și importurile din centrele cu veche tradiție. Ca urmare, se poate afirma că "producția artistică" a Daciei romane a avut un caracter specific, local,

datorat multiplelor influențe pe care artiștii le primesc din zonele de proveniență sau învecinate, încadrându-se însă în tiparele generale ale artei romane.

Avântul economic, social și spiritual al provinciei în noile cadre politice create de integrarea Daciei în imperiu a determinat dezvoltarea artistică, legată direct de evoluția urbană. Construirea orașelor provinciei a impus dezvoltarea nu numai a arhitecturii civile și religioase ci, odată cu ea, a monumentelor sculpturale și de decorare: statui, reliefuri, mozaicuri. Corespunzător evoluează plastica de lut sau metal, artele minore.

Conceptia romană de urbanistică — având drept model Roma — repartiza pe zone (cartiere) principalele domenii ale vieții așezării: viața publică în for, cea economică în for și cartierele meșteșugărești, viața religioasă în zonele sacre, care cuprindeau templele, viața culturală în amfiteatre, teatre, terme. Se adăugau locuințele private ale cetățenilor înstăriți. Clădirile, străzile și piețele sunt decorate cu porticuri, monumente, fântâni arteziene. În orașele mai importante există sisteme de canalizare și aprovizionare cu apă, băi și instalații sanitare, iar unele străzi sunt pavate.

Orașele Daciei erau așezări menite să asigure stabilitate, siguranță și confort locuitorilor. Erau dotate cu: *incinte de apărare* (Ulpia Traiana, Napoca, Drobeta, Romula, Sucidava), *forumuri* (Ulpia Traiana, Napoca), *amfiteatre* (Ulpia Traiana — 5.000 de locuri; Micia — *amphiteatrum castrense* — 1.000 de locuri; Porolissum — 5-6.000 de locuri; Apulum — menționat epigrafic), *apeducte* (Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Romula, Potaissa), *thermae* (Ulpia Traiana, Drobeta, Micia, Slăveni, Orheiul Bistriței, Bumbești etc.).

Villaele suburbanae sau *rusticae* erau astfel concepute încât să ofere în mediul rural maximul de confort ocupanților lor.

Se adăugau construcțiile cu caracter utilitar: *amenajările portuare* (Drobeta, Dierna, Micia), *podurile* (al lui Apollodor din Damasc fiind una din cele mai renumite construcții ale epocii).

Templele, incintele funerare și mausoleurile constituie principalele construcții religioase. În Dacia sunt identificate arheologic peste zece temple (la Ulpia Traiana, Porolissum, Micia etc. — a se vedea capitolul referitor la religie) dedicate divinităților romane și orientale.

Arhitectura militară este reprezentată de caste, turnuri de pază și semnalizare, precum și de limes-urile provinciei.

În mediul rural, arhitectura provincială cuprinde și construcțiile de tradiție dacică din așezări: locuințele și amenajările gospodărești.

Sculptura. Lucrările sculpturale cele mai importante au fost statuile din bronz sau marmură și busturile împăraților și membrilor familiei imperiale. De cele mai multe ori se păstrează doar fragmente de statui (capul ori alte

părți anatomice). Sunt monumente și piese sculpturale provenite din afara provinciei (îndeosebi monumentele din bronz) sau executate doar în provincie, fiind cunoscute atelierele de sculptură și pietrărie din Dacia (Apulum, Napoca, Porolissum, Tibiscum), menționarea unor dăltuitori la Aquae, Ulpia Traiana, Cristești (Mureș), chiar a unui *colegium lapidarium* la Micia. La Tibiscum se află un centru specializat în confecționarea tăblițelor votive dedicate cavalerilor danubieni.

În aceste sculpturi se constată influențe occidentale și orientale. Monumentele sculpturale se împart în:

- *reprezentări și statui ale împăraților sau ale membrilor familiei imperiale și ale unor conducători militari din provincie*: statuia de marmură a lui *P.Helvius Pertinax* la *Apulum*; statuia ecvestră a lui *Caracalla* și statuia mamei sale *Iulia Domna* la *Porolissum*; capul lui *Traianus Decius* de la *Ulpia Traiana*. Monumentele sunt distruse, s-au păstrat doar fragmente (capul sau alte elemente anatomice).

- *sculpturile funerare feminine și masculine (bărbați înveșmântați în togă)*. Se înscriu în cadrul schemelor iconografice preluate de sculptura romană din statuaria greacă și difuzate în provinciile europene ale imperiului. Statuile, turnate din bronz, uneori aurite (Diana — descoperită la *Ulpia Traiana*, Dionysos de la *Apulum*, Mars și Jupiter de la *Potaissa*, Venus și Diana de la *Ulpia Traiana*, Venus de la *Gilău*, Jupiter Dolichenus și Libera de la *Ilișua* etc.), sau din marmură — replici provinciale înfățișând diferite divinități. Numeroase sunt *aediculaele*, altarele, stelele și medalioanele funerare (uneori cu reprezentarea banchetului funerar).

Plastica de lut este întruchipată de reprezentările de zeități, după modele din bronz și măștile de teracote, precum și imitațiile de terra sigillata și opaițe.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Apulum* au fost descoperite mozaicuri, din care două de la *Ulpia*, de sec. II-III reprezintă, după modelele din Orient, teme din mitologia greacă: "Judecata lui Paris" și "Priam cerând lui Achilles corpul lui Hector".

Religia în provincia Dacia

Expresia "Mozaic de culte" reflectă extrema varietate a cultelor din provincie. Ele se răspândesc însă inegal ca intensitate în provincie. Anumite culte s-au generalizat și formează un "grup principal" (există aproximativ 20 de divinități romane considerate principale, selectate încă din antichitate). În Dacia, apartenența la acest "grup principal" de culte nu este condiționată de originea geografică a unui cult sau altul. Grupul formează o unitate din punctul de vedere al importanței în ansamblul religiei provinciale. Divinitățile care formează "grupul principal" în Dacia sunt: Jupiter, Mithras, Liber și Libera, Hercules, Venus, Silvanus, Diana, Aesculapus și Hygia,

fiecare divinitate fiind atestată de un număr de monumente. Participarea împreună, în alcătuirea grupului principal a unor culte cu origini diferite este urmarea "universalizării" credințelor.

O sinteză a religiei romane în Dacia distinge următoarele departajări:

ee) Cultele loialismului politic față de statul roman și împărat;

Culte din "religia romană universală" — care se constituie în grupul caracteristic de culte ale provinciei;

Culte "personale" ale unor grupuri etnice — se răspândesc în provincie;

Culte care reprezintă "moda", curente religioase diverse;

Culte populației autohtone — cu pondere redusă.

În epoca romană, sentimentul religios al majorității locuitorilor lumii romane a suferit profunde transformări: slăbirea pietății, a gândirii religioase care, treptat, se golește de conținut. Depărtarea de divinitățile civice, restrângerea ariei sacralului, incredulitatea sunt fenomene care-și făcuseră apariția în elenism, iar la Roma în vremea războaielor punice, făcând pași repezi în ultimul secol al republicii, astfel că în primele secole ale imperiului scăderea religiozității (a sentimentelor sincere față de divinitate) este generală. Importante rămân manifestările exterioare, impuse de obiceiuri precise. Practicile religioase trebuiau îndeplinite cu grijă, fiind acte civice; zeii înșiși reclamă împlinirea riturilor tradiționale; dacă nu există dragoste față de zei, cu atât mai important rămâne respectul și datoria de a le câștiga pacea. De aici concepția romană privind virtuțile religioase: a fi religios înseamnă a îndeplini cu scrupulozitate toate ceremoniile de cult.

Se fac făgăduieli divinității în schimbul obținerii unor funcții sau onoruri. Uneori credinciosul menționează că a primit din partea divinității indicația de a depune ofrandă. Inscripțiile votive ale unor militari, înalți funcționari sau chiar personaje modeste care aspiră la diferite funcții se înscriu în sfera loialismului politic înveșmântat în haină religioasă. Aici se încadrează dedicațiile către zeii oficiali ai pantheonului roman, protectori ai împăratului și statului, dedicații pentru victoria împăratului, pentru zeii cu epitetul Augustus, Augusta, pentru divinitățile abstracte la modă, în sfârșit, pentru divinitățile venerate în mod deosebit de împăratul în viață. Poziția socială ocupată sau cea spre care se aspiră constituie adevărata motivație a dedicațiilor către asemenea divinități sau pentru Domus Divina.

Apartenența la corpul sacerdotal sau împlinirea unor funcții în colegiile religioase determină dedicațiile spre divinitățile slujite. Uneori sărbătorile religioase constituie motivul sau, cel puțin, prilejul dedicării unor monumente votive.

Contactul cu divinitatea, rugăciunea care vizează înduioșarea divinității sau, mai rar, operația magică care urmărește să impună divinității voința

credinciosului, sunt cele mai obișnuite relații între om și divinitate. Locuitorul Daciei romane, privit ca *homo religiosus*, va avea trei categorii de acțiuni și atitudini, în funcție de locul unde trăia, ocupație, starea socială și obârșia etnică:

17. avea *larariul* cu zeii săi, religia lui cotidiană, cu forme moștenite sau mai recent îmbrățișate, credințele și divinitățile sale protectoare, avea templul sau templele pe care cu predilecție le frecventa.
18. participa la manifestările religioase oficiale publice, în măsura în care prezența îi era impusă sau și-o autoimpunea din motive personale precise.
19. privea cu respect, cu bunăvoință sau toleranță (de la caz la caz, în funcție de interese și situații) zeii vecinului, care puteau fi alții decât ai săi.

Două trăsături fundamentale caracterizează religia în provincie (inclusiv provincia Dacia):

- ff) *sincretismul*, respectiv contopirea într-o singură zeităte a unor divinități cu atribute apropiate (Jupiter cu Zbelsurdos a rezultat Jupiter Zbelsurdos etc.);
- gg) *interpretatio romana* — adorarea divinităților locale sub haina celor romane cu atribute asemănătoare sau identice: *Silvanus*, *Liber* și *Libera*, *Diana*, *Hercule invictus* etc.

Cultul cavalerilor danubieni, de sorginte traco-dacică a fost rezultatul contopirii mai multor divinități.

Divinitățile atestate epigrafic și figurativ în provincie au următoarea pondere: zeii greco-romani: 73% din monumentele religioase ale provinciei (2.100 monumente); zeul Mithras: 10%; divinitățile siro-palestiniene: aproape 5%, cultele din Asia Mică: 3,8%, cultele traco-moesice: 3,6%, cultele egiptene: aproape 3%.

În Dacia și Moesia Inferior sunt atestate peste 130 de divinități, fapt explicabil prin originea diversă a populației.

Pentru ilustrarea fenomenului religios din provinciile dacice, prezentăm succint răspândirea în Dacia a cultului imperial, a cultelor lui Jupiter, Silvanus, Liber și Libera, cultele orientale (îndeosebi *Mithras*, *Jupiter Heliopolitanus* și *Jupiter Dolichenus*).

Cultul imperial

Inaugurând epoca principatului, Augustus va implica instituția imperială în viața social-economică și cultural-religioasă a imperiului. Pentru susținerea acestei instituții, reprezentată prin persoana împăratului și mai târziu a familiei sale, Augustus se va folosi de toate prerogativele puterii, punând

autoritatea imperială în legătură cu autoritatea zeilor. S-a conceput venerarea persoanei împăratului, care după moarte era ridicat în rândul zeilor prin formula "divus — cel trecut în rândul zeilor". Adularea va deveni treptat tot mai complexă, împăratul ajungând să fie considerat zeu încă în timpul vieții, iar familia sa, de origine divină.

Termenii în care au fost redactate inscripțiile imperiale oglindesc evoluția concepției despre puterea imperială. Începând cu Septimius Severus, se impunea în titulatura imperială termenul de *stăpânul nostru* "dominus noster", iar fiul său, Caracalla, este proslăvit ca "felicissimus fortissimusque princeps", în timp ce mamei sale, Iulia Domna, i se dau epitete de "mater sanctissimi Antonini augusti et castrorum senatusque ac patriae".

Încă din timpul lui Hadrian, casa imperială era venerată într-un templu al ei la Ulpia Traiana. Inscripțiile dedicate ei încep cu formula "*in honorem domus divinae*".

De la Traian până la Gallienus, aproape fiecărui împărat îi revin câteva monumente onorifice în Dacia, numărul cel mai mare înregistrându-l Caracalla și Gordianus al III-lea, apoi numărul dedicațiilor scăzând brusc. Se mai utiliza și formula "pro salute imperatori", prin care se ura sănătate veșnică împăratului.

Prezența conducătorului statului era obligatorie în toate domeniile de activitate. Unitățile militare vor purta etichete ca *Antoniniana*, *Severiana*, *Gordiana*, *Philipiana*, iar orașele păstrează fiecare numele împăratului în timpul cărei domnii a fost constituit. Pentru a sublinia devotamentul față de împăratul aflat la putere, unitățile militare își încheiau dedicațiile epigrafice prin formula "devota minimi maiestatique eius" (devotată numelui și maiestății sale). Inclusiv divinitățile încep să aibă epitete care le leagă de casa imperială: Apollo, Hercule, Liber, Jupiter primesc epitetul de August, iar divinitățile feminine Minerva, Diana, Venus, titlul de Augusta.

Apropierea dintre împărat și zei era realizată și invers. De exemplu, împăratul Commodus apărea uneori acoperit cu blana de leu și cu o măciucă în mână, imitându-l pe Hercule.

Pentru a întreține cultul imperial a fost organizată o adevărată rețea, finanțată de casa imperială (*ordo augustalium*), deținând temple conduse de augustali care, pe lângă întreținerea cultului imperial, se implicau și în viața economică și religioasă a provinciei.

Cea mai fastuoasă sărbătoare a ordinului era cea din ziua de 3 noiembrie, când, prin jertfe, ceremonii și jocuri se aduceau urările și biruințele solemne împăratului domnitor.

Sediul central al ordinului era la Ulpia Traiana, unde, în curtea palatului augustalilor (*aedes augustalium*), se găsea și altarul principal al cultului imperial.

Deși data înălțării construcției nu poate fi precizată cu certitudine, ea a fost stabilită pe la mijlocul secolului al II-lea d.Hr.

Existența augustalilor este atestată și în alte orașe (Apulum, Napoca, Potaissa) care se bucurau de Jus Italicum. La Drobeta, existența unui *aedes augustalium* este presupusă pe baza unei inscripții închinată împăratului Caracalla.

În orașele mai mici, rolul augustalilor este luat de *flamines* (Micia, Dierna, Tibiscum). Ei sunt atestați epigrafic și la Sarmizegetusa.

O formă de manifestare a cultului imperial o constituie adorarea lor ca genii sau puteri divine (la Apulum, Sarmizegetusa, Napoca), semnificative fiind două dedicații adresate geniului lui Gordianus al III-lea la Apulum. Acestea nu sunt simple acte de adorație a împăraților, ci adorarea lor ca ființe divine, constituind o "alianță a tronului cu altarul", potrivit concepției că "zeii sunt făcuți ca să servească statul".

Cultul lui Jupiter

Jupiter, tatăl zeilor, este prima divinitate oficială a statului. Trebuind să fie adorat peste tot unde se exercită puterea Romei, formează cu Juno și Minerva triada capitolină, totdeauna prezentă în capelele castrelor și în centrul orașului. De aceea, el a fost denumit "cel prea bun și prea mare" (*optimus et maximus*), epitet ce i se dă în cele mai multe inscripții.

Este zeul suprem în mitologia romană, deținând principalele atribute cerești, în genere derivate din ideea de lumină și este ocrotitorul Romei.

Figura lui se recunoaște după fața de bătrân senin: Jupiter încununat stă pe tron, poartă în mâini un sceptru și o Victoria ce-i oferă o coroană, iar la picioare o acvilă privește spre fața divinității.

În Dacia, Jupiter e întâlnit în peste 250 de inscripții, la acestea adăugându-se numărul mare al reprezentărilor: statui și reliefuri din piatră, statuete din bronz. Caracterul oficial al cultului său e întărit de analiza dedicărilor.

Jupiter e numit de cele mai multe ori Iupiter Optimus Maximus, dar poartă și alte epitete, ca "*fulgurator*", "*stator*", "*conservator*", "*vincinius*" (protectorul răchitei), "*frugifer*" (aducător de roade), "*sumanus*" (zeul întinericului, al nopții), "*depulsor*" (cel care-i învinge pe inamici), "*pistor*" (brutarul), "*supilanis*" (atodoborătorul), "*victor*" (învingătorul), "*tronans*".

Ca prim zeu al Olimpului (princeps) și al imperiului, Jupiter are cele mai multe epitete în inscripții și apare asociat cu multe alte divinități. Altarele închinat lui IOM, Juno Regina și Minerva la Sarmizegetusa, Apulum și Napoca ar putea constitui un indiciu pentru existența în aceste trei orașe a câte unui capitoliu, triada capitolină fiind probabil protectoarea celor trei orașe.

Dedicațiile au un caracter oficial prin calitatea dedicărilor: magistrați, municipali, comandanți de legiune, soldați din legiunea V Macedonia.

Cultului militar al lui Jupiter îi aparține și o mare cantitate de acvile modelate în piatră, metal sau argilă, cu fulgerul în gheare și coroana în plisc. Cu timpul, Jupiter capătă numeroase ipostaze, definite de epitete corespunzătoare: *Jupiter Elicius* — producătorul ploii și cel care dăruiește semne miraculoase; *Jupiter Vernus* — dirigitorul ploilor de primăvară; *Jupiter Tonans* — autorul tunetelor; *Jupiter Feretrius* — cel care ia prada sau care învinge, care lovește, dar și ocrotitorul direct al copacului de care erau atârinate prăzile de război, luate de la dușmani: există și o ceremonie a ofertei prăzilor, ca ofrandă către zei, pe o targă specială, numită "feretrum". Arborele consacrat lui Jupiter este stejarul, copacul pe care, în credința romanilor, îl lovea cel mai des fulgerul, ca semn simbolic al ordinelor comunicate de zeu pentru auguri. Procesul treptat de foarte larg sincretism realizează cele mai diferite epitete atributive: *Jupiter Lapis* — simbolul cremenei; *Jupiter Propugnator* — apărătorul prin luptă; *Jupiter Pistor* (brutarul), pentru că i-a sfătuit pe romani, în timpul asediului gallic, să arunce din cetate ce aveau mai de preț, iar aruncarea pâinilor peste ziduri a fost interpretată de gali drept belșug și forță.

De asemenea, Jupiter e cunoscut și sub epitetele de "*Acraeus*" — ipostaza de mare divinitate a altitudinilor montane, unde avea sanctuare speciale; *Jupiter Capitolinus* — patronul templului ce îi era consacrat pe Capitoliu. Cultul lui Jupiter era slujit de preoții flamini (flamines), constituiți într-un colegiu.

Lui Jupiter i se dedică sărbători publice (feriae publicae), îi sunt consacrate toate zilele cu lună plină (idus), de asemenea, toate sărbătorile vinului și alte zile. La 21 aprilie lui Jupiter, ca protector al viței de vie și al butoaielor care se deschid în ziua de 23 aprilie, pentru prima dată după culesul din anul trecut, îi e consacrată sărbătoarea "*Vinalia*".

Principalele atribute ale tatălui zeilor erau *fulgerul*, *acvila* și *scepstrul*, mai rar *patera*. În secolele II-III d.Hr. el a sincretizat cu o serie de Baali orientali, căpătând epitetele de *Dolichenus*, *Heliopolitanus*, *Turmas*, *Tavianus*.

Pasărea lui Jupiter, vulturul, turnată în argint, a fost dată ca emblemă legiunilor de către Marius. Ea era reprezentată cu aripile desfăcute pentru zbor, avea o coroană în plisc și fulgerul în gheare. Soldatul purtător al acestui steag era numit "aquilifer".

Reprezentând puterea statului, cultul lui Jupiter se sărbătorea la 3 ianuarie în castrul roman.

În Dacia existau și temple dedicate cultului. La Potaissa a fost indicat un templu de descoperirea celor cinci altare la întretărirea străzilor Cheii și

Bălcescu. Două din cele cinci altare erau închinat lui Jupiter. Aceste altare dovedesc că în zonă se găsea un templu al lui Jupiter, de fapt al triadei capitoline. De fapt, la Potaissa s-au ridicat cele mai multe monumente zeilor din pantheonul clasic greco-roman. Zeului suprem, Jupiter, i s-au dedicat 44 de monumente (din care 40 de altare, cu inscripție). Numai Apulum întrece Potaissa printre orașele dacice în numărul de dedicații pentru Jupiter.

În spațiul Daciei, numărul taurilor dolichenieni se ridică la 5 sau la 6. Piesele este posibil să fi fost realizate în ateliere locale, execuția lor nefiind perfectă. Piesele de la Porolissum, la care se adaugă și o mână votivă dolicheniană, ne îndeamnă să credem că aici a ființat un posibil templu dolichenian.

Așa cum s-a observat, Jupiter, zeul suprem în mitologia romană, deținând principalele atribute cerești, ocupă un loc important și în Dacia, cultul său fiind larg răspândit.

Cultul lui Silvanus

Un element remarcabil al *pantheonului* roman este Silvanus, zeu de origine italică, ce a reușit să penetreze în majoritatea provinciilor imperiului și care deținea o paletă largă de dedicanți din punctul de vedere al aspectului social. Silvanus este considerat de specialiști drept o divinitate italică străveche.

În Dacia, Silvanus este atestat epigrafic și prin intermediul a numeroase reprezentări figurative. Sunt cunoscute în jur de 100 de inscripții închinat lui Silvanus, iar numărul lor crește pe măsura noilor descoperiri. Într-o ordine ierarhică privind numărul de inscripții votive închinat unor divinități din Dacia, Silvanus ocupă locul al III-lea, după Jupiter Optimus Maximus și Mithras.

Din 78 de inscripții mai recente, 24 provin de la *Apulum*, 6 de la *Ampelum* (Zlatna), 7 de la *Alburnus Maior* (Roșia Montană), 20 de la *Micia* (Vețel), 4 de la *Napoca*, 4 de la *Porolissum* (Moigrad), 1 de la *Potaissa* (Turda), 6 de la *Ulpia Traiana*, 1 de la *Tibiscum* și câte una din următoarele centre: *Salinae*, *Sebeș*, *Germisara* (Geoagiu Băi), *Cristur*, *Bejan*.

Silvanus este reprezentat în 12 reliefuri în Dacia, situându-se, în ceea ce privește numărul reprezentărilor, pe locul al treilea alături de Pannonia Inferior, după Pannonia Superior și Dalmația. De asemenea, există o gemă care provine de la *Micia*, care îl reprezintă pe Silvanus.

O reprezentare statuară a lui Silvanus, provine de la *Apulum* (aflată în custodia Muzeului de Istorie a Artei din Viena), fiind vorba despre Silvanus Pater. Pe bază de bibliografie, mai poate fi identificat un fragment statuar al lui Silvanus Pater, provenind de la *Napoca*.

Pentru cultul lui Silvanus, atestările de temple sunt extrem de rare, situație care poate fi întâlnită și în provincia Dacia.

La *Ulpia Traiana* a fost dezvelită în anul 1976, la S-E de amfiteatrul și la circa 50 m distanță de zidul orașului, o clădire care, pe baza inventarului a fost identificată cu templul lui Silvanus. Atribuirea templului s-a realizat pe baza unui *ex voto* (pe care sunt reprezentați Silvanus și nouă Silvanae). Templul presupus al lui Silvanus este unul din puținele temple cunoscute pentru acest zeu. Unii specialiști își manifestă rezervele în atribuirea edificiului practicării cultului lui Silvanus.

Referitor la alte edificii de cult închinat lui Silvanus, nu există încă dovezi arheologice. Există însă o inscripție la *Apulum*, închinată lui Silvanus Sanctus, care pomenește de refacerea din temelie a unui templu închinat probabil acestuia.

Adorarea lui Silvanus se realiza izolat, de către fiecare individ, în jurul unui altar amplasat în propria casă. O situație similară este întâlnită la *Carnuntum*, în casa numărul 6 fiind surprins un astfel de lăcaș de cult. Demn de remarcat este faptul că în Dacia sunt cunoscute altare închinat lui Silvanus Domesticus la *Apulum*, care prezintă în partea superioară un orificiu, realizat probabil în vederea libațiilor. Din același centru provine un altar închinat lui Silvanus, ridicat de Ammius Valens, altar care în partea sa superioară prezintă o adâncitură care servea, probabil, libațiilor.

Practicarea cultului lui Silvanus nu era așadar legată de existența unor temple, el desfășurându-se după caz, în natură.

Cultul lui Silvanus reprezintă unul dintre cele mai populare culte din Dacia romană, cunoscând cea mai puternică răspândire în Dacia Superior. Pătrunderea cultului în Dacia s-a produs dinspre Italia, prin filieră pannonică, existând însă și dovezi ale influenței dalmatine, cu precădere în iconografia zeului.

La practicarea cultului participau reprezentanți ai tuturor categoriilor sociale deși, de multe ori, Silvanus a fost considerat prin excelență un zeu protector al celor săraci.

Cultul lui Liber și Libera

Liber Pater — din latină *libare* "a stropi, a jertfi, a gusta" — este un zeu italic al sporului, al înmulțirii, de obicei fiind asociat cu zeița Libera, ambele, zeități plebee. Sărbătorile consacrate se numeau Liberalia și erau originare din Latium. Un sanctuar roman de pe Aventin (construit de arhitecți greci în 494 î.Hr.) era închinat unei triade rurale, adorată de plebei: Ceres, Liber și Libera; triada avea scopul de a se opune triadei aristocratice Jupiter, Juno, Minerva. Liber Pater devine apoi patronul orașelor libere (cetăți autonome), probabil și datorită consonanței fonetice între Liber și Libertas (libertate). Mult mai târziu, Liber Pater a fost identificat cu

Bacchus, iar Libera cu Proserpina. Sărbătoarea Libreralia (17 martie) era un soi de carnaval, cu măști din scoarță de copac și din frunze.

Răspândirea cultului lui Liber ca zeu protector al viței de vie, al vegetației, dătător de roade pământului și de forțe omului, zeu al universului și al morții, o ultimă ipostază sub care apare, este ilustrată de numărul relativ mare al inscripțiilor și reprezentărilor figurate descoperite în diverse așezări ale provinciei de la Dunăre.

Dezvoltarea în Dacia a cultului celor două zeități este în strânsă legătură cu marea răspândire a acestui cult în epoca imperială, apoi cu existența asociațiilor lui Liber-Dionysos, originare din Asia Mică.

Între zeitățile adorate de cetățenii metropolei Daciei romane, la loc de cinste se află Liber Pater și perechea sa Libera. Dovada cea mai concludentă o constituie însăși descoperirea din 1974 a templului închinat lui Liber, a câtorva inscripții și a numeroase reprezentări.

Din cele 44 de inscripții din Dacia, care se cunosc, dedicate lui Liber și Libera, 3 provin de la Sarmizegetusa, două fiind inscripții pe reliefuri și una fiind pe un altar. Capitala Daciei romane ocupa locul patru după Turda (Potaissa), Alba Iulia (Apulum) și Vețel (Micia). Săpăturile efectuate aici în ultimii ani au scos la iveală încă 9 inscripții, dintre care 6 sigure și 3 probabile, plasând astfel Sarmizegetusa alături de Turda.

În Dacia se cunosc 157 de reprezentări aparținând lui Liber-Dionysos și acoliților săi, dovadă a popularității de care zeul se bucura: *Sarmizegetusa* se situează cu douăzeci și două de reprezentări pe primele locuri, alături de *Romula* (Reșca), *Apulum* (Alba Iulia) și *Potaissa* (Turda).

Lucrate din marmură, piatră, teracotă și bronz, reprezentările se încadrează cronologic în sec. II-III. Opere ale meșterilor locali, piesele sunt realizate artistic diferit, priceperea acestor meșteri indicând intensă activitate meșteșugărească din centrele economice ale Daciei.

Cultul lui Aesculap și al Hygiei

Dintre divinitățile de origine greacă ale pantheonului roman, de o răspândire mai mare s-au bucurat în Dacia zeii sănătății Aesculap și Hygia, cărora li se ridică numeroase altare votive, peste 80 de inscripții și reliefuri votive (cărora li se adaugă și câteva geme) din care menționăm cele descoperite la *Săcelu* (Gorj), *Băile Herculane*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Germisara*, *Ampelum*, *Napoca*, *Porolissum*, *Hoghiz* și îndeosebi *Apulum*, de unde provin 23 de altare dedicate celor doi zei, precum și două temple la *Apulum* și *Ulpia Traiana*.

Majoritatea dedicantilor din inscripțiile pentru Aesculap și Hygia sunt de origine romană, italică și mai rar greco-orientală. Ei sunt oameni politici, militari, funcționari, meșteșugari bogați, dar și sclavi.

La Apulum, templul celor doi zei era loc de pelerinaj și tratament pentru bolnavi, după cum indică descoperirea unor instrumente medicale folosite în operații ușoare, a unei ștampile-rețetă cuprinzând patru remedii oftalmologice și a unei inscripții exprimând recunoștința pentru recăpătarea vederii în acest sanctuar, a unui veteran, C. Iulius Frontianus, care activase în Legiunea V Macedonia.

Zei aveau la Apulum un sanctuar renumit, pentru înfrumusețarea căruia se ridicau porticuri lungi de 30-40 de picioare. Există două table votive care ne vorbesc de cele două porticuri ridicate, unul de către un augustal al municipiului Septimium Apulense și altul de către un decurion al municipiului Apulum. Cele două inscripții datează cam din aceeași perioadă, sfârșitul sec. II - începutul sec. III (193-250). Din păcate, templul nu s-a păstrat.

Preoții asklepeionului de la Apulum se bucurau de o deosebită considerație în rândul concetățenilor lor. De exemplu: un libert al templului, după eliberare devine un personaj de seamă al orașului, intrând chiar în rândul augustalilor. El primea din partea consiliului orășenesc distincția de *ornamenta decurionalia* — care se dădea onorific și pe viață.

În ceea ce privește cronologia templului, se presupune pe baza inscripțiilor că asklepeionul a luat ființă la sfârșitul sec. II, iar perioada de maximă înflorire a avut-o în prima jumătate a sec. III. d.Hr.

Templul de la Sarmizegetusa a cunoscut trei faze de construcție, suprapunându-se în mare măsură una peste cealaltă, faza I datându-se la începutul sec. II d.Hr.

După reconstrucția din faza a treia, complexul a mai funcționat aproape un secol.

Culte orientale

Culte orientale sunt atestate în mediul roman încă de la sfârșitul secolului al III-lea î.Hr., dar răspândirea lor a fost la început lentă, redusă la câteva divinități micro-asiatice, siriene sau egiptene. De la sfârșitul secolului I d.Hr. până la începutul secolului al V-lea, afirmarea și ascensiunea cultelor orientale este continuă, cu amplitudini diferite pentru fiecare cult.

Dintre divinitățile siriene sincretizate cu prima divinitate a pantheonului roman, Jupiter, o mai mare importanță o are Jupiter Dolichenus (Jupiter sincretizat cu Baal din Dolichene). El a fost adorat ca tămăduitor al tuturor bolilor, dar și ca mântuitor moral și aducător de victorii, până când ajunge zeul patron al militarilor, cel care asigură sănătatea soldatului și triumful în luptă. De altfel, unele statui îl și înfățișează în vestimentație militară romană. În unele inscripții din Dacia este asociat și extracției minereurilor de fier.

Alte descoperiri în Dacia, referitoare la cultul lui Jupiter Dolichenus sunt menționate la Micia (un altar), la Ulpia Traiana (un dolicheum, altorelief cu inscripție), Tibiscum (altar înălțat de Iulius Valentius), Pojejena de Sus (altar fragmentar), la Ilișua (în Bistrița) — apare alături de Serapis — pe o statueta fragmentară de bronz, în Dacia Inferioară, la Cătunele (o mână votivă de bronz), Drobeta (un cap de marmură dintr-o statuie a zeului), Amăreștii de Sus (statuie de marmură). Alături de templul de la Sarmizegetusa, mai are unul la Apulum. Din punct de vedere cronologic, monumentele se grupează în perioada împăraților Antonini. Dedicatii în Dacia au fost: 14 făcute de militari, 6 de preoți, 4 de negustori, 2 de meșteșugari. Analiza numelor dedicanților oferă gradul de romanizare: 26,7% sirieni, 11,7% greci, 6% romani.

O altă divinitate siriană răspândită în Dacia a fost *Jupiter Heliopolitanus*. Cunoscut în sec. II-III, reprezenta evoluția cultului lui Hadat (zeu din localitatea Balbek din Mesopotamia). Acest zeu, Jupiter Heliopolitanus, e în fruntea unei triade din care făceau parte Venus Heliopolitana, Mercurius Heliopolitanus — echivalentă cu Hadat, Atargatis, Simios. Era un zeu al furtunilor și al cerului, dar și al grâului. Apare în aproximativ 60 de inscripții grecești și latine. În Dacia s-au descoperit două altare cu inscripții, la Micia și Sarmizegetusa. Aici apare cu epitetul de Optimus Maximus. La Micia altarele au fost ridicate de 2 militari. A treia dedicație a fost descoperită în Țara Hațegului.

Dea Syria, preluată de romani din Siria și preluând în noul cult alura și atributele zeiței Atargatis, pandra lui Hadad din Hieractopolis. Numele de Syria Dea este un apelativ, intenționat vag pentru a nu divulga adevăratul nume. Apelativul devine însăși numele zeiței și cunoaște în inscripții numeroase variante: Suria Dia, Dasuria, Lasura.

Un loc important îl deține zeul *Mithras*. Este singura divinitate de origine persană ce a invadat Imperiul Roman, ajungând să aibă cea mai mare longevitate. Cultul acestui zeu a existat și în epoca elenistică. El s-a răspândit foarte mult atunci când legiunile romane s-au apropiat de Eufrat. La început Mithras a fost un zeu solar. El s-a născut într-o peșteră, în ziua de 25 decembrie. În momentul nașterii sale păstorii au venit să i se închine. După un timp s-a înălțat la cer cu ajutorul lui Sol. După alte variante însă, Mithras a avut o luptă cu Sol, pe care-l va învinge, dar acesta îl va răpi pe Mithras și-l va duce în carul său solar în cer. În Europa, cultul său a fost adus de legiunile lui Pompeius. În epoca romană, Mithras apare ca salvator al omenirii. El trebuie să sacrifice un taur fabulos. Tot din lumea elenistică este preluată dogma pregătirii sufletului pentru viața următoare. Treptele de inițiere în cultul mithriac sunt în număr de 7, la acest cult participând doar bărbații. Cei inițiați trebuiau să păstreze secretul ritualului. În reprezentări

acest zeu apare însoțit de doi discipoli care asistă la ritual. Animalele sale sacre sunt: șarpele, câinele, scorpionul. Locașul de cult închinat acestui zeu se numea Mithreum. La acesta se ajungea pe o scară. În Dacia s-a descoperit un templu al acestui zeu, iar în Dobrogea e cunoscută peștera lui Adam. Toate peșterile trebuiau să fie iluminate printr-o crăpătură, pe unde să pătrundă raza soarelui. Apare reprezentat având sub piciorul drept capul taurului, iar în mâna dreaptă — pumnalul. Există și un relief care-l reprezintă pe Mithras trăgând cu arcul într-o stâncă din care va țâșni apa.

În Oltenia sunt cunoscute 50 de monumente dedicate lui Mithras, cele mai importante apărând la Romula; sunt prezentate scene care arată sacrificiul taurului. Se presupune că aici a existat și un templu închinat acestui zeu. În Transilvania prezența cultului este atestată prin reliefuri și statui. Dimensiunile mici ale acestor plăci și reliefuri nu dau posibilitatea de a bănui prezența unor grote, ci de a considera aceste piese ca ofrande. Cultul mitriac a avut cel mai mare rol în formarea religiei creștine, prin care începe decăderea acestuia, după anul 391 importanța lui scăzând considerabil, iar în secolul VIII un sinod va interzice definitiv practicarea acestui cult.

Dintre multele divinități orientale atestate în Dacia, mai amintim:

- divinități siriene: Jupiter Eractopolitanus, Jupiter Turmasgades, Baltis, Sol Invictus, Deus Acternus;
- zei palmyrieni: Theos Hypsistos, Jupiter Exsuperantissimus, Bellus, Malachbellus, Iarhibolus, Belhamon (zeu punic adus de palmyrieni);
- zei egipteni: Isis și Seraphis;
- zei microasiatici: Cybele, Attis.

Pe lângă practicarea numeroaselor culte au existat în Dacia și adepți izolați ai creștinismului.

Răspândirea creștinismului

Practicile religioase, orientările și tendințele religioase cu nuanțe de monoteism și universalitate din cadrul religiilor păgâne au pregătit, ca și în alte ținuturi romane, ascensiunea creștinismului. S-au creat astfel condițiile apariției unui creștinism de factură populară, care se va manifesta îndeosebi în secolele ulterioare. Descoperirile arheologice din Dacia și Moesia Inferior, sec. II-III dovedesc apariția în aceste zone a adepților noii religii, chiar în vremurile primare ale creștinismului. Sunt însă manifestări dispartate, între hotarele statului roman. Ele nu sunt prea numeroase și aparțin în general artei minore, datându-se majoritatea în a doua jumătate a secolului al III-lea d.Hr. Dacă nu se poate vorbi de o generalizare a noii credințe în intervalul cronologic amintit, se poate aprecia însă că la acea vreme, în cele două provincii existau nu numai creștini izolați, dar și nuclee

de credincioși. Este valabil îndeosebi pentru Dobrogea, unde comunitatea devenise o realitate, modul de existență a adepților noii religii. Faptul este atestat și documentar, prin acte de martiraj ale creștinilor căzuți în vremea lui Dioclețian, reflectând o organizare ierarhică creștină aici înainte de edictul de la Milan (313), prin menționarea lui Evanghelius, episcop de Tomis, purtător al sfintelor lui Dumnezeu biserici (plural, deci mai multe lăcașe de cult).

Mici nuclee creștine au existat probabil și în spațiul fostei Dacii, descoperirile creștine sau gnostico-creștine de la *Romula*, *Potaissa*, *Orlea* fiind argumente că în stânga Dunării existau "biserici" creștine.

În spațiul extracarpatic (dacii liberi) se poate admite prezența adepților noii religii doar după mijlocul sec. III, credincioșii respectivi provenind din rândurile prizonierilor luați de carpi și de goți din provinciile sud-dunărene.

Propagarea credinței s-a făcut printr-un fel de "*evanghelizare celulară*", o mișcare ce s-a întins de la o "celulă" la alta, de la un oraș la altul, marea religie câștigând locuitori din diverse stări sociale ale Daciei și Moesiei Inferior, îndeosebi în mediul urban și armată, mai puțin la sate. Deși limba originară a cultului a fost greaca, din sec. II, în provinciile latinofone latina se substituie treptat acesteia, din acest moment creștinismul devenind un factor de latinizare. Apostolatul Sf. Andrei în Scythia dar și al altor sfinți și martiri au generat o literatură istoriografică de proporții. Menționarea unor martiraje pe linia Dunării în vremea tetrarhiei indică sporirea numărului de credincioși și organizarea solidă a bisericii în Scythia (Dobrogea) dar și în alte zone. Refugierea unor adepți ai religiei Mântuitorului la nordul Dunării a contribuit la strângerea legăturilor dintre grupurile locale și cele de pe linia fluviului, punându-se bazele unor tradiții privitoare la rolul anumitor biserici sud-dunărene la viața religioasă a celor nordice (pretențiile ulterioare jurisdicționale ale unor episcopate din provinciile Moesia I, Dacia Ripensis, Scythia Minor etc.).

Se poate deci afirma că începuturile creștinismului la români datează încă din perioada provinciei.

Concluzii

Instaurarea stăpânirii romane în stânga Dunării s-a soldat cu un transfer de civilizație de factură romană, respectiv un nou sistem de valori politice, morale, alte concepții artistice și estetice, o ideologie specifică, o altă limbă oficială — latina, tradiții, mentalități, credințe de altă sorginte și cu alte modalități de manifestare. În acest mod, o bună parte a patrimoniului spiritual autohton a fost anihilat. În același timp însă, unele valori tradiționale s-au dovedit viabile, ceea ce a dat *specificul* romanității nord-dunărene.

Însușirea cultelor romane de către autohtoni a reprezentat factorul decisiv al romanizării Daciei, asimilarea valorilor culturii spirituale a marcat integrarea definitivă a geto-dacilor în universul roman.

ISTORIA POLITICĂ A PROVINCIEI DACIA

Informațiile documentare, legate de evenimente care reflectau interesele imperiale, integrează viața politică a provinciei în istoria imperiului pe parcursul celor 165 de ani de existență, cu particularitățile politice ale acestui bastion în lumea barbară. Dacia lui Traian este tipul de provincie pacificată (provincia pacta) purtând pe monede titlul de *Dacia August(i) Provincia*. Apogeul dezvoltării sale l-a cunoscut în timpul dinastiei Antoninilor, denumită astfel după cel mai pacifist dintre ei, Antoninus Pius.

Marcus Ulpius Traianus (98-117)

Primul și cel mai important împărat din dinastia Antoninilor a fost *Marcus Ulpius Traianus*. În timpul domniei sale imperiul a cunoscut maximul extinderii teritoriale (3.300.000 km) și demografic (55.000.000 locuitori). Cucerirea Daciei și transformarea sa în provincie a constituit apogeul politico-militar al domniei lui Traian.

Marcus Ulpius Traianus s-a născut la 18 septembrie 52 d.Hr. în municipiul Italica, colonie de veterani în provincia Boetica (sudul peninsulei Iberia). Tatăl său pătrunde în viața publică romană în timpul domniei lui Nero. Având protecția filosofului Seneca, ajunge guvernatorul provinciei Boetica și participă la asediul Ierusalimului. În timpul lui Vespasianus devine consul (aprox. 69 d.Hr.), peste zece ani ajungând guvernatorul Siriei și deschizând astfel drumul fiului spre tronul imperial.

Soldat înnăscut, viitorul împărat își va petrece o mare parte din viață în armata Siriei, ca tribun militar, apoi în cea de pe Rin, ajungând la Roma în timpul lui Domițian, unde va deține mai multe funcții civile. De aici pleacă în Spania, la conducerea legiunii VII Gemina, apoi guvernator al provinciei. După trei ani ajunge consul, după care va fi guvernator imperial în Germania Superioară.

După moartea lui Domițian, împăratul Nerva, bătrân și bolnav, îl adoptă pe Traian ca fiu și unic moștenitor al tronului (octombrie 97 d.Hr.). Aflat în Germania Superioară la aflarea veștii numirii sale, proaspătul împărat nu se întoarce la Roma nici după moartea lui Nerva (27 ianuarie 98 d.Hr.), ci rămâne să consolideze sistemul defensiv dintre Rin și Dunăre, pregătind planul cuceririi Daciei.

Reîntors la Roma în vara anului 99, își câștigă popularitatea deoarece "se purta cu blândețe față de popor și cu demnitate în relațiile sale cu senatul, era iubit de toți, dar netemut de nimeni, în afară de inamici... Nu era nimic în care să nu se remarce" (Dio Casius).

Traian aduce cu el un nou program de guvernare a imperiului, neimplicând armata în viața politică. Deși imperiul avea mari probleme financiare, programul de guvernare grandios cuprindea mari cheltuieli (războaie, lucrări publice, constituirea de noi legiuni, scutiri de taxe pentru populație). Consolidând liniștea internă a imperiului, Traian va favoriza dezvoltarea economică în toate ramurile de activitate. Soluția pentru toate problemele imperiului, financiare, politice și militare care se profilează pentru Traian încă de la începutul domniei a fost cucerirea Daciei. Campaniile împotriva Daciei au fost îndelung pregătite și s-au soldat cu integrarea celei mai mari părți ale statului independent dac în imperiu (provinciile Dacia și Moesia Inferior).

În anul 107 Traian se întoarce glorios la Roma, unde și-a serbat cu mare fast triumful, Senatul acordându-i încă din 105 titlul unic de "Optimus Princeps" (Cel mai bun împărat).

Prada de război adusă din Dacia i-a permis lui Traian să redreseze finanțele imperiului, să susțină cheltuielile exorbitante pentru construirea unor importante monumente și edificii, să organizeze grandioase spectacole pe durata a 123 de zile.

Traian a lărgit granițele imperiului și prin alte cuceriri: provincia Arabia (în teritoriul Arabiei apusene) între 107-113; după lupte grele cu părții cucerește Partia în anul 116 (luându-și numele de Parthicus), transformând în provincii romane Armenia și Mesopotamia. Numeroasele răscoale din teritoriile cucerite în Orient îl vor determina să încoroneze ca rege al Partiei un aliat al imperiului.

Bolnav, înaintat în vârstă și uzat de conflictele din Orient, Traian va muri în 13 august 117 d.Hr., în timpul războiului cu părții.

Urmașul său Hadrianus va ocupa tronul sprijinit de văduva lui Traian, *Plotina*, care anunță Senatul că Traian îl adoptase pe patul de moarte.

Publius Aelius Hadrianus (117-138)

S-a născut la 24 ianuarie 76 în orașul Italica din provincia Boetica, unde își va petrece copilăria și adolescența. Tatăl lui Hadrian este văr cu împăratul Traian, iar Hadrianus va fi căsătorit cu nepoata de soră a împăratului. În momentul în care Traian devenea împărat, Hadrian comanda o legiune. Va face parte din statul major în timpul războaielor dacice, remarcându-se din timpul luptelor. A fost unul dintre cei mai culti împărați, deținând o cultură universală vastă. Este caracterizat de contemporani (*Vita Hadriani*) astfel: "Vesel și sever, amabil și grav, pătimaș și stăpânit, avar și darnic, ascuns și deschis, sălbatic și blând, era întotdeauna schimbător la toate". Din cei 21 de ani de domnie, zece ani Hadrianus i-a petrecut călătorind prin Orient și Occident, punând ordine în administrarea provinciilor, reorganizând armata,

anihilând răscoalele din noile provincii, construind fortificații și limesuri, restaurând monumentele înaintașilor. Între anii 121-125 va face un lung traseu prin Britannia, peninsula Iberică, Orient, Grecia, Sicilia. După trei ani petrecuți la Roma pleacă într-un scurt voiaj în Africa (128), apoi în Asia Mică (128-134), ajungând până la Ierusalim. Pe plan intern, deși a colaborat cu Senatul, a aplicat politica autoritară în administrația imperiului. Astfel, în anul 120, împarte Italia în patru regiuni distincte, conduse fiecare de câte un fost consul, om al împăratului, dând astfel caracter formal administrării Italiei de către Senat.

Prin politica sa economică și legislativă a redresat tezaurul imperial și a sprijinit provinciile, contribuind la procesul de romanizare și integrare a lor în viața imperiului. Moare la 10 iulie 138, după ce își asigură prin adopție succesiunea la tron.

Evoluția provinciei Dacia este strâns legată de domnia lui Hadrian: organizarea militar administrativă, construirea a numeroase castre și a limesului alutanus, stabilitatea economică și dezvoltarea urbană, realizate și ca urmare a prezenței împăratului în provincie în două rânduri, între anii 117-118 și 123-124. Mult discutată de către istorici a fost intenția lui Hadrian de a părăsi Dacia în perioada ce a urmat morții lui Traian.

În anii 117-118, în momentul în care împăratul se afla în provincie inspectând fortificațiile de la Dunăre, au loc răscoale și invazii ale sarmaților (roxolani și iazigi), la care participă și daci, înfrânte cu greu de către armata romană. Datorită nemulțumirilor sarmaților legate de integrarea în Moesia a Moldovei și Munteniei (cu pășunile de aici), Hadrian renunță la stăpânirea efectivă a acestor teritorii, părăsind castrele de la Drajna de Sus, Mălăiești și Târgșor, încheind și pace cu roxolanii. Tot acum înfăptuiește și prima reorganizare administrativă a Daciei, creând la nord de Dunăre cele două provincii, Dacia Superior și Inferior.

Cu toate că organizase mai temeinic provinciile, Hadrian — potrivit concepției sale militar-politice de "repliere și defensivă" — avea inițial intenția să evacueze Dacia, cum informează celebrul pasaj din istoria-cronică eutropiană: "încercând să facă același lucru (evacuare) în Dacia, prietenii l-au speriat și îndepărtat de la asemenea plan, spre a nu fi astfel predați barbarilor, mulți cetățeni romani...". Un istoriograf roman din secolul al doilea a interpretat acest proiect aproape ca pe un fapt împlinit. Semnificativă apare de asemenea măsura luată de comandamentul roman de a se demonta podeaua și partea superioară a podului peste Dunăre, de la Drobeta Turnu-Severin, cu scopul de a bloca trecerea, împiedicând astfel pătrunderea în Moesia a cetelor de barbari năvălitori, care ar fi înfrânt rezistența din castrul de pe malul dacic al fluviului.

S-a pretins că afirmația despre evacuarea iminentă a provinciei Dacia ar fi fost o simplă calomnie și "insinuare" din partea adversarilor împăratului și a istoriografiei dușmănoase, ori vreo "confuzie", unii istorici admitând că "intenția i-ar fi fost atribuită lui Hadrianus de către contemporanii săi, în urma faptului că el a retras din Dacia câteva unități militare".

Sigur este numai că Aelius Hadrianus a retras din Dacia Legiunea IV Flavia, pe la 117/118 (?) și eventual câteva unități auxiliare, aducând în schimbul acestora alte formațiuni auxiliare din Occident și Orient, poate chiar mai numeroase decât cele din timpul lui Traian.

Dar elementul cel mai deosebit în acest context este faptul că în alternativa retragerii totale a trupelor și administrației imperiale sub presiunea puternică a invaziilor sarmato-dace, nu urmau să fie evacuați romanii, ci erau lăsați sub ocupație "barbară". Istoriografia ultimului secol a reluat acest argument pentru a considera că "Dacia" care ar fi intenționat să fie evacuată de către Hadrianus era doar Dacia Superior.

În anii 118/119 Hadrian organizează strategic și administrativ zona de sud-vest a Daciei Superioare în Dacia Porolissensis. Reorganizarea s-a făcut în două etape, afectându-i provinciei nou formate o armată proprie. Diploma de la Gherla din 123 atestă Dacia Porolissensis, creată între anii 119-123, așezată fiind la nord de Arieș și de cursul superior al Mureșului.

Prin măsurile de ordin administrativ și militar luate de Traian și de Hadrian, Dacia a fost ferită de atacurile din afară, timp de aproape două secole, răstimp în care teritoriul și populația daco-romană au devenit parte organică a istoriei imperiului.

Antoninus Pius (138-161)

Născut la 19 septembrie 86 în împrejurimile Romei, era descendent dintr-o familie nobilă, strămoșii săi deținând înalte funcții în stat. A moștenit de la bunici o însemnată avere și posibilitatea accesului la înalte funcții.

La vârsta de 23 de ani ajunge consul, apoi guvernator al uneia din cele patru provincii italice create de Hadrianus. Domnia sa de pace internă și externă a reprezentat desăvârșirea pe plan politic, administrativ și legislativ a guvernământului imperial. Personalitatea și politica sa au întruchipat în ochii contemporanilor idealul cooperării dintre senat și împărat (care i-a adus epitetul de *Pius*). Provinciile au cunoscut în vremea sa o prosperitate nemaiîntâlnită până atunci.

Conservator în domeniul religiei, respectă vechea religie a romanilor, fiind însă adeptul "păcii religioase", tolerând și celelalte religii care se consolidaseră în imperiu.

Domnia lui Antoninus Pius nu a fost scutită de puternice răscoale care au zguduit imperiul: în Dacia între 143-157; în 155 se răscoală Iudeea; în

Africa are de înfruntat triburile maure timp de opt ani (144-152). Treptat însă, aceste răscoale au fost potolite.

La vârsta de 74 de ani, în anul 161 se stinge din viață, lăsând drept succesor pe Marcus Aurelius, dându-i de soție pe fiica sa, Faustina Minor.

În vremea lui Antoninus Pius au avut loc tulburări și în Dacia, o mare răscoală în anul 139, în timpul căreia unele castre au fost incendiate. În anul 143 este respinsă o încercare de pătrundere a dacilor liberi în provincie. Favorizată de tulburările provocate de dacii liberi, în 157 partea de nord a Daciei a fost afectată de o răscoală a localnicilor.

Pentru liniștea provinciei au fost aduse alte trupe în Dacia, s-au întărit fortificațiile, prin reconstruirea în piatră a castrelor din nord-estul Daciei și de pe Olt, acum putând să dateze începuturile construcției limes-ului Transalutanus.

În perioada domniei sale a fost respins un atac al alanilor în zona Olbiei, romanii restabilindu-și autoritatea în stepele din nordul Mării Negre.

Marcus Aurelius Antoninus(161-180)

Născut la 26 aprilie 121 la Roma, a fost asociat la domnie încă din anul 146. Familia sa era originară din Spania (ca și Traian și Hadrian) numărând printre strămoși și rude personalități ale vieții publice romane. Încă din copilărie a manifestat interes pentru filosofia stoică, care l-a preocupat toată viața, fiind autorul unor meditații intitulate "către sine însuși". A domnit în asociație cu Lucius Verrus, până la moartea acestuia în 169. Domnia sa a fost dominată de războaie, constituind începutul crizei care se va declanșa un secol mai târziu.

Din cei nouăsprezece ani de domnie, șaisprezece au fost ani de război efectiv. Succesiv, a trebuit să facă față la două mari atacuri barbare în Orient (161-166) și la Dunăre (166-175). După doi ani de relativă liniște (175-177) a izbucnit cel de-al treilea război cu barbarii, tot la Dunăre (177-180) și pe care n-a putut să-l încheie datorită morții sale.

Diplomația romană s-a străduit vreme îndelungată să evite conflictul cu neamurile barbare de pe malul stâng al Dunării, în mijlocul cărora străjuia ca un puternic bastion provincia Dacia. Roma nu putea duce concomitent două războaie, unul la Dunăre și altul în Orient. Între populațiile dușmane se află cele germanice, marcomanii, vandalii, longobarzii, quazii, lacingii, suevii, apoi cele sarmatice: roxolanii, alanii și iazigii.

Primul atac barbar s-a desfășurat între anii 166-169. În 168 s-a încheiat pace cu unii dintre barbari. În 169 Marcus Aurelius pornește o contraofensivă împotriva marcomanilor și quazilor. Atacul combinat germano-sarmat din anul 170, îndreptat asupra Daciei și Moesiei Superioare, le-a adus romanilor un mare dezastru. Marea ofensivă nord-dunăreană a împăratului a fost

deschisă în anul 171 prin invadarea teritoriilor locuite de quazi, marcomani și iazigi. În 173 legiunile au obținut o victorie hotărâtoare, ceea ce i-a determinat pe quazi să ceară pace. Rezistența quazilor a încetat în 174, nu însă și aceea a altor neamuri barbare. La sfârșitul anului 174 "bellum Germanicum" dus împotriva marcomanilor și quazilor era încheiat, nu însă și "bellum Sarmaticum", cel purtat separat contra iazigilor. În momentul când Marcus Aurelius se apropia de izbânda finală și era pe punctul de a crea două noi provincii romane: Marcomannia și Sarmatia, s-a produs în Orient răzvrătirea lui Avidius Cassius. Marcus Aurelius a fost silit să accepte pacea cu iazigii, în toamna anului 175, când împreună cu fiul său Commodus a primit titlul de Sarmaticus. Apoi a fost nevoit să plece spre Orient împotriva uzurpatorului, care a fost ucis de propriii soldați.

Quazii și marcomanii suportau cu greu tratatul de pace care le fusese impus de Marcus Aurelius. Timp de trei ani (177-180) a avut loc un nou război cu marcomanii, sarmații și quazii. Marcus Aurelius și fiul său Commodus se deplasează la Dunăre în vara anului 178 pentru organizarea unei noi mari campanii, care în planurile împăratului trebuia să fie ultima și decisivă. În 179 romanii obțin o mare victorie. Quazii au acceptat stăpânirea romană. Mai rămâneau de învins marcomanii, care scăpaseră de jugul roman prin moartea neașteptată a împăratului și în urma nechibzuinței lui Commodus, grăbit să încheie pacea cu orice preț, cât mai repede. Războaiele de la Dunăre au ocupat 12 ani din domnia lui Marcus Aurelius.

Provincia Dacia a fost profund afectată de războaiele cu quazii și mai ales cu marcomanii. Unele triburi au pătruns și au devastat regiunea auriferă a Daciei, au atacat Apulum, Porolissum. Concomitent, costobocii au invadat dinspre vest, înaintând în Peninsula Balcanică până în Attica. Urmele acestei invazii s-au păstrat în Dobrogea, la Trophaeum Traiani, unde s-a descoperit epitaful unui triumvir căzut în lupta împotriva costobocilor. La Tomis autoritățile romane au consultat oracolul spre mântuirea publică, iar la Callatis după trecerea primejdiei s-au refăcut zidurile. Nevoit să facă concesii sarmaților din vest, Marcus Aurelius permite iazigilor să facă comerț cu roxolanii (ramura răsăriteană a sarmaților) folosind drumurile Daciei. În schimb, a reorganizat apărarea Daciei și a adus legiunea a V-a Macedonica în provincie. Reorganizează administrativ cele trei provincii, creând Concilium trium Daciarum, adunare provincială cu sediul la Ulpia Traiana.

În primăvara anului 180, la 59 de ani, Marcus Aurelius moare de ciumă în tabăra de la Vindobora, preocupat de soarta imperiului sub conducerea fiului său Commodus pe care-l asemena cu Nero, Caligula și Domitianus. Conform lui Dio Cassius "pentru romanii de atunci istoria a trecut de la o domnie de aur la una de fier și rugină".

Lucius Aelius Aurelius Commodus (180-192)

Ultimul împărat al dinastiei Antoninilor s-a născut la 31 august 161. După mamă se trăgea din Hadrian, avându-l străbunic pe Traian.

Istoricii au subliniat contrastul dintre educația deosebită pe care a primit-o și caracterul "nedemn de rangul imperial". Încă din anul 177 a fost asociat la domnie de către tatăl său. După moartea acestuia și preluarea tronului a încheiat războiul cu marcomanii, renunțând la proiectul lui Marcus Aurelius de a muta granițele imperiului pe linia Carpaților nordici. Între condițiile de pace impuse de Commodus în anul 180 populațiilor de la nordul Daciei, Dio Cassius amintește interdicția ca burii să se apropie de hotarele Daciei dincolo de o linie de 400 de stadii. În timpul guvernării lui *Sabianus* (cca 180) au fost supuși 12.000 de daci liberi, cărora li s-a făgăduit pământ în "Dacia noastră". Așezați sub scutul stăpânirii romane, aceștia aveau situația social-economică a colonilor. Din anul 184 Dacia a fost iarăși atacată de "barbari de dincolo", probabil de sarmați. În aceste războaie și-au dobândit faima guvernatorii *Clodius Albinus* și *Pescenius Niger*, viitori împărați.

Commodus moare la 1 ianuarie 193, asasinat de adversarii săi politici. După moartea sa, senatul a decretat *damnatio memoriae*, numele său fiind șters de pe monumentele publice ale imperiului.

Odată cu moartea lui Commodus se stinge dinastia Antoninilor. Conducerea statului este preluată de prefectul Romei, P.Helvius Pertinax, apoi Didius Iulianus, până la instaurarea noii dinastii, cea a Severilor.

Dinastia Antoninilor a însemnat pentru imperiu, ca și pentru provinciile dacice un apogeu al dezvoltării. Deși în urma cuceririi și a răscoalelor de după moartea împăratului Traian provincia a cunoscut un regim de ocupație militară, treptat, dacii din cadrul provinciei s-au integrat nu numai vieții politice a imperiului, dar au asimilat cultura și civilizația romană.

Lucius Septimius Severus (193-211)

Primul împărat roman născut în afara Europei, la 11.04.146, în orașul Magna, pe coasta libiană a Africii, provenind dintr-o familie de rang ecvestru. Deține diverse funcții publice și militare, între 191-193 fiind guvernator al Pannoniei Superior. Se pare că un rol important în ascensiunea sa l-a avut cea de-a doua soție, Iulia Domna.

După moartea lui Commodus la Roma se instaurează anarhia. Pertinax este ucis doar după 87 de zile de domnie; tronul imperial este ocupat de senatorul Didius Iulianus, fapt ce duce la revolta legiunilor care se răscoală și își proclamă conducătorii împărați. Astfel armatele din Siria îl proclamă împărat pe *Pescenius Niger*, cele din Pannonia pe *Septimius Severus*, iar cele din Britannia pe *Clodius Albinus*. În urma războiului civil (193-197 primăvara) Septimius Severus rămâne singur stăpânitor al Imperiului.

Pe tot parcursul domniei sale domină autoritatea imperială, Septimius Severus declanșând regimul militarilor, care va duce la transformarea imperiului în dominat, domnia sa fiind o formă de tranziție între principat și dominat.

În anii 197-198 va desfășura o nouă campanie în Orient, înfrângându-i pe parți. Își va lua titlul de Parthicus Maximus și pune bazele dinastiei Severilor prin ridicarea celor doi fii la rangul de *auguști*. El rămâne în Orient până în 202, desfășurând aici o intensă activitate administrativă. În anul 208 pleacă în Britannia pentru a înăbuși răscoalele de aici. Va muri în această provincie la 4 februarie 211.

Sprrijinindu-se pe armată, Septimius Severus acordă atenție provinciilor cărora le asigură o lungă perioadă de pace și de relativă prosperitate. Se ocupă peste tot de întărirea apărării hotarelor imperiului.

După vremurile precare din timpul războaielor marcomanice, Dacia cunoaște în timpul domniei lui Septimius Severus o perioadă mai lungă de liniște și de refacere economică. Activitatea economică este reluată cu intensitate.

Orașele se bucură de o nouă perioadă de înflorire. Septimius Severus acordă rangul de municipiu așezărilor de la Potaissa, unde se afla sediul legiunii V Macedonica și de la Porolissum, alt important centru militar în nordul Daciei. Poate tot el a acordat dreptul de municipiu și orașelor Dierna, Tibiscum și Apulum, iar la Apulum se întemeiază, în jurul importantului castru al legiunii XIII Gemina, un al doilea oraș, municipium Septimium Apulense, alături de mai vechea colonia Aurelia Apulensis.

Unora dintre orașe, ca de pildă Drobeta, Septimius Severus le acordă rangul mai mare de coloniae, iar Potaissi, rangul de coloniae și dreptul italic (*Ius Italicum*), care pune orașele din Dacia pe aceeași treaptă cu cele din Italia, ceea ce le aducea reale beneficii.

În timpul lui se reconstruiesc în piatră mai multe castre de pământ. Este foarte probabil că tot sub Septimius Severus se organizează, poate pe o linie de apărare menținută încă din timpul lui Hadrian, așa-numitul limes transalutanus, de la est de Olt, astfel că acum hotarul Daciei este împins efectiv dincolo de Olt, în Muntenia, până la linia care de la Flămânda, pe Dunăre, continuă fără întrerupere până în fața pasului Bran.

Comerțul se desfășoară într-o ambianță cosmopolită, ceea ce, în cazul Daciei, presupunea o imigrație de cetățeni și supuși romani, ex toto orbe romano, dar și a unei populații dacice locale, care se romanizase chiar înainte de venirea romanilor, din nevoia de a comunica cu negustorii care vorbeau latinește și cu clienții veniți să cumpere.

Inscripțiile din această perioadă păstrează nume latinești, așa cum purtau oamenii de pe suprafața întregului imperiu, dar majoritatea acestor nume par

să fi fost mai degrabă de origine italică și din provinciile limitrofe din sudul Dunării și din Pannonia.

Consecințele deosebitei atenții față de Dacia a lui Septimius Severus au dus la construirea de drumuri pentru transportul mărfurilor și, bineînțeles, al trupelor, precum și la crearea a numeroase edificii necesare administrației și serviciilor publice.

Septimius Severus a ales cu multă grijă guvernatorii Daciei, stabilind totodată și garnizoane importante și de elită între Carpați și Dunăre.

Guvernatorul Pollux Terentianus reconstruiește la Micia băile cohortei II Flavia Commagenorum. Publius Septimius Geta, fiul împăratului, amintit într-o inscripție de la Apulum așezată acolo de trupele sale, a ridicat la Potaissa, în anul 195, un edificiu în numele împăratului. Fostul consul Caius Iulius Maximianus ajunge și el guvernator în Dacia și, drept mulțumire, el ridică un altar împăratului la Apulum. Multe inscripții din Dacia îl amintesc pe guvernatorul Lucius Octavius Iulianus, în funcție în anii 200/201, cel care a ridicat, întru cinstirea împăratului și a celor doi fii, un altar la Germisara, închinat zeiței Fortuna. Guvernatorul Lucius Pomponius Liberalis (204) a acordat daruri colegiului postăvarilor din Apulum, a reconstruit Templul Patriei în localitatea Micia, închinat Împăraților Neînvinși — Septimius Severus, augustul Antoninus zis Caracalla și Cezarul Geta —, nefiind uitate nici împărătesele Iulia și Plautilla, ca și socrul lui Caracalla. Tot la Apulum, un alt guvernator, Menius Surus (205) a înscris la temelia clădirilor numele curierilor statului său major. În Banat, la Băile Herculane, guvernatorul Claudius Gallus închină un altar lui Hercule, între anii 205-209.

Alți comandanți și funcționari în Dacia au lăsat urme prin inscripții de tot felul, ca, de exemplu, legatul consular Herennius Gemellinus, procurator în Dacia Apulensis. Acesta provenea din rândul cavalerilor și era pentru prima dată când se acorda un post atât de înalt unui membru al acestui ordin. Inițiativa lui Septimius Severus a avut ca scop înlocuirea senatorilor care ocupaseră aproape în exclusivitate posturile cele mai importante, cu oameni dintr-un ordin inferior, mult mai supuși și mai devotați împăratului. Inițiativa capătă mai târziu și o formă legală, prin reforma introdusă de Gallienus.

O deosebită sollicitudine manifestă Septimius Severus față de trupele și soldații de toate categoriile din Dacia. Armata care se găsea în Dacia în acea perioadă deținea 15 unități auxiliare, sub formă de alae și cohorte, recrutate în Dacia printre tinerii autohtoni. Pentru a nu-i obliga pe tinerii daci la acțiuni împotriva propriilor familii, politica statului roman a fost aceea de a-i trimite să lupte în alte provincii ale imperiului. Astfel, o unitate recrutată în Dacia și numită *vexillatio Dacorum Parthica*, a luat parte la campania

împotriva parților din anii 197-199, comandantul ei fiind decorat de împărat și de către Iulia Domna pentru bravura sa. O altă vexillatio recrutată din Dacia în anul 196 a luat parte la luptele din Gallia, sub comanda lui Tiberius Claudianus, cu ocazia înfrângerii lui Clodius Albinus.

În timpul lui Septimius Severus nu se cunosc lupte la hotarele Daciei. Liniștea care domnește în provincie pare să fie oglindită și de faptul că abia două tezaure monetare sunt îngropate în timpul lui Severus. O știre, înregistrată de Dio Cassius, amintește de zădărnicierea pornirii unui război împotriva Imperiului roman, în 196, de către o populație din estul Daciei pe care el o numește sciți. Este vorba probabil de populații amestecate de la nordul gurilor Dunării și a țărmului Mării Negre, care se găseau încă din acest timp în fierbere. Starea de neliniște în aceste ținuturi este oglindită și de îngroparea în Moldova a cinci tezaure monetare, dintre care patru au ca ultimă emisie, monede din anul 196. Dar din relatarea istoricului antic reiese clar că incursiunea în Dacia sau în altă parte a Imperiului roman nu a avut loc acum. În Dacia domnește liniștea și aici orașele și templele se întrec să-i ridice lui Septimius Severus și celor doi fii, asociați la domnie, statui, monumente, altare.

Pe baza ștampilelor de pe cărămizi cu numele legiunii XIII Gemina, s-a ajuns la concluzia că pe timpul lui Septimius Severus a avut loc o intensă activitate constructivă în castrul de la Apulum, ridicându-se clădiri noi sau refăcându-se altele mai vechi. Dreptul de a se organiza în colegii și de a avea clădiri proprii pentru întruniri chiar în castru a fost dat subofițerilor de Septimius Severus în cadrul favorurilor acordate de el soldaților și armatei.

Toate aceste fapte demonstrează clar că, la sfârșitul secolului al II-lea, Dacia a ajuns la apogeul puterii și importanței sale. Iar dacă Septimius Severus a fost acuzat pentru asprimea sa, nu numai în conducerea statului, dar și în eliminarea tuturor inamicilor reali sau potențiali, Dacia și locuitorii săi au avut de câștigat, deoarece măsurile adoptate de împărat au contribuit la o mai eficientă integrare a locuitorilor provinciei în viața economică și politică a imperiului.

Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) (211-217)

Fiu al lui Septimius Severus și al Iuliei Domna, născut la Lyon, în 4 aprilie 188, va fi desemnat în anul 196 Caesar, iar în anul 198 Augustus, devenind, la moartea lui Septimius Severus, împărat alături de fratele său Geta. Va fi numit neoficial Caracalla, după mantia soldățească cu acest nume pe care o purta în campaniile militare.

Despre Caracalla s-a scris că era "o caricatură a tatălui său", fiind considerat un tiran, brutal, crud și răzbunător. Cu toate acestea, a moștenit de la Septimius Severus incontestabile calități militare, dorința de glorie și ordine

în stat. Cea mai mare parte a domniei (cinci ani din șapte) și-a petrecut-o în expediții pentru apărarea și întărirea frontierelor de la Rin, Dunăre și în Orient.

A purtat războaie în Germania și Boetica (213) împotriva carpilor și în Orient (215-217). Conducerea administrativă a imperiului a lăsat-o pe seama mamei sale Iulia Domna care, înconjurată de juriști și administratori capabili, a desfășurat o activitate legislativă remarcabilă.

Aflat în permanent conflict cu fratele său Geta, în februarie 212 reușește să-l înlăture, punând să fie asasinat.

Fiind preocupat exclusiv de armată, toate veniturile vistieriei s-au scurs în tabere militare. Ca urmare, împăratul efectuează o reformă militară, bătând o nouă monedă, *argentus Antoninianus*, în greutate de 5,45 g, dar conținând doar 20% argint.

Pe plan spiritual, deși consecvent cultelor tradiționale romane, sub influența mamei sale a sprijinit răspândirea în provincii a cultelor orientale, îndeosebi cele siriene.

Tot din necesități financiare — nevoia creșterii numărului impozitelor — promulgă în anul 212 *Constitutio Antoniniana* prin care acordă privilegiul de cetățean roman tuturor locuitorilor liberi ai imperiului.

În primăvara anului 214 părăsește Roma pentru totdeauna, pornind spre Orient prin Peninsula Balcanică și Asia Mică.

La Porolissum, punctul cel mai nordic vizitat de împărat în Dacia s-au descoperit fragmentele unei mari lespezi (3,20 x 1,20 m) puse de unitatea militară din zonă, cu un text închinat împăratului. Pe blocul de piatră a fost fixată o statuie ecvestră din bronz a lui Caracalla, din care s-au descoperit mai multe fragmente.

Împăratul a reorganizat garnizoanele din provincie și de pe malul Dunării, trecând apoi în Tracia, spre Orient. Va fi ucis la 8 aprilie 217 într-un complot organizat de către praefectul pretoriului Marcus Macrinus, viitorul împărat (217-218).

Marcus Aurelius Severus Alexander (222-235)

Fiu al Iuliei Mamaea și al lui Casius Marcianus din Cezareea Libanului, Severus Alexander s-a născut la Emessa, la 10 octombrie 205. Bunica sa era soră cu soția lui Septimius Severus, Iulia Domna.

A venit la Roma în anul 218 și a fost adoptat de împăratul Elagabalus (218-222), în anul 221 primind titlul de Caesar. A fost proclamat împărat la vârsta de 16 ani, în data de 11 martie 222. Noul principe fiind minor, treburile statului au fost conduse de către bunica (până în 226) și mama sa și de un "consiliu de regență" format din 16 senatori în frunte cu jurisconsulții *Ulpianus*, *Paulus* și *Modestinus*. Ei au desfășurat o politică de echilibru între

curtea imperială și senat. Domnia sa a fost o perioadă de avânt economic, cu numeroase reforme interne; s-au efectuat edificii publice (apeductul care-i poartă numele la Roma, a terminat templele lui Caracalla) și s-au înlăturat autocratismul și excentricitățile predecesorului său. În probleme de stat, împăratul și mama sa au apelat la oameni cu experiență în domeniu. Au profitat de pe urma măsurilor imperiale provinciile, inclusiv Dacia.

O inscripție de pe frontispiciul băilor militare de la Micia indică refacerea lor în timpul lui Severus Alexander. Unitatea purta numele imperial de Severiana Alexandrina, după numele împăratului. Acum colonia Sarmizegetusa devine *metropolis*. Aici s-a constituit conciliul provincial al Daciei (Concilium Daciarum Trium) care se întrunea anual. Constituit din delegații orașelor și ai districtelor rurale, prezidat de marele preot al cultului imperial, dezbătea diversele probleme ale provinciei, aducea elogii guvernatorului, își exprima loialitatea față de împărat, printr-o hotărâre consemnată într-o inscripție și transmisă uneori acestuia.

Împăratul a dus o politică tolerantă față de religiile aparținând popoarelor din imperiu, păstrând atașamentul față de cultele oficiale, fapt de care a profitat creștinismul în dezvoltare, care și-a lărgit pozițiile în toate păturile sociale. A eșuat în schimb în politica militară. Docilitatea totală față de mama sa, eșecul contraofensivei romane în Orient (231-233) și în Gallia (234-235) au nemulțumit armata și garda pretoriană față de "un tinerel fricos ce nu ieșea din vorba mamei". În martie 235, în tabăra militară din apropiere de Maintz, în Germania, împăratul, mama și anturajul său sunt uciși, armata proclamându-l împărat pe Maximinus Thrax, stingându-se astfel dinastia Severilor.

Perioada 235-275

Încă din timpul dinastiei Severilor, după Caracalla s-au înregistrat atacuri ale dacilor liberi și ale sarmaților la Dunărea de Jos, astfel încât împăratul Maximinus Tracul, în urma luptelor cu aceste populații și-a luat numele de *Dacicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus*. Dacia reprezentând o tentație pentru populațiile din exteriorul imperiului, va fi în continuare atacată sub Gordian al III-lea (238-244) și Filip Arabul (244-249). Un puternic atac carpic are loc în anul 245. Sosit în zonă, împăratul îi învinge pe carpi, luându-și, în 247, numele de *Carpicus Maximus*. Din inițiativă imperială va funcționa timp de 11 ani o monetărie imperială în provincie, bătându-se monedă cu legenda *Victoria Carpica*. Invazia are însă drept consecință abandonarea limesului transalutan (granița revine pe Olt) și îngroparea unui mare număr de tezaure. Se iau măsuri de consolidare a granițelor, se consolidează fortificațiile, se fortifică orașele (Romula, Sucidava) din apropierea limesului alutan, se aduc noi detașamente în Dacia. Un moment

important în apărarea imperiului la Dunărea de Jos și în Tracia (Balcani) l-a constituit domnia lui *Traianus Decius*.

Caius Messius Quintus Traianus Decius (249-251) s-a născut în anul 195 în apropierea orașului *Sirminium*, capitala provinciei *Pannonia Inferioară*. A avut o strălucită carieră: guvernator al celor două *Moesii*, apoi al *Pannoniei Inferior* și prefect al Romei. În anul 248 respinge invaziile barbare din Peninsula Balcanică. Trupele pe care le comanda îl proclamă împărat. În bătălia de la Verona, Filip Arabul moare, *Traianus Decius* devenind noul împărat. Urmărind restaurarea principatului conform concepției lui Augustus, Decius a avut un program politic conservator, bazat pe restaurarea tradițiilor romane, aceasta explicând efortul de consolidare a cultelor oficiale, prin încercarea de eliminare a celorlalte culte și îndeosebi a creștinismului. Pe plan militar se remarcă luptele de la Dunăre cu goții și carpii. În iarna anului 249/250 se constituie la Dunăre o coaliție goto-carpică. În două coloane, aliații atacă imperiul: o coloană trece Dunărea înghețată în Dobrogea. A doua coloană, mai puternică, înaintează prin sudul Moldovei, pătrunde în Muntenia, trece peste limes *Alutanus* și pradă Dacia Sudică (acum este distrus castrul de la Slăveni), iar apoi, trecând și ea Dunărea, atacă cetățile *Oescus* și *Novae*, fără a le putea cuceri fiind apărate de guvernatorul *Moesiei Inferioare*, *Trebonianus Gallus*. Sosit în zonă cu trupe, Decius și fiii săi obțin o importantă victorie lângă *Nicopolis ad Istrum*. Goții pătrund în Tracia, îl înfrâng pe împărat și cuceresc capitala provinciei, *Philippopolis* (*Plovdiv*). Pe drumul de întoarcere, în cadrul a trei lupte succesive, armata romană este distrusă, în luptă fiind ucis și împăratul. Se pare că înfrângerea s-a datorat și trădării lui *Trebonianus Gallus*, guvernatorul *Moesiei Inferior*, care se proclamă împărat (251-253).

În timpul invaziilor goto-carpice, soarta Daciei a fost mai bună decât a *Moesiei Inferior* și a *Traciei*. Cel mai mult a avut de suferit zona de câmpie a *Olteniei*, atacurile dacilor liberi fiind stăvilite, iar goții neputând pătrunde în podișul transilvan. Faptul se reflectă în inscripții, Decius fiind numit "*Dacicus Maximus*". La *Porolissum* se pun inscripții în onoarea sa, la *Apulum* este numit într-o inscripție "*restitutor Daciarum*". Legenda "*Dacia Felix*" de pe inscripții constituia mai puțin o realitate politico-economică și mai mult o dorință optimistă. Retragerea garnizoanelor romane de pe litoralul nordic al Mării Negre pune în pericol viitorul provinciilor *Dacia* și *Moesia Inferior*. Sub *Gallienus* (253-268) continuă invaziile, împăratul luându-și titlul de *Dacicus Maximus*. Provincia se află în situație dificilă și în timpul lui *Claudius II Gothicus* (268-270), motiv care îl va determina pe *Aurelian* să fixeze granița din această zonă a imperiului pe Dunăre.

Lucius Domitius Aurelianus (270-275) s-a născut la 5 septembrie 214, dintr-o familie de origine modestă din apropierea orașului *Sirmium*. Are o

ascensiune militară remarcabilă. Este protejat de Valerianus (259-260), dar va complota împotriva fiului acestuia, Gallienus. Moartea lui Claudius II Gothicus (dec ciumă) îl surprinde în luptele cu goții la Dunăre. Este proclamat împărat de armată, împotriva pretendentului Senatului, care va domni doar 20 de zile. Programul său politic corespunde situației grele a imperiului: alungarea barbarilor din Italia, curățirea mărilor de pirăți, refacerea unității imperiului, reprimarea regatului Zenobiei și a "imperiului gallic". Perseverența și energia sa îl vor ajuta să-și îndeplinească programul politic propus. A purtat numeroase războaie împotriva vandalilor în Pannonia, a iuthungilor în Italia, a goților și carpilor la Dunăre. În răsărit (271-273) a purtat război împotriva Zenobiei, regina Palmyrei care, ocupând Egiptul și Asia Mică până în Bithynia, pune în primejdie unitatea imperiului. În Gallia l-a învins pe Tetricus, care se proclamase împărat. Strălucita activitate militară desfășurată de Aurelian de-a lungul tuturor frontierelor, asigurând unitatea imperiului și disciplina trupelor i-a adus titlul de *restitutor orbis*. Nu a neglijat problemele interne ale statului, cunoscându-se activitatea sa legislativă și efectuarea unei reforme monetare. Vedea consolidarea imperiului pe plan spiritual prin doi factori religioși: cultul imperial și o religie unică. Datorită politicii sale autoritare, sfârșește ca urmare a unui complot.

A părăsit provincia Dacia dar, pentru a disimula pierderea, care afecta prestigiul politic și militar al Imperiului, a înființat la nordul Dunării, în teritoriul Moesiei o provincie nouă numită Dacia, care curând va fi împărțită în două, *Dacia Ripensis* între Dunăre și Balcani, cu capitala la *Ratiaria* (Arçar, Bulgaria) și *Dacia Mediteraneeă*, la nord de aceasta, cu capitala la *Serdica* (Sofia).

RETRAGEREA AURELIANĂ

Încetarea stăpânirii romane în Dacia constituie un important eveniment în istoria Imperiului roman și prin consecințele sale a căpătat o însemnătate excepțională în alcătuirea, evoluția și dănuirea romanității orientale. Datorită importanței deosebite pe care o prezintă pentru istoria românească acest eveniment, el a fost îndelung controversat în lumea științifică. În epoca modernă a primit și o încărcătură politică deosebită. Din modul în care cercetătorii au căutat să surprindă caracterul părăsirii oficiale a Daciei și îndeosebi soarta romanității de la nordul Dunării și din Carpați în perioada ulterioară retragerii, au rezultat cele două opinii contrare privind locul de formare a poporului român: teza continuității daco-romane în Dacia și teza despre migrarea târzie a poporului român, deja constituit, din Peninsula Balcanică în teritoriile de la nordul Dunării.

Deosebirea de opinie la istoricii moderni își are originea în faptul că știrile literare antice referitoare la părăsirea Daciei sunt insuficiente, neclare și contradictorii. Interpretarea altor categorii de izvoare (epigrafice, arheologice, numismatice) s-a făcut adesea greșit sau tendențios, cercetarea fiind adesea viciată de tendințe inspirate de interese politice, fapt ce a tergiversat stabilirea adevărului istoric.

Izvoarele literare cu privire la părăsirea Daciei se caracterizează prin exagerări și lipsă de obiectivitate. "Istoriile cele mai vechi n-au scris ce vedeau, ci ce auzeau. Învățații aceia de atunci, scriind și ei numai după cărți, nu și după viață, au pus în povestea lor știrea ce li s-a spus la Roma..." (V. Pârvan). Se impune de asemenea constatarea că istoricii antici mai însemnați care relatează despre părăsirea Daciei, toți de limbă latină: *Sextus Aurelius Victor*, *Eutropius*, *Rufius Festus*, *Historia Augusta*, *Orosius*, *Iordanes* nu sunt contemporani cu evenimentul, ci mult ulterior lui. Astfel, *Sextus Aurelius Victor*, *Eutropius* și *Rufius Festus* și-au redactat opera în a doua jumătate a secolului al IV-lea (360/361, 369/370 și 371/372), *Historia Augusta* a fost alcătuită probabil în ultimul deceniu al aceluiași secol, *Orosius* și-a încheiat scrierea pe la 417, iar *Iordanes* își redactase lucrarea prin anii 550/551. Deci, sunt izvoare datând dintr-o perioadă mai târzie decât faptele la care se referă și prezentând un anumit coeficient de relativitate.

Cât privește momentul desfășurării acestui eveniment, sursele literare amintesc două părăsiri ale Daciei, una sub Gallienus, alta în timpul lui Aurelian.

Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și Iordanes vorbesc în termeni aproape similari de o pierdere a Daciei "amissa Daciae" în timpul lui

Gallienus, iar apoi, fără nici o referire la cele spuse înainte, Eutropius, Rufius Festus și Iordanes, vorbind despre Aurelian, afirmă că acest împărat a retras stăpânirea romană din Dacia, termenii în care se exprimă fiind numai puțin diferiți. Sextus Aurelius Victor și Orosius atribuie pierderea Daciei numai lui Gallienus, iar Historia Augusta pune evenimentul numai pe seama lui Aurelian.

În ceea ce privește presupusa retragere romană din Dacia în timpul lui Gallienus (263-268), se observă la autorii antici care susțin aceasta o asemănare a frazelor care dovedește faptul că au copiat mai mult sau mai puțin precis pe un predecesor al lor, Vopiscus și că "n-au cules știința lor despre părăsirea Daciei din alte izvoare, decât numai din cel arătat" (A. D. Xenopol). Acest autor antic, aproape contemporan cu Aurelian (aproximativ 25 de ani după moartea împăratului Aurelian) susținea că "văzând Illyricul devastat și Moesia pierdută (Aurelian) a părăsit provincia întemeiată de Traian peste Dunăre, Dacia, disperând de a o mai putea menține și a retras din ea armata și pe provinciali (sublato exercitu et provincialibus). Oamenii luați de acolo i-a așezat în Moesia și a numit (noua provincie) Dacia sa (adică Aureliană) care acuma desparte cele două Moesii.

Afirmațiile lui Vopiscus conțin unele contradicții flagrante, el neputând fi considerat un izvor sigur. El vorbește despre retragerea "provincialilor" din Dacia. Or sudul Dunării era mereu prădat și nesigur pentru locuitorii de aici, deci cei veniți de la nordul Dunării nu ar fi găsit aici siguranță în fața năvălirilor barbare, deci nu ar fi avut rost mutarea locuitorilor nord dunăreni în sudul Dunării. Pe de altă parte, Aurelian nu i-ar fi putut adăposti pe toți locuitorii Daciei în Moesia.

Se consideră de către istorici că Vopiscus nu a relatat adevărul pur. Ca izvor el a folosit jurnalul operațiilor militare ale lui Aurelian, deci un izvor "oficial", prezentând evenimentele într-o lumină favorabilă împăratului.

În termeni asemănători, *Sextus Aurelius Victor (De Caesaribus)* afirmă că Gallienus "a pierdut dincolo de Istru ceea ce câștigase Traian". Eutropius (*Breviarum ab Urbe condita*), vorbind despre același împărat, spune că Dacia, pe care Traian o alipise (imperiului) dincolo de Dunăre, a fost pierdută atunci, (adică sub Gallienus) și tot el, uitând parcă cele relatate cu puțin înainte, ne informează: "deoarece întreg Illyricum și Moesia erau devastate și pierzând speranța că va putea-o păstra, Aurelian a evacuat provincia Dacia, pe care o întemeiase Traian dincolo de Dunăre și scoțând pe romani din orașele și de pe țărmurile Daciei, i-a așezat în partea de mijloc a Moesiei și pe aceasta a numit-o Dacia, care acum desparte cele două Moesii."

Rufius Festus (Breviarum rerum gestarum populi Romani), referindu-se la "provincia" organizată de Traian "dincolo de Dunăre, pe pământul barbar",

spune și el că sub împăratul Gallienus Dacia a fost pierdută, iar Aurelian, după ce au fost strămutați de acolo romanii (*translatis exinde Romanis*), a înființat două Dacii în ținuturile Moesiei și Dardaniei.

Același fapt îl relatează și *Iordanes* în *Romanica*, 21, 7:

"Dar Gallienus în timpul domniei sale, i-a pierdut (pe daci), iar împăratul Aurelian, retrăgând de acolo legiunile (*evocates exinde legionibus*), le-a așezat în Moesia și într-o parte a acesteia a întemeiat Dacia Mediteranee și Dacia Ripensis, la care a alipit Dardania". Singura deosebire relevantă este că expresia "Romanis" de la Rufius Festus este înlocuită la Iordanes cu "legionibus", fără nici o aluzie la locuitorii civili, aceasta fiind o restricție semnificativă pentru dovedirea continuității de locuire la nordul Dunării (autorul fiind originar din apropierea Daciei, de la Durostorum — V. Pârvan).

"Historia Augusta" plasează evenimentul exclusiv lui Aurelian. Retragerea este prezentată în *Vita Aureliani*, cap. 39 aproape în aceiași termeni și cu aceeași explicație ca și la Eutropius, fiind înlocuit totuși cuvântul *Romanos* din expresia "*abdustaque Romanos*" ("și scoțând pe romani") cu *populos* din expresia "*abdustaque ex eo populos*" ("scoțând populația de acolo" — din Dacia) și fiind introdusă și expresia "*sublato exercitu et provincialibus*" ("mutând armata și pe provinciali"), ceea ce lipsește cu totul la Eutropius și Rufius Festus, dar căreia îi corespund la Iordanes cuvintele "*evocatis exinde legionibus*" ("retrăgând de acolo legiunile") fără "*provincialibus*".

În legătură cu deosebirile și coincidențele remarcate la acești autori antici, s-a emis ipoteza că ei ar fi folosit ca izvor și "o colecție mai veche de biografii oficiale ale împăraților, astăzi pierdută, scrisă pe timpul lui Constantin II și cunoscută după numele istoricului care i-a stabilit existența, sub denumirea de "Istoria împărătească a lui Enmann".

Orosius (*Istoriorum adversum paganos libri septem*), deosebindu-se de ceilalți scriitori amintiți, menționează că sub Gallienus "Dacia de dincolo de Dunăre a fost răpită pentru totdeauna", iar despre Aurelian afirmă că "făcând o expediție la Dunăre, a bătut pe goți, în lupte mari și a restabilit stăpânirea romană în vechile ei granițe". Mihail Macrea și alți istorici consideră că relatarea lui Orosius (secolul al V-lea) este lipsită de interes și nu se poate lua în considerare, din cauza caracterului apologet creștin al operei sale. Din afirmația lui nu trebuie dedus că Aurelian ar fi cucerit ceea ce Gallienus pierduse în Dacia, ci numai că "după alungarea invadatorilor din ținuturile illirice, el a menținut frontiera imperiului anterioară războiului cu goții. (a. 272).

Pe baza acestor informații literare antice, confuze și contradictorii, istoricii moderni au soluționat problema în mod diferit. Cei mai mulți, începând cu Th. Mommsen, susțin că Dacia a fost abandonată pe timpul lui Gallienus,

prin anii 256 sau chiar 260 d.Hr., dar că unele zone mai bine apărate din sudul provinciei, mai ales din Oltenia și Banat au fost menținute de romani până la Aurelian. Acest împărat roman a părăsit ultimele teritorii de la nordul Dunării, înființând o nouă Dacie la sudul fluviului. O astfel de interpretare este de fapt echivalentă cu acceptarea relatării lui Eutropius, Festus și Iordanes despre părăsirea provinciei ("amissio Daciae") în două etape. Referitor la termenul "amissio Daciae", C. Daicoviciu considera că aceasta se referea la "pierderea teritoriului Munteniei și Moldovei de sud, cuprinse în termenul de Dacia, în accepțiunea lui mai veche de dinainte de cucerirea romană". Situația creată în Dacia pe timpul lui Gallienus se oglindește în *Tabula Peutingeriana*, al cărei prototip ar data (pentru Dacia și ținuturile de la Dunărea de Jos) dintre 250-260 sau în apropierea acestei date. Într-adevăr, din această hartă lipsesc părțile de est ale Daciei și cele care se întind la răsărit de ea și la nord de Dunărea de Jos, figurând însă celelalte teritorii ale provinciei.

Există însă istorici care, având în vedere scrierile lui Sextus Aurelius Victor și Orosius, consideră că toată Dacia a fost definitiv pierdută sub domnia lui Gallienus. Concepția a fost mai des întâlnită în istoriografia mai veche românească, la *Miron Costin (De neamul moldovenilor)*, *stolnicul Constantin Cantacuzino (Istoria Țării Românești)*, autorii demonstrând însă continuitatea de locuire la nord de Dunăre.

În sfârșit, unii istorici, luând în considerare doar datele din *Historia Augusta* au preconizat o singură părăsire a Daciei, efectuată de Aurelian. De fapt, punându-se de acord știrile literare cu datele oferite de izvoarele directe, s-a concluzionat că în timpul lui Gallienus a avut loc o retragere parțială din anumite teritorii (nordul și estul Daciei transilvane). Alții, orientându-se după toate știrile literare antice, afirmă că sub Gallienus a fost retrasă populația civilă, iar Aurelian a evacuat armata, desăvârșind astfel abandonarea provinciei întregi.

De fapt, există două tradiții istorice în această privință (Vl. Iliescu): prima vorbește de o evacuare totală, atât a armatei cât și a populației (fals și tendențios), a doua indică doar o evacuare parțială sau oficială (tradiția corectă).

Contribuții la clarificarea istoriei Daciei în perioada de la Traianus Decius la Aurelian aduc descoperirile arheologice, îndeosebi inscripțiile și circulația monetară din acest interval cronologic.

Dificultatea întocmirii unui repertoriu arheologic, numismatic și epigrafic al acestei perioade de un sfert de veac este deosebită. Majoritatea materialului arheologic este compus din obiecte de uz gospodăresc care au evoluat puțin pe parcursul existenței provinciei, cele mai multe tipuri fiind în uz și după secolul al III-lea d.Hr., deci pot fi luate în considerare doar cele găsite în

nivele stratigrafice după anul 250. Se adaugă ca dificultate perioada de circulație (monede) sau folosință (obiecte de port, podoabe) ale pieselor. Singurele vestigii care se pot încadra cronologic cu certitudine sunt inscripțiile, cele executate în această perioadă sau cele mai vechi, refolosite acum.

Cercetarea comportă două posibilități de abordare: una largă, care include toate piesele care au putut fi utilizate și în perioada dată, alta restrânsă, incluzând doar piesele ce se pot data cu certitudine în această perioadă.

Materialul epigrafic cunoscut atestă existența provinciei până la Gallienus. Perioada de refacere și stabilitate a provinciei din vremea lui Traianus Decius a fost suficient ilustrată de epitele atribuite împăratului în inscripțiile onorifice — "restitutor Dacorum". Este perioada în care poate fi datată prima etapă de construcții și refaceri din cadrul fazei finale a castrelor, tehnica și sensul acestei activități trădând continuitatea vieții provinciale în tipare cunoscute.

După moartea împăratului (252), pacea răscumpărată de Trebonianus Gallus asigură o perioadă de liniște provinciei: se refac drumuri (între Micia și Apulum), se dezvoltă orașele (Colonia Aurelia Apulensis). Materialul epigrafic (inscripțiile) indică o perioadă de tranziție în care atribuțiile administrative și de comandă sunt preluate de reprezentanți ai ordinului equestru. Situația se datorează creării noilor complexe provinciale de la Dunărea de Mijloc și de Jos de care ținea și Dacia. În aceste condiții, este posibil ca la conducerea fiecărei provincii să se afle de facto un *agens vice praesidis* care nu avea doar atribuții juridice ci deținea și comanda efectivă asupra acelor trupe care la momentul respectiv nu erau concentrate sub comanda guvernatorului celor trei Dacii. Gallienus va desăvârși această doctrină politică, nemainumind guvernatori de rang imperial.

Domnia lui Valerian (253-259) și Gallienus (253-268) marchează începutul unei noi perioade de instabilitate. Sunt presupuse conflicte cu dacii liberi în preajma anului 257. În cadrul luptelor pentru putere împotriva uzurpatorului Regalianus, legiunile Daciei rămase fidele imperiului detașează trupe în Pannonia Superior (260 toamna). În provincie atmosfera este calmă, fapt dovedit de inscripțiile puse acum: la Tibiscum un altar, la Potaissa se termină lucrările la un templu. Se așează inscripții onorifice împăraților la Mehadia și lui Licinius Cornelius Valerianus, nobilissius Caesar la Sarmizegetusa. Toate monumentele provin din prima jumătate a domniei lui Gallienus. După 259 se poate data cu certitudine doar altarul lui Marc(us) Aurel(ius) Veteranus prae(fectus) leg(ionis) XIII Gall(i).

Este ultima atestare epigrafică a unui funcționar imperial în Dacia. Altarul a fost găsit în secolul al XVIII-lea la Mehadia sau Herculane și titlul personajului ilustrează reforma lui Gallienus. Se poate presupune prezența

veteranului la tratament la apele termale de la Herculane, mai mult, probabil că legiunea se mai afla în vechea sa garnizoană la Apulum, deci în provincie era liniște. Interpretarea ștampilelor târzii ale legiunii apărute la Mehadia și Herculane, precum și a ștampilei comune a legiunilor XIII Gemina și V Macedonia, puse în legătură cu refacerile târzii ale castrilor de la sfârșitul secolului al III-lea - începutul secolului al V-lea la care au participat cele două legiuni permite însăși ipoteza că praefectul legiunii a venit de la Ratiaria la Herculane, unde erau dislocate trupe ale legiunii.

Statistica descoperirilor monetare indică o creștere de monedă de la Traianus Decius la Gallienus, pentru a coborî la Claudius II Gothicus. Ruptura intervine odată cu a doua parte a domniei lui Gallienus, explicându-se prin încetarea emiterii de monedă în Dacia în anul 256. Monede de la Gallienus continuă totuși să existe în mediile militare (castre).

Deci inscripțiile și descoperirile monetare par a indica continuarea vieții normale a provinciei romane și după Gallienus.

Ideea abandonării Daciei de către întreaga populație daco-romană a fost respinsă de aproape toți istoricii români, care au susținut cu toții că este cazul doar al retragerii legiunilor, administrației și a unei minorități a populației civile: "Un popor așezat nu fuge niciodată în întregimea lui înaintea unei năvăliri. Numai nomazii care își duc viața în căruțele lor, umblând din loc în loc, se pot strămuta cu totul. Se poate oare găsi un singur exemplu în istorie unde un popor întreg așezat să fi părăsit țara sa pentru a căuta scăpare aiurea?... Pentru ce oare să fi făcut excepție de la această obștească lege?" (A. D. Xenopol).

"Condamnată de critica izvoarelor, teza unei evacuări totale a populației din Dacia este respinsă și mai mult de realitățile generale ale vieții omenești și de ordinea firească a lucrurilor. Teritoriile Daciei Aureliene de pe malul drept al Dunării și din Balcani nu ofereau nici întinderea, nici mijloacele de trai ale Daciei Traiane și nici nu erau depopulate pentru a-i primi pe toți locuitorii acesteia până la ultimul om" (R. Vulpe, *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie*).

Numeroși alți istorici: D. Cantemir (*Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor*), P. Maior (*Istoria pentru trecutul românilor Dacia*), A. T. Laurian, A. Sacerdoțeanu etc., au remarcat faptul că locuitorii Daciei Traiane nu se puteau muta de pe locurile străbune într-o regiune săracă și nesigură, cu atât mai mult cu cât și la sud de Dunăre aveau loc incursiuni barbare.

Istoricilor români li se adaugă în demonstrarea tezei continuității daco-romane și numeroși istorici și învățați străini. Astfel, mitropolitul Ștefan Stratimirovici de Carlovitz — contemporan cu Petru Maior — susținea cu justețe la 1806: "Mărturia lui Vopiscus din această expresie «sublato exercitu et provincialibus» (retrăgând armata și pe provinciali) și a lui

Eutropius «abductos Romanos ex urbis et agri Daciae» (luând pe romani din orașele și de pe ogoarele Daciei) cel mai bine și probabil așa se poate înțelege dacă spunem că romanii și-au retras de acolo armata lor, toate garnizoanele și toți funcționarii care au aparținut armatei sau așa-zis conducerii, și poate pe toți cetățenii romani care s-au distins prin proprietăți și prestigiu, care au putut și au vrut să plece. Acolo au lăsat întreaga prostime (vulgus ignobile colluuiem) a aceluiași popor, care întotdeauna a alcătuit cea mai mare parte a locuitorilor, neputând afirma că ei (romanii) au retras, în afară de funcționari, orașeni și familiile ilustre, și marele număr al prostimii de acolo."

Marele istoric E. Gibbon afirmă că Aurelian a retras numai armata din Dacia, dar că aici "a rămas, totuși, un număr considerabil din locuitorii săi, care se îngrozeau mai mult de pribegie decât de stăpânul got."

De aceeași părere se declara și J. Jung care spunea că "Aurelian nu a retras din Dacia decât o parte din coloniști, mai ales dintre cei bogați, însă marea majoritate a populației, care cunoscuse destule greutăți în timpul stăpânirii romane, a continuat să trăiască sub noii stăpâni, goții."

L. Homo, în "Essai sur le regne de l'empereur Aurélien" (p. 316-317), susține și el că nu a fost posibilă părăsirea Daciei de către toată populația daco-romană.

Un alt mare istoric, Jacques Zeiller, susține că "o plecare în masă (a locuitorilor) ar fi fost inexecutabilă fără război. Goții, înaintea cărora se retrăgeau romanii, n-ar fi admis o evacuare a întregii populații civile. Dacă această populație se acomoda noului regim, Aurelian n-avea nici un motiv să se arate mai intransigent decât ea... Încilinăm deci a crede că Dacia n-a fost evacuată complet la 275."

Numeroși alți istorici (D. Cantemir în "Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor", P. Maior "Istoria pentru trecutul românilor în Dacia", A. T. Laurian A. Sacerdoțeanu etc.) au remarcat faptul că locuitorii Daciei Traiane nu se puteau muta de pe locurile străbune într-o regiune săracă și nesigură, pentru că și la sud de Dunăre aveau loc incursiuni barbare.

Acești eminenti istorici (români și străini) și-au fondat teoriile lor cu privire la cine a plecat și cine a rămas în Dacia traiană, pe afirmațiile scriitorilor antici. Eutropius și Festus notează că, din Dacia au fost evacuați "romanii" (Romani), iar în "Historia Augusta" se spune că au plecat "armata" (exercitus), "provincialii" (provinciales) și "mulțimile" (populi). Iordanes, însă, menționează numai retragerea "legiunilor" (legiones). Indiferent de felul relatării și de terminologia folosită, indiferent de lucrările istorice mai vechi din care ei și-au luat informația, de la acești autori rezultă că din Dacia a fost retrasă atât armata, cât și o parte din populația civilă.

În ce privește data precisă în care a avut loc retragerea stăpânirii romane de la nordul Dunării pe timpul lui Aurelian a fost și continuă să fie subiectul unei îndelungi polemici în literatura de specialitate, evenimentul fiind plasat, cu excepția anului 273, în fiecare an din domnia acestui împărat.

Unii istorici acceptă anul 270 (Th. Bernhardt, H. Schiller și V. Pârvan), alții susțin anul 271 (J. Jung, M. Macrea, C. Daicoviciu), existând istorici care plasează abandonarea definitivă a Provinciei carpatice la sfârșitul domniei lui Aurelian, în anul 275 (Br. Rappaport, L. Homo, E. Ritterling, A. D. Xenopol, M. Besnier, V. Christescu, R. Vulpe "data retragerii aureliene trebuie căutată nu spre începutul domniei, ci spre sfârșit, în 274-275"), considerând că totul pledează în favoarea acestei date.

Cu toate acestea, în istoriografia românească din ultimele decenii, anul 271 e. n. a fost acceptat în general ca dată a părăsirii Daciei. Dar, după numeroase cercetări, se poate afirma cu certitudine numai faptul că Dacia a fost abandonată de Imperiu pe timpul lui Aurelian (270-275), fără a se putea preciza în care an anume. După D. Protase, izvoarele literare, datele epigrafice și numismatice, toate pledează pentru părăsirea Provinciei la sfârșitul domniei lui Aurelian (274/275).

Indiferent de data la care a avut loc retragerea administrației romane din Dacia și care a fost contextul în care s-a desfășurat, cert este faptul că la nord de Dunăre a continuat să existe o populație daco-romană, majoritară, care în contact sau conviețuind cu migratorii, a format baza etnică a proceselor istorice desfășurate aici ulterior. "Altoiul roman pe trunchiul dacic s-a dovedit rezistent și viabil, în ciuda vicisitudinilor istorice din frământata perioadă a migrațiilor, din care romanitatea dacică va ieși biruitoare și capabilă de noi sinteze etnice în regiunile de la Dunăre și din Carpați."

DACII LIBERI ȘI RELAȚIILE LOR CU IMPERIUL ROMAN

După înfrângerea regatului lui Decebal, teritoriul dacic neintegrat provinciilor Dacia și Moesia Inferior vor rămâne sub controlul dacilor liberi.

Dacii liberi din est(costobocii și carpii)

Soarta teritoriilor estice rămase în afara provinciei nu a fost aceeași pe toată întinderea lor. *Ptolemeu*, în *Geografia* (III, 10, 7-9) menționează că provincia Dacia se mărginește la răsărit cu Siretul și că regiunea dintre Siret și Nistru aparține Moesiei Inferior. Cercetările au indicat faptul că regiunea dintre Prut și Nistru este clientelară Romei. Deși nu s-au făcut numeroase cercetări arheologice, se poate constata că această zonă nu a fost abandonată de populația dacă, continuând să existe așezări și necropole, doar fortificațiile fiind abandonate. Societatea locală evoluează continuu, în permanent contact cu lumea romană, pe tot parcursul existenței provinciei. Raporturile dintre băștinași și romani nu au rămas aceleași, ci au suferit treptat unele modificări. Odată cu schimbarea zonei de ocupație de după cucerire, în ținutul clientelar s-au schimbat parțial relațiile între băștinași și romani. Cu toate că încasează tributul și făceau unele recrutări din cadrul comunităților sătești, acestea rămâneau cu o largă autonomie și organizare proprie. S-a constatat că, cultura materială a populației din zona clientelară din sudul Moldovei era mai apropiată de cea a dacilor liberi din centrul Moldovei decât de civilizația romană, fapt datorat gradului ridicat al acestei autonomii.

În privința dacilor din zona liberă, cercetările de la Lipița, Vârteșcoiu, Poienești, Moldoveni, Pădureni, Văleni, Poiana Dulcești și Gălinești aduc importante precizări privind cultura dacică de la est de Carpați. Se observă aici că toate așezările sunt de factură clasică, iar necropolele, aproape în totalitatea lor, aparțin dacilor; doar un număr restrâns de morminte au fost lăsate de nomazii sarmați, descoperirile dacice și sarmatice formând complexe distincte, diferențiate cu multă claritate, cu toate împrumuturile reciproce ce au avut loc între ele ca urmare a contactelor dintre cele două populații. Elementele de civilizație romană nu apar concentrate în complexe ce ar putea fi definite ca romane. În schimb, vestigiile romane propriu-zise, ca și elementele imitate sau inspirate după acestea se găsesc în toate așezările și necropolele dacice, uneori chiar și în mormintele sarmatice.

Așezările dacice aveau o mare întindere, erau nefortificate, situate de-a lungul văilor, pe terasele râurilor de obicei sau pe panta mai domoală de la

poalele dealurilor, având în preajmă terenuri agricole și pentru creșterea vitelor. Locuințele parțial îngropate în pământ sau construite la suprafața solului se aflau orânduite pe două sau mai multe șiruri, probabil de o parte și de alta a ulițelor care străbăteau așezarea de la un capăt sau altul. Printre cele mai intens cercetate sunt așezările de la Văleni (com. Botești, jud. Neamț), Băiceni (jud. Iași), Cucorăni (jud. Botoșani), Poiana-Dulcești (jud. Neamț), Lipița de Sus (Republica Moldova).

Între spațiile dintre multe locuințe s-au semnalat și resturi de la diferite anexe gospodărești. Între acestea sunt de menționat vetrele și "cuptoarele de copt pâine", care nu sunt altceva decât rămășițele unei bucătării în aer liber. Ambele puteau fi protejate cu pereți ușori și chiar cu acoperiș, pentru aceasta folosindu-se stâlpi de lemn, stuf. De asemenea, au fost descoperite în număr apreciabil și diferite gropi, în general cilindrice, uneori cotlonite, în umplutura cărora se găsesc de obicei și multe resturi menajere, deși se pare că destinația lor inițială trebuie să fi fost aceea de a adăposti rezervele de hrană, în special de cereale.

Un loc important între complexele de așezări îl ocupă atelierele meșteșugărești, din care cele mai răspândite sunt acelea de olărie. Constatarea că atelierele perfecționate pentru lucrul cu lut nu lipsesc în nici una din așezările mai intens cercetate dă dreptul de a susține că ele au existat în toate așezările sau în marea lor majoritate, în unele din așezări dezvoltându-se adevărate cartiere specializate cu ateliere de olărie.

Inventarul de obiecte din cuprinsul așezărilor este foarte bogat și de o mare varietate. O parte din uneltele care se foloseau în agricultură: cuțițe, brăzdare de plug, seceri, coase dar și topoare, dălți, burghie, piese de harnașament, amnare, chei, ace de cusut, undițe folosite în diferite meșteșuguri și activități gospodărești erau lucrate din fier. Râșnițele pentru măcinat boabe, de formă discoidală și perforate la mijloc erau imitate în rocă locală după modelul roman. Ca obiecte din piatră foarte frecvente în așezări sunt gresiile pentru ascuțit, fusoaiile din lut, precum și greutăți piramidale și conice pentru războaiele de țesut.

Ceramica este de două feluri: lucrată cu mâna și la roată, într-o primă etapă timpurie predominând vasele lucrate cu mâna, ca apoi vasele lucrate la roată să preia întâietatea. Vasele lucrate cu mâna erau dintr-o pastă de proastă calitate, păstrând formele și ornamentele specifice tradiționale Laténe-ului dacic. Astfel apar oale, cești tronconice cu și fără toartă, cu brâie în relief, alveole, creștături, proeminențe, linii orizontale sau în val incizate.

Ceramica la roată este dintr-o pastă de calitate superioară, fină, de culoare cenușie sau roșie, prezintă o varietate mai numeroasă de forme. Între acestea, mai frecvent se găsesc diferite tipuri și variante de oale, vase de provizii, străchini, castroane, fructiere, căni, amfore și capace, lucrate

întotdeauna cu mare grijă și acoperite cu angobă. Ele sunt de multe ori decorate în tehnica lustrului, mai ales cu numeroase combinații de linii drepte și în val.

În așezări au mai fost descoperite și arme (vârfuri de lance), accesorii vestimentare (fibule, cataramă, scuturi) și obiecte de podoabă (mărgelă, cercei, brățări, pandantive, amulete) și oglinzi.

Se mai adaugă pe lângă acestea și numeroase alte materiale de origine romană. Mai frecvente sunt amforele (prezente în toate așezările, ceea ce demonstrează că nici una din ele nu a rămas în afara contactului cu lumea romană); se mai pot semnală și alte categorii de vase precum castroanele, uneori chiar terra sigillata. Trebuie de asemenea amintite vasele de argint, de sticlă, diferite fibule, piese de harnașament din bronz placate cu argint, râșnițe de tuf vulcanic, piese mici de joc de formă sferică, turnate din sticlă și alte obiecte. Un loc foarte important îl ocupă monedele, ce apar ca exemplare izolate în așezări sau constituite în tezaure, cuprinzând uneori peste 2.000 de piese.

În privința necropolelor, acestea cuprind morminte de incinerare, dar unele cuprind și morminte de înhumare, găsindu-se în apropierea așezărilor în tot teritoriul locuit de dacii liberi; la Văleni (comuna Botești, jud. Neamț) au fost dezvelite 608 morminte, iar la Gălinești (comuna Oncești, jud. Bacău) 291 de morminte.

Dacii practicau incinerarea, aceasta fiind o continuare firească a ritului tradițional, încât mormintele de incinerare s-au găsit în număr mare în toate necropolele cu inventar de ceramică dacică din sec. II-III d.Hr. Există două tipuri de morminte de incinerare: morminte cu oase calcinate depuse în urne, acoperite sau neacoperite cu capac și morminte cu oase calcinate depuse direct în groapă, dar fiecare variantă are multe particularități ce demonstrează marea variabilitate a practicilor funerare din lumea dacică.

Pe lângă incinerare, se mai practica și înhumarea. S-a stabilit caracterul dacic al mormintelor de înhumare de la Văleni, Poienești, Moldoveni, aducându-se argumente hotărâtoare pentru contemporaneitatea mormintelor de înhumare cu cele de incinerare și deci pentru apartenența lor dacică, cu toate aparențele de apartenență la lumea sarmatică, pe deasupra găsindu-se similitudini cu mormintele de înhumare descoperite în provincie, în ce privește detaliile de rit ale mormintelor de înhumare. Toate acestea arată că în mod cert pe teritoriul dacilor liberi cât și al celor aflați în provincia romană, în sec. II-III se practica, pe lângă incinerare și înhumarea, arătând prin întinderea spațiului cu descoperiri de morminte de înhumare, că obiceiul nu era de dată recentă și nu era luat de la o altă populație.

Raporturile cu sarmații au fost relații de împrumut reciproc cultural și colaborare în politica față de imperiul roman. Nu se cunoaște dacă natura

acestor raporturi a rămas aceeași din perioada războaielor daco-romane și până la retragerea aureliană. Se pare că sarmații s-ar fi infiltrat treptat în grupuri mici, ceea ce nu a dus la un conflict cu autohtonii. Sarmații n-au pătruns pe tot teritoriul locuit de daci. Concentrări mai mari de morminte s-au găsit pe cursul Răutului, Bârladului și Jijiei. Sarmații nu s-au așezat în câmpia Moldovei decât în zona dintre Prut și Jijia, iar spre vest doar pe cursul inferior al Bahluiului, unde mai apar câteva morminte. Mai apar morminte și la Broscăuți (jud. Botoșani) și Larga (comuna Movileni, jud. Iași).

În teritoriul dacilor liberi nu au fost găsite așezări și necropole romane, în schimb s-au găsit produse romane în absolut toate așezările și în mormintele dacilor. Cele mai des întâlnite produse sunt amforele, găsindu-se depozite la Holboca, Iași și Vetrișoiaia. Prezența amforelor cu ulei de măsline sau vin în așezările dacilor liberi presupune și pătrunderea unor negustori romani în teritoriul lor, dar nu este exclus ca negustorii daci să fi preluat mărfurile chiar din centrele romane de la nordul Dunării de Jos și de pe litoralul nord-pontic (Barboși, Tyras).

Monedele romane se găsesc de asemenea în așezările și necropolele dacilor liberi dar și în tezaure. Pătrunderea acestora s-a făcut prin schimburi comerciale, stipendii, incursiuni militare în teritoriul roman, răscumpărarea captivilor, mercenariat. În privința tezaurelor de monede, ele se întind pe tot teritoriul dacilor liberi și cu ajutorul lor se poate cunoaște momentul apogeei puterii lor, cât și momentele de decădere sau din nou de creștere.

Astfel, descoperirile arheologice de până acum atestă cu certitudine unitatea culturii dacice din zonele neocupate de romani. Doar în privința unor elemente secundare se poate observa o anumită variabilitate de la o zonă la alta. Toate aceste deosebiri nu fac altceva decât să ofere elemente de diversitate firească în spațiul culturii dacice.

Pentru diferite grupe din teritoriul est-carpatic s-au folosit denumiri cum ar fi "cultura Lipița" — pentru descoperirile de pe Nistrul superior și "cultura Poienești" pentru cele din zona subcarpatică și Podișul Central Moldovenesc. Gheorghe Bichir va impune pentru descoperirile de la Poienești termenul de "cultură carpică". El își exprimă părerea că "în carpi trebuie văzut un trib dacic, care inițial a locuit în zona Carpaților răsăriteni, zona de la vest de Siret cuprinsă între râurile Putna și Trotuș la sud, de apa Moldovei la nord și cu timpul s-au extins treptat, așa încât în sec. II-III d.Hr. a ajuns să-și exercite autoritatea asupra celei mai mari părți din teritoriul geto-dacic de la est de Carpați. Ei, precizează autorul, s-au extins din zona inițială spre sud și est, "ocupând regiunea cuprinsă între Siret și Prut", au pătruns și la răsărit de Prut până la Nistru "dar într-un număr mai mic decât în teritoriul dintre Siret și Prut."

Între populațiile menționate de Ptolemeu (III, 8, 3) figurează și costobocii, situați în părțile de nord-est ale Daciei. Identificarea lor cu grupul de tip Lipița, este aproape unanim acceptată.

Geograful antic Ptolemeu (III, 8, 3) amintește numele a 15 populații din Dacia de dinainte de cucerirea romană, printre care coistobocoi, caucoensioii, cotensioii, sensioii și piefigoii sunt situați în partea de răsărit a Daciei. La mijlocul sec. II carpii nu apar, ei neavând un rol important în acea vreme; abia începând cu anul 238 sunt menționați în izvoarele scrise dar în sec. III, carpii ocupau un loc de frunte între celelalte populații dacice libere din regiunile est-carpatică. Autoritatea lor este recunoscută, iar atacurile îndreptate împotriva Imperiului Roman, la care își asociază uneori pe sarmați și pe goți, sunt de o forță rar întâlnită, mai ales până în vremea lui Filip Arabul (244-249). Pentru a înlătura pericolul carpic, romanii le plătesc substanțiale stipendii.

Se pot sesiza două etape importante în evoluția societății dacice de la răsărit de Carpați în intervalul 106-275, fiind împărțite cronologic de evenimentele din jurul anului 170, care se desfășoară pe un spațiu mai larg și la care participă și dacii liberi. În prima perioadă stipendiile romane sunt scăzute deoarece după înfrângerea lui Decebal, romanii nu plăteau stipendii dacilor liberi, pentru moment ei nemaleprezentând un pericol. În prima perioadă deci, stipendiile sunt scăzute și vor crește odată cu creșterea puterii militare și a refacerii dacilor liberi. Acum se remarcă între triburile dacilor liberi costobocii, despre care se cunoaște că au organizat mai multe expediții în Moesia Inferior, ajungând până în Grecia. Ei stăpâneau nordul Moldovei, Bucovina și zona Nistrului superior din Ucraina subcarpatică. După 170 puterea lor militară decade, nemaifiind menționați în izvoarele scrise.

După dispariția costobocilor din izvoarele scrise ale antichității (dovadă a scăderii puterii lor militare), apar atestați carpii, al căror nume, după unii cercetători, ar fi în legătură cu Munții Carpați, iar după alții ar deriva din cuvântul *kar*, de origine indo-europeană; sunt menționați în izvoarele antice și atestați arheologic la est de Carpați, locuind mai intens în zonele subcarpatice și de podiș ale Moldovei. Constituiți într-o puternică uniune tribală — în care poate au fost integrați și costobocii — au atacat în sec. III și IV Imperiul Roman, în alianță cu sarmații, goții și alte populații, având supremația coaliției până la mijlocul secolului al III-lea, pe care au preluat-o apoi goții. Această perioadă de la 170 la 275 reprezintă a doua perioadă, găsindu-i pe dacii liberi cu forțele refăcute și reorganizați în mai multe formațiuni, care se vor uni la un moment dat sub autoritatea carpilor. Refacerea forțelor dacilor este arătată și de descoperirile de mari cantități de monede ce demonstrează importanța unora din aceste formațiuni.

Plata stipendiilor substanțial mărite după 170, încă din vremea lui Marcus Aurelius, continuă pe vremea împăraților Commodus și primii ani de domnie ai lui Septimius Severus (193-196), când cresc și mai mult. Creșterea substanțială a stipendiilor reflectă recunoașterea de către romani a unor prefaceri interne calitative din societatea dacică. Reforma monetară din imperiu și schimbarea politicii de abordare a stipendiilor îi afectează pe dacii liberi, la care se înregistrează o scădere a tezaurelor.

Pătrunderea sarmaților mai accentuată în ultima parte a acestei perioade pare să fie însoțită, la un moment dat, de retragerea stipendiilor; în acest sens sunt și datările din această perioadă a mării majorități a descoperirilor sarmatice din teritoriul dacilor liberi. Depunerile și complexe arheologice din așezările și necropolele dacice aparținând acestei etape sunt mai consistente și au un inventar bogat și variat. Produsele romane apar în cantități mult mai mari și mai diversificate în comparație cu etapa precedentă. Obiectele de lux, cum ar fi paharele de sticlă ori podoabele de argint lucrate în tehnica filigranului, au acum o largă răspândire; apare evidentă astfel prosperitatea tuturor așezărilor.

În noua situație creată de apariția goților și problemele pe care le pun aceștia stăpânirii romane, istoria dacilor liberi intră într-o nouă fază, cuprinsă în intervalul de timp de la retragerea aureliană, 275, până la invazia hunilor, 376. În această perioadă, puterea militară și supremația sau mai bine zis rolul de conducător al uniunii de triburi din estul Carpaților, pe care îl avuseseră până atunci dacii liberi, va fi luat de noii veniți, goții, care își vor impune supremația în zonă.

Zona de la nord de Dunăre, din sudul Moldovei va fi părăsită și ea în momentul acțiunii generale de repliere pe aliniamentul Dunării în perioada Gallienus-Aurelianus.

Această retragere treptată a avut importante urmări pentru teritoriul dacic est-carpatic, deoarece dispare zona de ocupație și clientelă, cât și granița ce le despărțea, populația dacilor liberi intrând într-un contact direct cu modul de viață roman, prin pătrunderea de elemente dacice în teritoriul abandonat sau grupuri de daci liberi care s-au instalat aici. Schimbul treptat de populație între zone (populație gata romanizată trecând în teritoriile dacilor liberi și invers), contribuind la o restructurare etnică în teritoriile dacice răsăritene, aducându-și aportul la extinderea aici a romanității.

Retragerea aureliană va fi folosită de goți pentru a pătrunde pe o mare parte a teritoriului dacic, în timp ce forța militară și politică a dacilor liberi scade. Consecința este constituirea complexului cultural Sântana de Mureș. Restructurarea nu se realizează însă prin înlocuirea unei populații vechi cu alta nou venită, ci printr-un adaos de populație de altă etnie.

Dacii liberi din Muntenia

Începând cu domnia lui Augustus, împărații romani s-au străduit să întărească paza frontierelor, creând, de-a lungul lor, în teritoriu dușman (acolo unde zona s-a pretat unei astfel de măsuri) — politica "spațiului de siguranță" — practică de romani și la Dunărea de Jos din ordinul lui Augustus. *Sextus Aelius Catus* transferă la sud de Dunăre 50.000 de geți. La mijlocul sec. I d.Hr. legatul Moesiei *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus* transferă și el la nord de Dunăre peste 100.000 de geți (cifra exagerată).

Pornind de la aceste informații, unii istorici (A. Alföldi) considerau că Muntenia a fost golită de populație și că în locul geților au pătruns sarmații roxolani. Dar nu s-au descoperit în Muntenia și Câmpia Română morminte sarmatice anterioare sec. II d.Hr., iar populația geto-dacă, trăind în zona colinară, a început după 106 să se extindă treptat și în zona de câmpie, mai puțin locuită în urma depopulărilor practice de romani în sec. I. Pe teren se pot vedea uneori consecințele politicii de siguranță: în vremea lui Augustus sunt abandonate dave din Câmpia Dunării (Zimnicea, Popești); în vremea lui Plautius Aelianus este afectată linia *Tirosul* (Prahova)-Mătășari (Dâmbovița), afectând nordul Moldovei și Basarabiei. Distrugerea așezărilor s-a făcut prin incendiere, deci transferul s-a făcut prin împotrivirea dacilor.

Geto-dacii au revenit pe fostele meleaguri începând probabil chiar cu epoca lui Traian, când teritoriul Munteniei și sudul Moldovei au fost înglobate la Moesia Inferior (101-117). Din papyrusul Hunt (datat în anii 105-106) rezultă că soldații coortei I *Hispanorum veterana*, cu detașamente la Piroboridava (Poiana - Sudul Moldovei) și Buridava obțineau periodic tributul de grâne din teritoriu, tribut care se putea obține doar de la geto-daci, agricultori sedentari din zonă. Cu atât mai mult cu cât sarmații, nomazi în acel moment, au pătruns în Moldova după 105-106, iar în Muntenia abia după 117-118. Ei s-au limitat la zonele de șes, cele mai numeroase descoperiri sarmate făcându-se în sud-estul Munteniei (Bărăgan), unde în necropole sarmate s-a descoperit ceramică dacică, atestând și prezența localnicilor în zonă.

Deci sarmații vor conviețui cu autohtonii, influențându-se reciproc.

Istoria Munteniei în vremea provinciei Dacia se rezumă la eforturile făcute de imperiu pentru menținerea acestor teritorii sub supravegherea sa. Continuarea a politicii de siguranță, începând cu Traian se vor construi castru în zona subcarpatică (*Drajna de Sus, Mălăiești, Târgșor, Rucăr, Voinești, Ciolanu, Filipești, Năieni* și capete de pod (Barboși și Flămânda — aici este un castru de pământ din timpul războaielor cu Decebal). Pe vremea lui Antoninus Pius s-a construit în vestul Munteniei și linia transalutană a limesului din S-E Daciei. Muntenia a avut un statut aparte față de alte teritorii rămase în afara provinciei Dacia, deoarece a fost temporar stăpânită

de romani și continuu supravegheată. O dovedește titlul de *praefectus* acordat în 143 lui *T. Flavius Priscus C. Gallonius Franto Q. Marcius Turbo, procurator și pro legato* al Daciei Inferior, având atribuții militare pe care le exercită în afara provinciei (Muntenia).

Dezvoltată din Laténe-ul geto-dacic, cultura *Militari-Chilia* reprezintă cultura materială a geto-dacilor din Muntenia și Câmpia Română. Cele mai importante descoperiri sunt la *Mătășaru* (Dâmbovița), *Colonești-Mărunței* (Olt) și *Târgșor* (Prahova) (așezări) și *Chilia* (necropolă).

Cercetările arheologice au demonstrat continuitatea populației geto-dacice din toate zonele neocupate de romani. Cultura lor (a dacilor liberi) a fost unitară în esența sa, atât sub aspectul material, cât și spiritual, existând însă particularități determinate de factori zonali.

Astfel, purtătorii culturii Militari-Chilia aveau așezări compuse din locuințe de suprafață și bordeie; practicau aceleași variante de ritualuri funerare — incinerarea — păstrată din Laténe (particularitate pentru Muntenia — nu s-au descoperit morminte de înhumăție). Ocupațiile lor principale au fost agricultura, păstoritul și producția meșteșugărească. În cadrul meșteșugurilor — practicarea metalurgiei fierului este dovedită în așezări la *Mătășaru*, *Colonești-Mărunței*, *Scornicești*, *București-Militari*, *Dulceana*. Au existat ateliere de turnat oglinzi (București-Militari) dintr-un aliaj conținând mai multe metale: cupru, plumb, staniu, zinc etc. În alte ateliere se reparau (sau chiar turnau) obiecte de bronz (*Mătășaru*, *Dulceana*). Uneltele de tâmplărie, rotărie, dulgherie atestă *prelucrarea lemnului*. Iar numeroasa ceramică, precum și cuptoarele de olar de la *Mătășaru* atestă *meșteșugul olăritului*.

Ceramica geto-dacilor din Muntenia indică pe de o parte tradiția Laténe-ului geto-dacic, pe de altă parte, o puternică influență romană. Influența romană este sesizabilă îndeosebi la ceramica lucrată la roată, mai dificil de constatat la ceramica lucrată cu mâna.

Durata așezării de la *Mătășaru* se poate stabili pe baza inventarului. Începuturile sale datează din timpul domniei lui Hadrian (după retragerea trupelor romane din zona subcarpatică), primul său nivel de locuire datând până în vremea lui Caracalla (atacul carpilor în 214) când încetează și așezările de la *Scornicești* și *Colonești-Guești*). După atacul carpic, imperiul va construi un castru la *Șarânga-Pietroasele*, care va fi ocupat spre mijlocul sec. III de carpi. Cercetătorul Gh. Bichir consideră că aici s-a aflat *Costellum Carporum* (inscripția de la *Intercisa (Dunapentele)*) și respectiv cetatea menționată de istoricul *Zosimos*. De altfel, spre sfârșitul sec. III se poate data chiar sfârșitul "culturii" Militari-Chilia (în centrul și vestul Munteniei continuându-se până în primele decenii ale secolului IV).

Toate așezările cercetate au fost distruse prin incendiu. Populația va continua să trăiască alături de noii veniți — goții, care vor stăpâni aceste teritorii în calitate de *foederati* ai imperiului roman.

Descoperirile arheologice și numismatice (121 de descoperiri monetare, din care 21 tezaure) indică integrarea Munteniei în această perioadă circuitului economic roman, pe teritoriul ei trecând și drumurile comerciale care legau Moesia Inferior de Dacia romană.

Soldații care păzeau castelele și capetele de pod de pe linia transalutană, stabiliți mulți ca veterani în zonă, au contribuit, alături de alte influențe, la propagarea în teritoriu a culturii romane și la acomodarea daco-geților munteni cu limba latină (unii chiar învățând vorbitul și scrierea în această limbă).

Se poate afirma că în Muntenia procesul de romanizare s-a desfășurat paralel cu cel din Dacia romană. Populația de aici era familiarizată cu civilizația romană încă înainte de ocuparea Daciei, iar sudul Munteniei a rămas în stăpânire romană până în sec. VI d.Hr., în tot acest interval cronologic geto-dacii constituind un factor de permanență și continuitate (Gh. Bichir).

Dacii vestici

Informațiile documentare și cercetările arheologice au demonstrat că teritoriul locuit de daci se întindea spre vest până la Dunărea mijlocie și Munții Slovaciei, inclusiv nord-estul Pannoniei. Încă de la sfârșitul sec. I d.Hr., în spațiul locuit preponderent de daci au pătruns alte populații: *quazii* în Slovacia de vest, *sarmații*, *iazigii* între Dunăre și Tisa, pe o limită răsăriteană cuprinzând localitățile *Arad-Oradea-Săcuieni-Carei*.

Cucerirea romană stabilește granița vestică a provinciei pe Tisa, Mureș, versanții vestici ai Munților Apuseni și la nord de Someș. Se conturează astfel teritoriul dacilor liberi vestici: el cuprindea Crișana, Maramureșul, estul Slovaciei, nord-estul Ungariei și Ucraina de Vest. Pentru siguranța limesului vestic, imperiul creează o zonă de supraveghere în spațiul dacilor vestici până la Depresiunea Zarandului, pe valea Crișului Repede, la vest de Bologa, la nord de Someș și până la poalele Munților Maramureșului.

În acest context, sub control roman, iar în anumite zone suprapuși de populații "barbare" (quazi, sarmați, iazigi), după o retragere a dacilor spre munți, se poate constata în sec. II-III d.Hr. o "renaștere" a fondului vechi dacic, la care se adaugă mereu elemente dacice noi, venite din vestul și nord-vestul Daciei romane. Izvoarele literare și inscripțiile atestă participarea dacilor vestici la luptele date de imperiu în vestul Daciei. Inscripțiile din provincie (Ulpia Traiana, Apulum) amintesc de luptele

desfășurate în vestul provinciei în vremea împăraților Antoninus Pius și Marcus Aurelius, la care au participat și dacii vestici.

Descoperirile arheologice, circulația monetară și importurile de ceramică romană (îndeosebi *terra sigillata*) din așezări și necropole demonstrează că dacii liberi au intermediat schimbul de produse între Dacia romană și lumea sarmato-iazigă, celtă și veche germană, evident în măsură diferențiată de la o zonă la alta. Cercetările arheologice au dus la identificarea unor noi ateliere ceramice în spațiul dacic la *Biharea* (Crișana) un important centru de olărie celtică, iar la *Medieșu Aurit* (Satu Mare) un *atelier de olărie dacică* care realiza atât ceramică de tradiție locală, dacică, cât și ceramică de tradiție romană provincială. Cercetătorul Sever Dumitrașcu (Oradea), studiind evoluția și răspândirea unui important tip de vas dacic, *chiupul*, consideră revelatoare răspândirea acestui tip de vas de factură dacică în peste zece variante la populațiile cu care dacii vestici au intrat în contact. Pentru prezența și rolul dacilor în zonă se detașează așezarea și centrul de olărit de la *Medieșul Aurit*, unde se poate constata puternica influență romană provincială asupra comunității de daci liberi.

Așezările și necropolele dacilor vestici (*Medieșul Aurit*, *Sântana*- Arad, *Cicir*, *Arad-Ceala*), cele din depresiunea *Holodului* (între localitățile *Tinca* și *Holod*, pe valea *Crișului Negru* la *Cociuba Mare*, *Rohaci*, *Râpa*, *Tinca*, pe valea *Crișului Repede* (Oradea), ilustrează identitatea culturii materiale a dacilor liberi (evoluată sub influență diferențiată romană). Așezările sunt deschise, cu locuințe de suprafață și bordeie. Activitățile economice fundamentale ale localnicilor sunt agricultura și păstoritul, atelierele de olărie și metalurgice (extracția metalului, fierărie) indicând principalele meșteșuguri practicate de daci. Tezaurile monetare descoperite în zonă la *Covăsânț* (jud. Arad) — 500 de piese, 14 identificate, de la *Nero* la *Faustina Senior*; între localitățile *Vânători* și *Sântana* (Arad) tezaur de 150 de piese, unele de la *Domițian* și *Hadrian*; *Aștileu* (Bihor) — 28 de piese, de la *Antoninus Pius* la *Commodus* și *Crispina*; *Ghiușa* (Satu Mare) — aproximativ 200 de piese de la *Vespasian* la *Lucius Verrus*; la *Teceu* (Maramureș) — peste 1.100 decari romani imperiali, de la *Vitellius* la *Septimius Severus*, la care se adaugă numeroasele monede izolate (descoperite la Arad, Arad-Ceala, Chișineu Criș, Oradea etc.) permit observații privind evoluția economică a zonei (comerț, circulație monetară) dar și concluzii istorice asupra momentului îngropării lor.

Se poate deci dovedi că spațiul vestic al Daciei, asemeni celui din estul provinciei (Moldova) și din sud (Muntenia), prin dacii liberi de aici și civilizația lor, se integrează procesului de continuitate daco-romană și romanizare.

DOBROGEA ÎN SECOLELE I - III

Organizarea administrativ-militară

La mijlocul sec. I d.Hr. statul dac a lui Burebista integrează în componența sa Dobrogea, stopând pentru un timp expansiunea romană în zonă. După dispariția lui Burebista și dezmembrarea statului dac, orașele grecești de pe malul vestic al Pontului Euxin vor fi nevoite să accepte treptat controlul, apoi stăpânirea romană, obținând în schimbul supunerii lor, condiții prielnice de dezvoltare și protecția împotriva atacurilor dacilor și sarmaților. Intrate după Burebista în componența statului odris, stat clientelar Romei, orașele grecești se aflau de fapt sub directul control roman, păstrându-și însă autonomia, manifestată prin perpetuarea conducerii proprii, organizată după modelul metropolei, în care însă vor accede tot mai mulți oameni ai Romei (chiar cetățeni romani – în anul 15 Ovidius, exilat la Tomis devine aghonothet al cetății). Edificator este faptul că Tomisul va emite monede cu sigla împăraților romani, aflându-se aici probabil și un templu destinat cultului imperial. Deci, încă înainte de ocupația romană efectivă, Dobrogea va evolua integrată Imperiului sau controlată de acesta.

În urma declanșării luptelor pentru putere în regatul *odris* (12 d.Hr.) care vor dura cu intermitențe până la desființarea sa (46 d.Hr.), în vremea împăratului *Augustus* orașele grecești de aici vor intra sub autoritatea unei prefecturi a litoralului maritim (*praefectura orae maritimae*) inițial subordonată proconsulului Macedoniei, iar după anul 15 guvernatorul Moesiei, aceasta însemnând de fapt integrarea litoralului în provincia Moesia. Restul teritoriului dobrogean va fi inclus în *Ripa Thraciae*, aflată încă sub autoritatea nominală a regatului odris.

În anul 46 statul odris este desființat, provincia Moesia extinzându-și granițele până la Delta Dunării și Marea Neagră. Încă de la început Moesia a fost o provincie de rang consular, dispunând de două legiuni: V Macedonica staționând la Oescus și III Scitica la Viminacium. Roma își va imprima sigiliul impunându-și propria ordine în zonă; guvernatorul Moesiei, *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus*, în urma unei expediții la nord de fluviu având ca rezultat liniștirea temporară a geților și sarmaților, va transfera în Moesia un mare număr de transdanubieni (izvoarele dau exagerat 100.000) creând astfel “zona de siguranță” necesară liniștii provinciei.

Cu prilejul acestei expediții, datată între anii 57-67, orașele grecești sunt obligate să accepte garnizoane romane. Cu toate aceste măsuri, mai ales pe timp de iarnă, când apele Dunării înghețau, expedițiile dacilor și sarmaților de la nordul Dunării în Moesia sunt frecvente. Astfel, în anii 67-68 are loc o

expediție sarmată, iar peste doi ani o puternică incursiune dacică provoacă mari daune în provincie.

Împăratul *Vespasian* (69-79) va declanșa o politică energetică de pacificare a zonei: mărește numărul unităților militare (doar trupe auxiliare), organizează flota de pe Dunăre (Clasiss Flavia Moesica) după ce în timpul lui Nero s-a format flota Mării Negre, toate acestea având drept scop, conform lui *Tacitus (Historia)* “pentru ca barbarii să nu poată trece deloc Istrul”. Reușită de scurtă durată, atacul dacilor din anii 85/86 soldându-se cu moartea guvernatorului *Caius Oppius Sabibus*. Situația este atât de gravă încât împăratul Domițian este nevoit să se deplaseze în zonă. El încredințează conducerea armatei din Dobrogea praefectului praetoriului *Cornelius Fuscus* care reușește să-i respingă pe daci. Continuarea operațiilor pe teritoriul dacic se va sfârși însă în anul 87 cu dezastrul de la *Tapae*.

Prezent la Dunărea de Jos, Domițian reorganizează provincia Moesia împărțind-o în *Moesia Superior* și *Moesia Inferior* (în funcție de așezarea lor pe cursul Dunării), Dobrogea integrându-se Moesiei.

Conform teoriilor care susțineau că nordul Dobrogei a fost abandonat de romani, cercetările ultimelor decenii au demonstrat că teritoriul Dobrogei a rămas unitar în perioada stăpânirii romane.

Un izvor important pentru cunoașterea organizării administrative dobrogene îl reprezintă *Horotensia* teritoriului rural al Histriei. Este un document emis la 25 octombrie anul 100 d.Hr. de către *M. Laberius Maximus*, legat al provinciei sub Traian, conținând hotărâri cu privire la hotarele și privilegiile Histriei, din momentul preluării de către romani în vremea lui Claudiu și până la Traian.

Intensa menționare prin inscripții a guvernatorilor, indică faptul că centrul de greutate a provinciei Moesia Inferior s-a deplasat treptat spre zona dobrogeană, aici existând importante efective militare dar și un intens trafic economic, tot aici ridicându-se și numeroși pretendenți la tron în timpul anarhiei militare.

Istoricii au stabilit pe baza informațiilor documentare și epigrafice lista probabilă a *guvernatorilor* provinciei Moesia până în timpul lui Traian:

- *Tulius Geminus* (47-50);
- *Flavius Sabinus* (50-57);
- *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus* (57-67);
- *C. Pompeius Pius* (67-68);
- *Lucius Iulius Marius*, pe vremea lui Nerva (inscripție la Salsovia - Mahmudia);
- *Q. Pomponius Rufus* (99);
- *Laberius Maximus* (100-102) (autorul *Horotensiei* Histriei);

- *Quintus Fabius Postuminus* (inscripție la Carsium), reface teritoriul distrus de război (103);
- *A. Ceacilius Faustinus* (105);
- *Q. Sosius Senecio* (105 ?);
- *Fabius Iustus* (105-108) (?);
- *P. Calpurnius Macer* (112);
- *Quintus Pompeius Falco* (116-117).

Urmașul lui Traianus, Hadrian, vizitează Dobrogea în două rânduri, în 118 cu ocazia intervenției împotriva roxolanilor când parcurge traseul Marcianopolis – Trophaeum Traiani (ocazie cu care drumul este reparat) și probabil în anul 123-124 când a putut vizita orașele Tomis și Troesmis. Există ipoteza că Hadrian ar fi trecut prin Dobrogea și în intervalul anilor 128-134 când vizitează provinciile răsăritene ale Imperiului.

După perioada de liniște din timpul lui Antoninus Pius, implicarea unităților militare dobrogene în conflictele marcomanice și cu perșii, din timpul lui Marcus Aurelius, afectează și Dobrogea. Profitând de lipsa unei legiuni în zonă (Legiunea V Macedonica după campaniile din Orient este mutată la Potaissa în Dacia) *costobocii* atacă în anul 170 Moesia Inferior, trecând Dunărea pe la Dinogetia, înaintând până spre Durostorum și Peninsula Balcanică. Răspândesc teamă și insecuritate (locuitorii Histriei părăsesc teritoriul extramuran) și provoacă mari distrugerii municipiului *Trophaeum Traiani*, unde se dă și lupta decisivă.

În timpul Severilor, Dobrogea cunoaște din nou o perioadă de înflorire (cu scurtul interval al conflictului dintre Caracalla și fratele său Geta). Relativa liniște este propice dezvoltării orașelor și satelor, înflorii economice. Cu atât mai grea va fi perioada care urmează dinastiei Severilor, caracterizată prin revigorarea invaziilor asupra granițelor Imperiului, limesul dunărean cunoscând numeroase atacuri. De Moesia se leagă personalitatea împăratului Maximinus Thrax care se pare că era originar din această provincie, istoricul Radu Vulpe încercând să-i găsească originea pe baza izvoarelor documentare în Moesia Inferior, mai mult, chiar în sudul Dobrogei.

În anul 238 are loc o mare invazie a carpilor. Coaliția carpo-gotică constituie un grav pericol pentru Imperiu. Pentru a o destrăma, sunt acordate subsidii goților, respingându-i peste Dunăre pe carpi. Atacurile carpice vor continua, îndeosebi în sudul Dobrogei (cu centrele urbane importante și bogate) în speranța obținerii de subsidii. Peste zece ani, în 245 are loc o puternică expediție, coalizând goți, carpi, vandali, bastarni și totalizând 30.000 de luptători, ca răspuns la refuzul împăratului Filip Arabul de a mai acorda subsidii goților și a campaniilor acestuia împotriva carpilor.

Atacatorii asediază cetatea *Marcianopolis*. Numit comandant militar al celor două Moesii și Pannoniei, *Traianus Decius* depresoară Marcianopolisul (contra unei importante sume de bani – după Iordanes). Succesul în luptă îi aduce proclamarea de către armată ca împărat (248) dar în iarna 249-250 o mare coaliție condusă de către regele got *Kniva* atacă pe două coloane Moesia Inferior, fiind asediat *Novae* unde se aflau trupele conduse de guvernatorul *Trebonianus Gallus*.

În lupte succesive, armata romană este înfrântă, lângă *Abrittus* murind și împăratul *Decius*. Guvernatorul *Trebonianus Gallus* este proclamat de trupe împărat și încheie pacea cu goții.

Moartea lui *Decius* constituie punctul culminant al crizei Imperiului la Dunărea de Jos. Luptele vor continua în anii următori, abia pe vremea lui *Claudius II Gothicus* instituindu-se parțial un climat de liniște. Între anii 238-269, datorită invaziilor succesive, cetățile dobrogene decad, suferind distrugerii importante.

Reconstrucția va începe pe vremea lui *Aurelian*, fără a avea forța de a se ridica la nivelul de dezvoltare anterior. Dobrogea va continua să facă parte din Imperiu, integrându-se fazei târzii a acestuia (dominatul) și perioadei romano-bizantine.

Moesia Inferior a fost o provincie imperială, guvernată de un *legatus augusti pro praetore*, având în subordine trei legiuni: I *Italica*, XI *Claudia*, și V *Macedonica* (până la transferarea sa în Dacia). administrarea finanțelor era încredințată unui *procurator augusti* de rang equestru, însărcinat uneori, cu titlu interimar, să guverneze chiar provincia.

Dunărea a constituit granița naturală care despărțea cele două Moesii de Dacia, precum și Moesia Inferior de dacii liberi, sarmații roxolani și goții din Muntenia și Moldova. De la crearea Moesiei, acest teritoriu a fost puternic apărat de unități militare: două legiuni pe vremea lui *Tiberius*, trei sub *Augustus*, patru sub *Vespasian* și cinci în timpul lui *Domitian* și *Traian*: III *Flavia Felix* cu castrul de legiune la *Singidunum* – Belgrad; VII *Claudia* la *Viminacium* – Kostolac; I *Italica* la *Novae* – Sistov; XI *Claudia* la *Durostorum* – Silistra și V *Macedonica* la *Troesmis* – Igliza, Turcoaia.

Dacă până la împăratul *Traian* rolul militar al Dobrogei a fost secundar, importanța strategică a colțului sud-estic al Moesiei Inferior crește prin aducerea aici de către *Traianus* a legiunii V *Macedonica*.

Populația Dobrogei

Geții alcătuiau procentul majoritar demografic în teritoriul dintre Dunăre și mare. Cetățile grecești de pe litoral concentrău populația greacă, aflată în sec. III d.Hr. într-un proces avansat de romanizare. De-a lungul timpului s-au adăugat, ca urmare a succesivelor pătrunderi de populație de la nordul

Dunării și din spațiul nord pontic alte grupuri etnice: sciții – ajunși aci încă din perioada prestatală dacică și păstrându-se în anumite zone până la sfârșitul epocii romane; bastarnii și sarmații roxolani, iar din a doua jumătate a sec. III d.Hr. carpii și goții.

Cucerirea romană aduce coloniști romani din provinciile Imperiului, în primul rând învecinate dar și mai îndepărtate, inclusiv din provinciile orientale, așezați în mediul urban (castrele, canabaele și orașele, în primul rând cele construite de romani după cucerire, dar și în cetățile grecești), precum și în mediul rural (*villae rusticae* și așezări rurale). În număr mare sunt atestați, îndeosebi în mediul rural, coloniști de la sudul Dunării, respectiv populațiile bessilor și larilor (neamuri sud-tracice).

Habitatul și dezvoltarea economică

Așezările civile din Dobrogea erau orașele și așezările rurale (*vici* și *pagi*). Orașele se împart în două categorii:

- hh) Orașe grecești de pe malul Pontului Euxin, care își păstrează modul de organizare propriu: Histria, Tomis, Callatis.
- ii) Orașe întemeiate de romani.

Orașele grecești

Histria a avut încă de la începutul stăpânirii romane statutul de foederat sau oraș liber. Se restrânge și se separă teritoriul extramuran al cetății, aceasta nemaivând o posesiune efectivă asupra teritoriului care înconjura cetatea - în inscripții apărând menționarea *regio Histria*, distinctă de *civitas*. Cetatea va găzdui o garnizoană romană doar din timpul lui Marcus Aurelius. Teritoriul orașului este foarte întins. Organizat în *regio* are o evoluție proprie, fiind constituit din localități cu organizare diferită. Doar o mică parte a teritoriului intră în posesia efectivă a cetății. Populația orașului și a territorium-ului ajungea lșa 15.000 – 20.000 locuitori.

Tomis a fost, până la Hadrianus, doar o *civitas stipendiaria*, în timpul acestui împărat orașul reprimindu-și libertatea și păstrându-și vechea organizare. Din sec. II există aici o garnizoană militară romană. Orașul și territorium-ul său aveau o populație de cca. 20 – 30.000 de locuitori.

Calatis, păstrându-și vechea organizare, are statutul unui *civitas foederata*. Populația sa și a territoriumului său se ridică la aproximativ 15.000 de locuitori.

În orașele grecești de la Pont se constată procesul de romanizare. Cetățenii greci parcurg acest proces purtând inițial (sec. I) două nume, unul grecesc și unul roman, pentru ca spre sfârșitul perioadei (sec. III) să poarte trei nume, fiind definitiv romanizați.

Orașele întemeiate de romani

Au organizare administrativă tipică. Unitățile militare auxiliare au avut propriile așezări civile (canabae) care, prin dezvoltare au devenit municipii:

- **Troesmis**, pe locul unei foste cetăți getice, a fost sediul legiunii V Macedonica;
- **Trophaeum Traiani** – municipiu existent, probabil încă de pe vremea lui Traian (care prin monumentul ridicat aici a dorit glorificarea victoriei în luptele cu dacii), sigur de la Marcus Aurelius, oraș de origine civilă (caracter de *civitas*). La începutul sec. II este adusă aici o vexilație a legiunii V Macedonica. Populația orașului și a teritoriului său ajungea la cca. 10.000 de locuitori.
- **Durostorum** – canabaele legiunii XI Claudia s-au dezvoltat pe locul unei vechi așezări traco-getice. În sec. II va deveni un important punct vamal, cu o mare dezvoltare economică.
- Aflăte într-un avansat proces de municipalizare, dezvoltate îndeosebi din canabae ale castrelor de unități auxiliare menționăm: **Aegyssus** (Tulcea), **Arrubium** (Măcin), **Beroe** (Piatra Frecăței), **Cius** (Gârliciu), **Carsium** (Hârșova), **Libida** (Slava Rusă), **Noviodunum**, **Axiopolis**, **Capidava**.

La orașele romane dezvoltate pe limesul dunărean se poate constata împărțirea orașului în canabae și așezarea civilă.

În mediul rural, foarte numeroase sunt atestările epigrafice care menționează vicus-uri și villae rusticae în teritoriul orașelor, la care se adaugă surprinderea arheologică pe teren a numeroase alte așezări, neatestat documentar. Astfel, se pot documenta vicus-urile: *Quittonis*, *Cassianus*, *Secundini*, *Buteridava*, (în teritoriul Histriei); *Turris Muca...*, *Clementianensis*, *Narcisiani*, *Sca[...]lia* (în teritoriul Tomisului); *Amlaidina* (teritoriul Calatisului) urme de vicusuri la *Niculișel și Valea Teilor* (teritoriul Noviodunum-ului); *Tarnița*, *Cerna* (teritoriul Troesmisului); vicus *Vergobrittani* - lângă castrul *Cius*; vicus *Carporum* - lângă *Carsium*; *Ulmetum* - vicus cu caracter protourban (pagi ?) în teritoriul Capidavei, etc. Villae rusticae: *Nistorești* (Histria), *Agigea*, *Lazu* (Tomis); *Moșeni*, *2 Mai* (Callatis); *Telița* (Noviodunum); *Turcoaia*, *Horia* (Troesmis), *Capidava* (lângă cetate, aparținând familiei *Cocceilor*).

Modul de organizare a acestor așezări și villae rusticae este asemănător celor din Dacia.

Cucerirea romană a însemnat perioada de uniformizare a culturii materiale dobrogene, înlăturând astfel monopolul exercitat de orașele grecești. Agricultură rămâne principala activitate economică. Practicarea ei de geții

dobrogeni este amintită de Ovidius, dar și de alți autori antici: Polybius, Strabon, Pomponius Mella, etc.

Principalele plante cultivate erau meiul, orzul, grâul, inul, cânepa. În siturile arheologice au apărut urme de cereale carbonizate (grâu, orz, mei) precum și unelte agricole. În producția agricolă, cerealele dețineau locul cel mai important. Surplusul necesar alimentării populației era asigurat din importuri.

Creșterea animalelor deținea și ea un rol important în economie, fapt dovedit de oasele de animale domestice din săpăturile arheologice, dar și datorită existenței întinselor pășuni. Se poate presupune practicarea pescuitului ca mijloc important în asigurarea hranei în zona litoralului și pe malul Dunării, fapt dovedit de greutatea de la plasele de pescuit, sau oasele de pește, descoperite pe cale arheologică.

Pământul Dobrogei pretându-se la cultivarea viței de vie, este de presupus existența unei producții viticole pentru necesități locale sau chiar și export.

Alături de agricultură se practicau numeroase meșteșuguri. Se exploata subsolul: minerit (fier și cupru) – dar ca îndeletnicire secundară; se exploatau intens carierele de piatră, cunoscute fiind cele de la Cernavodă, Deleni și Capidava. De la Deleni provine piatra folosită la construcția monumentului de la *Adamclisi*.

Orașele grecești au continuat tradițiile meșteșugărești din epoca elenistică, dar în interiorul teritoriului predomină produsele de factură romană. Nu se cunosc însă colegii meșteșugărești.

Produsul principal este ceramica, fiecare așezare mai importantă avându-și cuptoare proprii de produs ceramică unde se realiza ceramică comună și se imitau vasele de lux romane.

Construcțiile monumentale, vasele de sticlă, obiectele de port și bijuteriile atestă indirect prezența zidarilor, sticlarilor, giuvaergilor și altor meșteșugari.

Prin poziția sa geografică, Dobrogea a avut un comerț foarte dezvoltat atât cu Barbaricum cât și cu alte provincii. Se exporta pește, miere, ulei, lemn, vite, în Imperiu, aducându-se cereale și produse de lux. La Tomis este menționat un colegiu de Asiani. Rol important a avut comerțul de tranzit. Negustori din Olbia și Byzantion sunt menționați la Tomis și Trophaeum Traiani. Intensitatea schimburilor comerciale este dovedită și de marele număr de monede și tezaure monetare descoperite. Ele erau fie monede imperiale emise la Roma fie emisiuni locale ale cetăților grecești dar care au pe avers imagini ale autorității romane. Tomis și Calatis au rebătut monede din sec. I d.Hr., Histria pe vremea lui Antoninus Pius. Activitatea monetară cunoaște o mare înflorire până la criza din sec. III.

Dezvoltarea comerțului a fost strâns legată de căile de comunicație.

Pe lângă porturile grecești de la Pont și transportul pe Dunăre se dezvoltă o rețea de drumuri terestre care legau Dobrogea cu Imperiul, cele mai importante fiind:

20. Durostorum – Halmyris – Axiopolis – Troesmis – Noviodunum – Aegyssus, drum care lega castrele de pe linia Dunării;

21. Halmyris – Histria – Tomis – Callatis – Byzantion

22. Marcianopolis (Devina - Bulgaria) – Trophaeum Traiani – Aegyssus

Moesia Inferior aparținea de districtul vamal al Dunării (Portorium ripae Thraciae)

Viața spirituală

Dobrogea prezintă, sub aspectul spiritualității, particularitatea existenței concomitente a celor două mari civilizații ale antichității: litoralul cu cetățile grecești perpetuând, conform tradiției, spiritualitatea greacă antică și limba greacă, în vreme ce în interiorul zonei și de-a lungul Dunării, cetățile întemeiate după cucerire dezvoltă o viață spirituală provincial romană de limbă latină, integrând Dobrogea în aria latinității și romanizării.

Un sarcofag de copil descoperit la Tomis, având sculptat pe el ustensile de scris (tăbliță cerată și penar pentru stylus) indică existența învățământului elementar în cetate. Inscripțiile cuprinzând manifestările literare de gen minor din aceeași cetate (Tomis) dovedesc că cetățile grecești și-au păstrat utilizarea limbii grecești în manifestările spirituale (din 40 de inscripții, 38 sunt în limba greacă și doar două în limba latină).

Sunt dovedite cunoștințele matematice, de astronomie, medicale iar o inscripție de la Sucidava referitoare la o moștenire poate sluji drept izvor de drept testamentar.

Dintre manifestările artistice (arhitectură, sculptură, arte minore, etc.) cel mai important monument rămâne cel ridicat în anul 109 de către Traian la Adamclisi (Trophaeum Traiani) închinat luptelor date aici în timpul războaielor daco-romane. El este cel mai mare monument triumfal din lumea romană. Având înălțimea totală de aproximativ 40 m, constă dintr-un cilindru așezat pe mai multe trepte și având diametrul egal cu înălțimea; deasupra cilindrului se găsea o statuie iar întregul monument era acoperit cu un acoperiș conic, imitând țigla în formă de solzi. De jur împrejurul cilindrului se găseau 54 de metope (48 păstrate) cu scene din timpul războaielor. Modul de execuție al metopelor determină specialiștii să considere monumentul ca reprezentativ pentru arta provincială din zona Dunării. Elementele arhitecturale indică influența orientală, explicabilă dacă se admite că proiectul monumentului a fost executat de către Apollodor din Damasc.

Viața religioasă a Dobrogei reflectă existența celor două mari civilizații. În cetățile grecești predominau divinitățile tradiționale: Herakles, întemeietorul mitic al orașului Callatis, Apollo la Tomis și Histria.

În orașele romane apar monumente închinare divinităților din pantheonul adus de romani și în Dacia. Sunt răspândite cultele orientale, (cel a lui Mithras îndeosebi) aduse de coloniști din provinciile orientale. Coloniștii din provinciile sud dunărene sunt atestați prin răspândirea remarcabilă a cultului “cavalerului trac” și a “cavalerilor danubieni” (acesta mai bine atestat în Dacia decât în Dobrogea).

Concluzii

Se poate concluziona că în epoca romană Dobrogea, parte importantă a provinciei Moesia (Moesia Inferior din 86 d.Hr.) s-a integrat prin toate aspectele existenței sale (economic, social, spiritual, politic) în civilizația romană provincială, realitățile concrete de la Dunărea de Jos (demografice, politice, etc.) asigurându-i specificul în cadrul acestei civilizații.

CONCLUZII

În urma războaielor daco-romane, Traian transformă cea mai mare parte a Daciei în provincie romană, încadrând-o în structura social-economică, politico-administrativă și spirituală a Imperiului roman. Timp de aproape 170 de ani, până la Aurelian, istoria Daciei ocupate de romani a fost istoria unei provincii a Imperiului unde romanii au introdus formele proprii de organizare militară, administrativă, economică și socială; limba latină, cultura și civilizația proprie. Civilizația romană a venit în Dacia (atât în provincie cât și în Dobrogea integrată Moesiei Inferior) în contact cu civilizația dacică, sub toate aspectele vieții sale materiale și spirituale. Din întâlnirea celor două civilizații cu nivel inegal de dezvoltare, în urma colonizării masive și a romanizării (proces care presupune obligatoriu prezența autohtonilor supuși romanizării, diferențiat în provincie față de teritoriile dacilor liberi) în cele aproape două veacuri de provincie romană s-au pus bazele simbiozei daco-romane.

Romanizarea a continuat și s-a definit, ca un proces natural în sânul populației daco-romane până în sec. V inclusiv (Dobrogea făcând în tot acest timp parte integrantă din Imperiu). Asemeni altor provincii (Italia, Hispania, Gallia) unde populația autohtonă și-a păstrat romanitatea în vâltoarea contactelor cu migratorii, pe fondul continuității etnice indigene daco-romane în fostul spațiu dacic s-a creat o masă compactă de populație romanică, extinsă și asupra dacilor liberi latinofoni, nucleu al poporului neolatin în formare – poporul român.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Alicu, Dorin**, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Amfiteatrul (I), Cluj Napoca, 1997.
- Ardevan, Radu**, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998.
- Aricescu, A.**, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
- Barbu, V.**, *Adamclisi*, București, 1965.
- Barnea, I.**, *Dinogeția* (ed. a II-a), București, 1969.
- Bărbulescu, M.**, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj Napoca, 1984.
- Bărbulescu, Mihai**, *Din istoria militară a Daciei. Legiunea V Macedonia și castrul de la Potaisa*, Cluj Napoca, 1987.
- Bărbulescu, M.**, *Potaisa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu, Mihai, Deletant, Denis, Hitchins, Keit, Teodor Pompiliu**, *Istoria României*, București, 1998.
- Bârzu, L.**, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul Daciei*, București, 1978.
- Benea, D.**, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IV-a Flavia*, Cluj Napoca, 1983.
- Benea, D., Bona, P.**, *Tibiscum*, București, 1994.
- Bichir, Gh.**, *Cultura carpică*, București, 1973.
- Bichir, Gh.**, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984.
- Braga, N.**, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980.
- xxx**, *Civilizația romană în Dacia*, coord. Bărbulescu, M., Cluj Napoca, 1997.
- Cizek, E.**, *Epoca lui Traian*, București, 1980.
- Daicoviciu, C.**, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945.
- Daicoviciu, C.**, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970.
- Daicoviciu, M., Alicu, D.**, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984.
- Davidescu, M.**, *Drobeta*, Craiova, 1980.
- xxx**, *Din istoria Europei romane* (volum îngrijit de S. Dumitrașcu, V. Moga, A. Chiriac, Sorin Șipoș), Oradea, 1995.
- Dumitrașcu, Sever**, *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.
- Fischer, I.**, *Latina dunăreană*, București, 1985.

- xxx, *Fontes ad Historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la itinerarul lui Antoninus*, București, 1964.
- Gramatopol, Mihai**, *Dacia Antiqua*, București, 1982.
- Gudea, N., Ghiurco, I.**, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
- Gudea, N.**, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a imperiului roman*, Zalău, 1989.
- Gudea, N., Gornea.** *Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1997.
- Ionescu, I.**, *Începuturile creștinismului românesc daco-roman*, București, 1998.
- Ioniță, I.**, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982.
- Iorga, N.**, *Istoria Românilor. I/2 - Sigiliul Romei*, București, 1968.
- xxx, *Istoria României, I*, București, 1960.
- Macrea, Mihail**, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
- Moga, Vasile**, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a XIII-a Gemina*, Cluj Napoca, 1985.
- Mommsen, Th.**, *Istoria romană, I-IV*, București, 1987-1991.
- Opaiț Andrei**, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (sec. IV-VI p. Ch.). Producția ceramică locală și de import*, București, 1996.
- Petolescu, C., C.**, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991.
- Petolescu, C., C.**, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995.
- Petrescu-Dâmbovița, Mihai, Daicoviciu, Hadrian, Teodor, Dan, Gh., Bârză, Ligia, Preda, Florentina**, *Istoria României. De la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995.
- Pippidi, D., M.**, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969.
- Piso, I.**, *Fasti provinciae Daciae, I*, Bonn, 1993.
- Popilian, Gh.**, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Protase, D.**, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie. Contribuții la problema continuității în Dacia*, București, 1976.
- Protase, D.**, *Autohtonii în Dacia, I*, București, 1981.
- Protase, D.**, *Orizonturi daco-romane*, Cluj Napoca, 1995.
- Rădulescu, A.**, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966.
- Russu, I., I.**, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981.
- Suceveanu, Al.**, *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I-III e.n)*, București, 1977.

- Tătulea, C., M.**, *Romula-Malva*, București, 1994.
- Tudor, D.**, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957.
- Tudor, D.**, *Sucidava*, Craiova, 1974.
- Tudor, D.**, *Figuri de împărați romani*, I-III, București, 197-1975.
- Tudor, D.**, *Oltenia romană*, București, 1978.
- Vlădescu, Gr., M.**, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983.
- Vlădescu, Gr., M.**, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986.
- Vulpe, R., Barnea, I.**, *Romanii la Dunărea de Jos (Din istoria Dobrogei, II)*, București, 1968.
- Wolman, Volker**, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană / Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im Römischen Dakien*, Cluj Napoca/Klausenburg/, 1996.
- Zugravu, Nelu**, *Istoria romanității nord-dunărene*, București, 1995.
- Zugravu, N.**, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

CUPRINS

CUCERIREA DACIEI DE CĂTRE ROMANI.....	5
CIVILIZATIA DACICA	5
EXPANSIUNEA ROMANA LA DUNAREA DE JOS.....	6
RAZBOAIELE PURTATE DE TRAIAN IMPOTRIVA DACIEI.....	9
ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI MILITARĂ A DACIEI ROMANE	17
DACIA INTRE ANII 102-105	17
ORGANIZAREA ADMINISTRATIVA A DACIEI ROMANE.....	27
DISPUTA PRIVIND LOCALIZAREA DACIEI MALVENSIS.....	33
ORGANIZAREA MILITARA A PROVINCIEI DACIA	36
ARMAMENTUL ROMAN IN PROVINCIA DACIA	53
HABITATUL ÎN DACIA ROMANĂ	64
ADMINISTRATIA CENTRALA SI LOCALA	87
ROMANIZAREA DACIEI. COLONIȘTI ȘI AUTOHTONI ÎN PROCESUL DE ROMANIZARE.	90
COLONISTII.....	90
ROMANIZARE SI CONTINUITATE.....	97
STRUCTURA SOCIALĂ ÎN DACIA	102
DREPTUL ROMAN	102
VIAȚA ECONOMICĂ.....	112
AGRICULTURA	112
EXPLOATAREA BOGĂȚIILOR SUBSOLULUI.....	115
MEȘTEȘUGURILE	124
CERAMICA ÎN PROVINCIA DACIA	130
VIAȚA SPIRITUALĂ PROVINCIALĂ	141
ÎNSUȘIREA LIMBII LATINE, MANIFESTĂRI LITERARE ȘI CUNOȘȚINȚE ȘTIINȚIFICE.....	141
ARTA	142
RELIGIA ÎN PROVINCIA DACIA	144
CONCLUZII	156

ISTORIA POLITICĂ A PROVINCIEI DACIA	158
RETRAGEREA AURELIANĂ	172
DACHII LIBERI ȘI RELAȚIILE LOR CU IMPERIUL ROMAN	180
DOBROGEA ÎN SECOLELE I - III.....	190
CONCLUZII.....	199
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ	200